

परम्परा ग्रन्थालयपरिषद्याने नमः

द्वादशादर्शनसामीक्षणम्

ग्रन्थकर्ता

डा० पा० सीताराम हेळ्वारः पीएच० डी०

अद्वैतवेदान्तविभागाध्यक्षः

श्रीसदाशिवकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्, पुरी

वि इतो वि शि १८८५

Dr. K.M. Sangamesan
Lecturer in Sanskrit Sahitya,
Sree Sankaracharya University of Sanskrit
Regional Centre, Picut,
Malappuram, Kerala - 676 101

०

काशकः

धर्मम्, सालिग्रामः

१०६४५

तालूक्, दक्षिणकन्नड

कर्नाटक .स्टेट्

१६६०

अर्पणः

परस्मै गायत्रीपरब्रह्मणे नमः

द्वादशादर्शनसमीक्षणम्

प्रती

ग्रन्थकर्ता

डा० पा० सीताराम हेबारः पीएच० डी०

अहूं तत्वेदात्तविभुगाध्यक्षः

श्रीसदाशिवकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्, मुरी

वि इनो वि शिष्टा र्थ हः

प्रकाशकः

गायत्री-आधम्, सालिग्रामः

उडुपि तालूक्, दक्षिणकश्च

कर्नाटक स्टेट्

१६८०

पाठ्यान्विता संस्कार:

ग्रन्थांश् - आश्रमम्

सालिग्रामः, पोष्ट-पारम्परिल

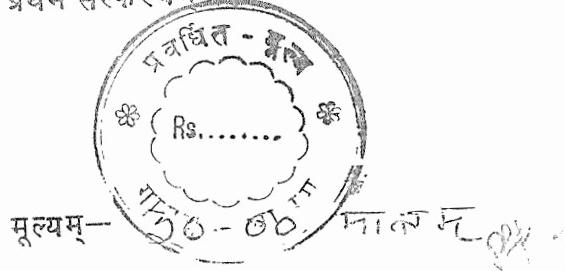
उडुपि तालुक्, दक्षिणकन्धव

कर्नाटक स्टेट

ग्रन्थस्थान्य सर्वेऽप्यधिकाराः ग्रन्थकर्ता

स्वायत्तीकृतः

प्रथमं संस्करणम् (१००० प्रतिलिपयः)

मुद्रणस्थानम् :—

श्री नारायण प्रेस, पुरी

प्रस्तुते ग्राहकोपरब्रह्मणे नमः

A CRITICAL STUDY ON INDIAN PHILOSOPHY

Dr. K.M. Sangameswar
Lecturer in Sanskrit Sahitya,
Sree Sadasiva Kendreeya Samskrit
Vidya Peetham, Central Hall,
Saligrama, Coorg, India,
Malappuram, Kerala - 673 161.

Author

Dr. P. S. Hebbar (Ph. D.)

Head of the Department of ADWAITA VEDANTA
Sree Sadasiva Kendreeya Samskrit Vidya Peetham,
PURI-ORISSA.

Puri - Orissa

Publisher
Gayatree Ashramam
Saligrama, Karnataka

1980

Published by

P. Srinivasa Hebbar
Gayatree Ashramam,
Saligrama, Post.-Parmpali.
Dakshina Kannad, Karnataka State.

() १९५४

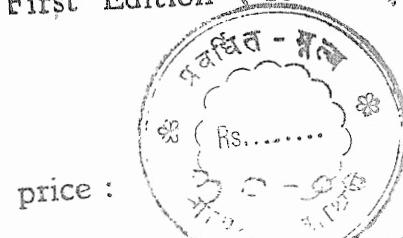
© 1954 @ Dr. P. S. Hebbar.

First Edition (1000 Copies)

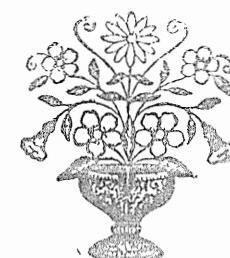
Printed at

Sri Narayan Press.
PURI ORISSA

ब्रह्मश्री श्रीनिवास हेब्बारः

समग्रशास्त्रेषु कृतभूरिपरिथमाणाम् आस्तिकवराणां
कमनुष्ठानरतानां ख्वाद्याय प्रवचनपराणां
नैयायिकानां श्रीमतां मतिपत्रचरणानां
चरणंकमलयोः सशद्ग्राहा
सर्वप्रितोऽयं ग्रन्थकुमुपः ॥

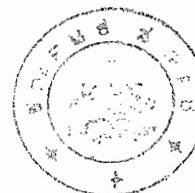

କୁଣ୍ଡଳେଖନାରୀଙ୍କ ମହିତାମୁଦ୍ରାପଦ୍ଧତି

श्रीमद्भुत गुरुदराव महामातीः

चुनौतीस्यात्म्य प्रकाशने प्रेषितोऽप्ये

शुभ्रस्तन्देश

ವಿಜಯ ಸೆಥ್, ಡಾರ್ಜರೀ-೧೬೦೦೦

ದಾಖಲೆ 25ನೇರು ಜುಲೈ, 80

ಸಂಪೀಠ

26. 25. 85. 85. 85. 85.

(ఎల్.ఎస్. రేడియిల్ రావ్)
వులువ్వుపుంతీ, లెంపర పత్రి, కొ కొంచెన్ట్రిఫ్.

ಇ: ಹಿ.ಸೈತಾರಾವಪ ಹೆಬಳಿರ,
ಹೆಕರು
ದೊಕ್ಕಿನ ಕೇಂದ್ರೀಯರು ನಂಸುತ್ತೆ
ದ್ವಾರ್ಥ ಪೀಠಂ, ಮುಂ,
ರಿಸಾನ್ ರಾಜ್ಯ.

प्राक्कथनम्

परमकारुणिकस्य श्रीमतो जगन्नाथस्यानुकम्पया ग्रन्थोऽयं
प्रकाशितः सन् इदानीं सर्वेषां पुरतः विलसितः अस्ति । भारतीय-
दर्शनानि उत्कृष्टानि परिपूर्णानि वैशिष्ठच्छपूर्णानि च सन्ति इत्यत्र नैव
संशीतिलेशः । यतो हि एतानि दर्शनानि असाधारणैः ऋषिवरैः
अनादिकालतः तत्त्वमाध्यमेन संरक्षितानि सन्तीति सर्वेषां विदितचरमेव ।

भारतीयदर्शनानि सर्वेभ्यः विदेशीयेभ्यः दर्शनेभ्यः प्रकारे विस्तारे
एवं विचारपवित्रतायां च अन्यूनानि विद्यन्ते । भारते अजायन्त
विविधानि सामाजिकपरिवर्तनानि धार्मिकान्युत्तानपततानि वैदेशिका-
नामाक्रमणानि च तथापि भारतीयदर्शनपरम्परा अख्यलिता अविच्छिन्ना
चेदानीमपि विराजते । अत एव चिन्तितुं शब्दयते यत् भारतीय-
दर्शनानि कीदृशं पवित्रवत्वं भजन्ते इति ।

इयं भारतभूमिः सर्वधर्मणामपि मूलभूता तथा पाश्चात्य-
धर्मणामपि इयं भूः दत्ताऽदरा तिष्ठति । एव सति भारतभूमिजैरस्मामिः
चिन्तनीयं विद्यते यत् विदेशीयाः अत्र आगत्य, तैरत्र भौरते निर्बन्धेन
स्वकीयधर्मान् सुलभेन भारतीयानामस्माकमुपरि आच्छादयन्ति । अत्र
हेतुत्वेन तिष्ठति यत् भारतीयानां कृते स्वकीयदर्शनस्य ज्ञानाभावः
इति । तस्मात् भारतीयानां कृते स्वकीये दर्शने मनः प्रेरयितुं एव
मालोचना वर्धयितुं ग्रन्थेऽस्मिन् मया प्रयत्नः कृतः ।

ग्रन्थोऽयं दर्शनज्ञानेच्छुकानां सहृदयानाभेदं विद्यार्थिनां च महदु-
पकारत्वेन तिष्ठतीत्यत्र न सन्देहः । भारतेऽस्मिन् मुख्यत्वेन वर्तमानानां
आस्तिकानां पड्दर्शनानि एवं नास्तिकत्वेन स्थितानां पड्दर्शनानि च
तत्तदर्शनमाध्यमेन पुस्तकायामस्यां शोभन्ते । तत्तदर्शनस्य विषय-
विचारावसरे अन्यदर्शनेषु स्वमतदाढ्यार्थ्य विचारिताः वाऽप्रक्रियादाद्यः

विशिष्य ग्रन्थोऽयम् न नावलागृह्णन्ते । कदम्बं द्विंशतिरात् य सूलसर्वपि
ज्ञातुमयं ग्रन्थः सहानुपकरोति जिज्ञासूनामित्यन्यदेवत् ।

विशेषेण विभिन्नदर्शनविभागीयानां छात्राणां सम्यक् स्वदर्शनस्य
सिद्धान्तानां ज्ञानमम्पादनस्य, एवं स्वदर्शनसिद्धान्तेन सह अन्य-
दर्शनसिद्धान्तस्य तुलनात्मकमध्ययनं कर्तृम्, परीक्षाचामपि प्रश्नोत्तर-
माध्यमेन स्वदर्शनसिद्धान्तं सम्यक् उपस्थापयितुं च पुस्तकमेतद्
महदुपकरोति इति विद्वितये भवति तत्र भवताम् । मर्लेखयत्वेन
प्रथमतया प्रकाशितोऽस्मिन् ग्रन्थे ज्ञात्वा अज्ञात्वा वा भ्रमग्रामादयः
दोषाः सम्भवेयुरेव, तात् दोषान् हंसकीरन्यायेन सहदयाः विद्वांसः
स्वीकरिष्यन्ति, मां चानुगृह्णन्ति इत्यतः कृतार्थो भवामि ।

पुरीक्षेत्रस्थितेन नारायणप्रेसमाध्यमेन ग्रन्थोऽयम् सुद्रितोऽस्मि ।
सभीचीनया रीत्या ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनं कृतवतां मुद्रणात्माधीक्षकानां
श्रीमतां वंशीधररथमहोदयानां धन्यवादाः वित्तीर्थते । अपि च उत्कल-
संस्कृतगवेषणासमाजसम्पादकस्थाने वर्तमानानां श्रीमतां व्रजकिशोर-
स्वार्हाईं महाभागानां कृतभूरिपरिश्रमेण ग्रन्थोऽयमस्मिन् क्षेत्रे प्रकाशितौ
भवति । एतद्वयमेते नमस्कारार्हाः भवन्ति । एवं परोक्षापरोक्षेण
ग्रन्थस्यास्य प्रकाशने साहाय्यं कृतवतां सर्वेषां सहदयानां कृते अयं जनः
साव्यजिलिवद्दः कृतज्ञतावाकं व्याहरति ॥

पुरो
शा० सं० १६०३
भाद्रपदशुक्लचतुर्थी
१६-६-८०

इति विद्वज्जनविधेयः
शा० सीताराम हेब्बारः

अभिनन्दनम्

डा० हरिहर ज्ञा M. A., Ph. D. D. Litt.

प्राचार्यः

थीमदाशीवकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यानीठम्
पुरी ओरिस्या

कि सत्यं किं च मूलं प्रप्रथमम् इत्यादि चिनानमयं दर्शन-
शास्त्रं गन्तः शनैः विभिन्नानि जटिलानि च स्वस्याणि प्राप्नोत् । तदीयं
भिन्नं भिन्नं पक्षमाश्रित्य परः सहसं चिन्तका. नानाग्रन्थान् प्रणिन्युः ।
अथापि तदीयं दुर्बोधत्वे शैथिल्यं न जगाम ।

प्रस्तुतोऽयं ग्रन्थः भारतीयदर्शनस्य प्रमुखानां वादानां प्रत्यभि-
ज्ञापने निर्वचने च नितरामुपकारकः इति निःसन्दिग्धम् । छात्रवत्सलः-
नानाशास्त्रपारङ्गतः । डा० पा० सीताराम हेब्बार महोदयः
सरलरीत्या छात्राणां वौधनार्थं परिक्षोत्तरणार्थं च ग्रन्थरत्नमिदं विरच्य
महान्तं साधुवादमर्हति । प्रसारितोऽयं ग्रन्थः अनुसन्धेत्सूनां सर्वेषां
छात्राणां विभिन्नेषु दर्शनेषु तुलनात्मकमध्ययनमाध्यमेन महत्स्थाने
विलसति । सर्वाणि च दर्शनानि अतिसंक्षेपेण स्वात्मानमत्र उपस्था-
प्यन्ते । स्वदर्शने विस्तरत्वेन प्रतिपादितानां सूक्ष्मातिसूक्ष्माणां
गहनात्मकानां सिद्धान्तानां सरलसंस्कृतभाषया सारल्येन च
सङ्कलीकृत्य दर्शनानां मणिमाला इयं सुशोभा विराजते । भगवान्
कृपालुः जगन्नाथः ग्रन्थकर्त्रे उत्तरोत्तरमुत्साहं वर्धयित्वा, एवमेव
अनेकाः दुर्लभविषयात्मकाः ग्रन्थाः प्रकाशनीयाः इत्याशास्महे ॥

पुरी

डा० हरिहर ज्ञा

संकेतादिलरणम्

अ० च	अनिवृद्धवृत्तिः
ईशो	ईशवास्योपनिषत्
ऋ० न०	ऋग्वेदसंहिता
छ० उ०	छान्दोग्योपनिषत्
जै० स०	जैमिनिसूत्रम्
तै० स०	तैतिरीयसंहिता
तै० ब्र०	तैतिरीयब्राह्मणम्
तै० उ०	तैतिरीयोपनिषत्
न्य० स०	न्यायसूत्रम्
न्य० रत्ना० सि० वि०	न्यायरत्नावलीसिद्धिविवेक
पञ्च०	पञ्चवृशी
बृ० उ०	बृहदारण्यकोपनिषत्
बृ० वा०	बृहदारण्यकवार्तिकम्
बृ० उ० शा० शा०	बृहदारण्यकोपनिषच्छां- करभाष्यम्
ब० स० शा० शा०	ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्
ब० स०	ब्रह्मसूत्रम्
भग०	भगवद्गीता
मानसो०	मानसोल्त्तासः
मी० स०	मीमांसासूत्रम्
मु० उ०	मुण्डकोपनिषत्
यो० स०	योगसूत्रम्
यो० भा० वा० टी०	योगभाष्यवार्तिकटीका
सा० का०	सांख्यकारिका
सा० स०	सांख्यसूत्रम्
स्वे० उ०	स्वेताश्वतरोपनिषत्

विषयः

विषयानुक्रमणिका

पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
उपदेवातः—१-२		पृष्ठम्
प्रथमोऽध्यायः—न्यायदर्शनम्	३-१८	
1) न्यायशास्त्रम्	३	१) निर्णयः
2) न्यायशास्त्रपरिचयः	३	१२, वादः
3) प्रमाणम्	४	१३) जलपः
4) प्रमेयः	५	१४) वितरणा
5) संशयः	५	१५) हेत्वाधारः
6) प्रयोजनम्	६	१६) छलम्
7) दण्डान्तः	६	१७) जातिः
8) सिद्धान्तः	६	१८) निग्रहन्थानम्
9) अनयवः	७	१९) शास्त्रस्यास्य
०) तर्कः	७	२०) न्यायपदौचित्यम्
		२०) पोडशपदार्थः
		मोक्षोपयोगिनः
२। द्वितीयऽध्यायः—वैशेषिकदर्शनम्	१६-३१	१६
1) वैशेषिक शास्त्रम्	१६	१) समवायविचारः
2) वैशेषिकदर्शनपरिचयः	१६	१२) द्वित्वादिसंख्या—
3) ग्रन्थरचनप्रक्रिया	२०	१३) द्वित्वादिसंख्या—
4) पदार्थस्वरूपम्	२१	निवृत्तिविचारः
५) पदार्थनिः विचारः	२१	१४) पीलुशकविचारः
६) द्रव्यत्वविचारः	२२	१५) पिठरपाकविचारः
		१६) विभागजविभाग-
		विचारः

क्रिया:	पृष्ठ सं.	विषय	पृष्ठ सं.	विषय	पृष्ठ सं.	विषय	पृष्ठ सं.
7) गुणत्वविचारः	२३	१७) अन्धकाराद्विचारः	६८	५) पञ्चमोऽग्नायः — मीमांसादण्डनम् — ६८-८८	६८		९०
8) कर्मत्वविचारः	२४	१८) अभावविचारः	३०	—			
9) सामान्यविचारः	२४	(१२) पुण्यार्थविचारः	३१)	१) मीमांसाशास्त्रम्	६२	७) अन्यादीनां प्रामाण्यविचारः ००	
10) विशेषविचारः	२४			२) मीमांसाशास्त्रपरिचयः	६२	८) प्रामाण्यवादविचारः ७३	
		३) तृतीयऽध्यायः — सांख्यदर्शनम्	३३-४३	३) मीमांसाशास्त्रप्रयोजनतरम्	६५	९) वेदस्थापांस्त्रेष्यत्वविचारः ७४	
✓ 1) सांख्यशास्त्रम्	३२	४) सांख्यशास्त्रे सृष्टिक्रमः	३४	४) कुमारिलमतानुसारतत्वविचारः ३	६८	१०) वेदस्थ न्नप्टा ब्रह्म ७६	
2) सांख्यशास्त्रपरिचयः	३२	९) भौतिकपदार्थनिः-		५) गुरुमतपदौचित्यविचारः	६६	११) वेदस्यनित्यत्वविचारः ७६	
				६) प्रभाकरमतानुसारमधिकरणविवेचनम् ७०		१२) देवतानामेकत्वविचारः ७७	
3) प्रकृतेः स्वरूपविवेचनम्	३४	१०) सदसतोऽस्तपति-विवेचनम्	४	७) पञ्चोऽध्यायः — वेदान्तदर्शनम् — ८६-१०३			
४) गुणानां स्वभावविचारः	३४	११) त्रिगुणात्मिका-मूलप्रकृतिः	४	१) वेदान्तशास्त्रम्	७६	१२) अविद्यावा प्रमाणम् ६२	
५) महत्तत्त्वविचारः	३५	१२) प्रकृति- पुरुषयोः पतरूपरापेक्षिता	४	२) वेदान्तशास्त्रपरिचयः	८०	१३) अविद्यावाः आश्रयः ६४	
६) अहङ्कारविचारः	३६	१३) प्रकृतिप्रवृत्त्या-पुरुषस्य शोकः		३) ब्रह्मज्ञासाविचारः	८३	१४) मिथ्यात्वविचारः ६४	
७) पञ्चतन्मात्राणां विचारः	३७			४) ब्रह्मविचारस्य प्रयोजनम्	८४	१५) अद्वैतमते तत्त्वविचारः ६५	
		४) चतुर्थोऽध्यायः — योगदर्शनम्	४४ ६१	५) तात्पर्यनिर्णयकाङ्क्षिविचारः	८५	१६) मृष्टिक्रमनिरूपणम् ६५	
✓ 1) योगशास्त्रम्	४४	९) असम्प्रज्ञातसमाधिः		६) अहम्पदार्थविवेचनम्	८६	१७) परिणावमादः ६७	
2) योगशास्त्रपरिचयः	४४	१०) अविद्याविचारः		७) आत्मस्वरूपविवेचनम्	८७	१८) चिरत्वबादः ६८	
3) अथशब्दविचारः	४६	११) निरोधलक्षणम्		८) ब्रह्मणि प्रमाणम्	८८	१९) ख्यातिविचारः १००	
4) योगशब्दविचारः	४७	१२) निरोधस्योपतयः		९) अध्यासविवेचनम्	८९	२०) महावाक्यचतुष्टयम् १०१	
5) योगाङ्गसमाविचारः	४८	१३) अध्यासलक्षणम्		१०) सत्तात्रैविद्यविचारः	९०	२१) योक्षनिरूपणम् १०३	
6) आत्मनः अपरिणामित्वविचारः	५०	१४) वेदान्तस्वरूपलक्षणम्					
7) परिणामविचारः	५१	१५) पुरुषस्य केवल्यम्		७) सप्तमोऽध्यायः — चार्वाकिदर्शनम् — १०४-११३			
				१) चार्वाकिदर्शनम्	१०४	८) सृष्टिविचारः १०६	
८) सम्प्रज्ञातसमाधिः	५२			२) चार्वाकिदर्शनपरिचयः	१०५	९) आत्मस्वरूपविचारः ११०	
1-सवित्तर्कसमाधिः	५३			३) जडवादविचारः	१०६	१०) ईश्वरास्तित्वविचारः १११	
2-सविचारसमाधिः	५३			४) प्रमाणादिविचारः	१०७	११) तत्त्वविचारः १११	
3-सानन्दसमाधिः	५४			५) कार्यकरणभान्निः			
4-सास्मितसमाधिः	५४						

विषयाः	पृष्ठ	विषयाः	पृष्ठम्
६) अटमोऽध्यायः — जैनदर्शनम्	१२४-१२७		
१) जैनदर्शनम्	११४	७) द्रव्यभेदविचारः	१२१
२) जैनदर्शनपरिचयः	,,	८) पुद्गताविचारः	,,
३) प्रमाणविचारः	,,६	९) तत्त्वविचारः	१२३
४) व्याद्वादविचारः	,,७	१०) आत्मस्वरूपविचारः	१२४
५) सत्तभज्ञीनयविचारः	११८	११) जीवस्य वन्धनविचारः	१२५
६) द्रव्यविचारः	१२०	१२) मोक्षविचारः	१२६
वौद्वदर्शनम्—	१०, ११, १२,	अध्यायाः	१२८-१६०
१) वौद्वदर्शनम्	१२८	५) प्रतीत्यसमुत्पादविचारः	१३६
२) वौद्वदर्शनपरिचयः	१२९	६) क्षणिकवादः	,,
३) उपदेशविचारः	१३०	७) अनात्मवादः	१४०
४) वार्यसत्यविचारः	१३२	८) हीनवानम्	१४३
१-दुखम्	,,	९) महायानम्	,,
२-दुखस्य कारणम्	,,	१०) वौद्वदर्शने विभिन्नाः	
३-दुखनिरोध	,,४		वादाः १४४
४-दुखनिरोधे मार्गः	,,५		
६) नवमोऽध्यायः — सौत्रान्तिकदर्शनम्	१४८-१५०		
१) वैभाषिकदर्शनम्	१४७	२) वैभाषिकदर्शनपरिचयः	१४७
दशमोऽध्यायः — योगाचारदर्शनम्			
१) सौत्रान्तिकदर्शनम्	१४८	२) सौत्रान्तिकदर्शन-	
		परिचयः	१४८
एकादशोऽध्यायः — वैभाषिकदर्शनम्	१५१-१५४		
१) योगाचारदर्शनम्	१५१	३) आत्मस्वरूपविवेचनम्	१५४
२) योगाचारदर्शनपरिचयः	,,		
द्वादशोऽध्यायः — माध्यमिकदर्शनम्	१५५-१५८		
१) माध्यमिकदर्शनम्	१५५	११) वौद्वधर्मस्य वेदवाहिरता	१५५
२) माध्यमिकदर्शनपरिचयः	,,	१२) आत्मनि पुनविश्वासः	,,
३) अध्यासविवेचनम्	१५८	१३) वौद्वमते भोक्षस्वरूप-	
		विचारः	१६०

परस्मै गायत्रीपरब्रह्मणे नमः

c) उपोहधातः—

भारतदेशे उत्तप्नानामस्माकं मतानुरोधेन पृथक् पुथक् एकं दर्शनं भवति । दर्शनं वास्तिक - नास्तिकभेदेन द्वेद्धा व्यवहित्यते । तत्र नास्तिकदर्शनत्येन-चार्वक, जैन, वौद्धाः । वौद्धेषु-वैभाषिक-सौत्राण्तिक-योगाचार-माध्यमिकाः इति चत्वारः प्रभेदाः इत्येते षट् मतप्रवर्तकाः वेदप्रामाण्यं नाञ्जीकारिष्यन्ति इत्यतः एतेषां नास्तिकमते अन्तर्भावाः । अस्तिकमतानि षट् तानि च- न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-पूर्वमीमांसो-त्तरमीमांसाः । उत्तरमीमांसा नाम वेदान्तः । एते षण्मतप्रवर्तकाः वेदस्य प्रामाण्यमभ्युपगम्य वेदोक्तेश्वरस्वरूपप्रतिपादने एव स्वमतमुपस्थापयन्ति इत्यतः एतेषामास्तिकत्वं सिद्धम् ।

विहितेषु द्वादशदर्शनेषु “स्वधर्मे निधनं श्रयः” (भग० ३-३४) इतिवत् सम्प्रदायविदासस्माकं आस्तिकत्वं प्रधानमिति निश्चित्य अस्तित्वानि पट् शास्त्राणि प्रथमतः विचारार्थं प्रस्तूयन्ते । ब्रह्मज्ञानान्तरं ब्रह्मस्वरूपत्वेन वर्तमानः तुच्छः प्रपञ्चः यथा निरस्यते तथा अस्थीकरणात्मकतुच्छत्वेन वर्तमानानि पट् लास्तिकदर्शनानि अन्ते विचार्यन्ते । चतुर्दशलोकानां सध्ये कर्मलोकत्वेन ज्ञानलोकत्वेन च यः मुख्यत्वेनोच्यते भूलोकः तथा द्वादशदर्शनसमुच्चयात्मकेऽस्मिन् ग्रन्थे “तत्त्वमसि” (छा० ८० ६-८-७), इति श्रुतिध्वणसमनन्तरमेव भवति यस्य साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य पुरुषस्य यः आत्मसाक्षात्कारः; तत्प्रतिपादनात्मकं वेदान्तशास्त्रमन्तर्मुख्यत्वेन जीवन्मूलकत्यात्मकमोक्षोपयिकत्वेनोपदिष्यते ।

विचारार्थं स्वीकृतेषु पट् आस्तिकदर्शनेषु सरणिरियं प्रस्तुता—
‘श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदीर्घल्यमर्थ-
विप्रकर्पति’ (मी० सू० ३-३-१८)

इति मीमांसान्यायानुसारं श्रुतिलिङ्गवाक्यपदेन अत्र स्वीकृतेषु
आस्तिकपद्दर्शनेषु वाक्यपदेन न्यायवैशेषिकशास्त्रे, लिङ्गं नाम स्मृतिः,
लिङ्गते स्मर्यते इति व्युत्त्यत्या तेन स्मृतिपदेन सांख्ययोगशास्त्रे,
श्रुतिपदेन मीमांसावेदान्तशास्त्रे चाभिहिते भवतः इति कृत्वा प्रथमतः
न्यायशास्त्रस्य विचारः प्रस्तूयते ।

* प्रथमोऽध्यायः - न्यायदर्शनम् *

१-१) न्यायशास्त्रम् :-

न्यायदर्शनस्य प्रवर्त्तकः महर्पिगौतमः । अस्य दर्शनस्य
“अक्षपाददर्शनम्” इति नामान्तरम् । तत्र कारणं तु एकस्मिन् समये
भगवान् व्यासः न्यायमतं दूषयित्वा खण्डयामास । तस्मोद्वेतौः
महर्पिगौतमः एवं प्रतिज्ञां कृतवान् यद्दहूं अनेन नेत्रेण व्यासस्य मुखदर्शनं
न करोमि इति । अनन्तरं व्यासः गौतमस्य अनुनय-विनयेन प्रीतो
भूत्वा तं मुक्तकण्ठेन प्रशंसां कृतवान् । तदानीं गौतमः स्वयोगवलेन
स्वपादे नेत्रमेकं निर्माय तेन नेत्रेण व्यासं दण्टवान् । तस्मात् गौतमस्य
अक्षपादः इति लोके प्रथा अभूत् ।

दर्शनेऽस्मिन् वैशेषिकदर्शनानुसारं पदार्थानां तत्कज्जानेन निःश्रेयस-
सिद्धिः भविष्यतीति अभ्युपगम्यते । न्यायदर्शने षोडशपदार्थानां
मेयत्वमभ्युपगम्यते । तेषां षोडशानां नामानि - प्रसाणप्रसेयसंशय-
प्रयोजनवृष्टान्तसिद्धान्तावयवत्कर्णिण्यवादजल्पवितण्डाहेत्वामासछल् -
जातिनिग्रहस्थानानि इति । एतेषां पदार्थानां यथार्थज्ञानेन मुक्तिसिस्त्यति
इत्येतेषां राघवान्तः ।

२) न्यायशास्त्रपरिचयः :-

अस्मिन् न्यायशास्त्रे पञ्च अध्यायाः सन्ति । प्रत्येकस्मिन्
अध्याये आहिकद्वयं भविष्यति । प्रथमाध्यायस्य प्रथमे आहिके
षोडशपदार्थेषु प्रसाणविचारादारभ्य निर्णयपर्यन्तं यावत् नव पदार्थाः

दिति इति ॥ १ ॥ सु जागदारम्य निप्रहन्त्वानपर्यन्तं सप्त-
दिवया, दिवान्तं प्रवृत्तते । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे आह्लिके
साधारणं परीक्षणं, कल्प कारणं एवं तरय स्वरूपविषये विचारः, अन्यत्वं
प्रत्यक्षानुमानोपभानशदप्रयाणानां प्रामाणिकत्वं च विचार्यते । द्वितीये
अथपित्यादानामन्तरभावं कुत्र इति स्पष्टीकृतम् । तृतीयाध्यायस्य प्रथमे
आत्मनः स्वरूपम्, शरीरस्य लक्षणम्, इन्द्रियाणां भेदः, तेषां प्रयोजन-
स्थित्येत चतुर्थः प्रतिदिवयः परीक्षितः । द्वितीये तु बुद्धेः एवं मनसः
परीक्षणं कृतम् । चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे आह्लिके प्रवृत्तिरौपः, प्रेत्यभावः,
फलम्, दुःखस् एवगणमन्तरय विचारः प्रस्तुतः । एवं तृतीयाध्यायस्य
आह्लिकद्वये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे आह्लिके च केवलं प्रमेयविषयाणामेव
परीक्षणं कृतम् प्रमेयभूताः द्वादश भवन्ति । ते यथा- आत्मा, शरीरम्
इन्द्रियाणि, शर्प, बुद्धिः, मनः, प्रवृत्तिः, दोषः, प्रेत्यभावः, फलम्, दुःखम्,
अपर्याप्तः इति । चतुर्थस्य द्वितीये आह्लिके दोषाणां निमित्तानि यानि
तेषां विस्तृपणं एवं परमाणोः निरखयबत्वं च साधितम् । पञ्चमाध्यायस्य
प्रथमे आह्लिके जातेः निरूपणं कृतम् । द्वितीये निप्रवस्थानस्य विचारः
प्रतिपादितः । एवं पञ्चाध्यायात्मकान्तरयुक्तस्य न्यायशास्त्रस्य परिच्छयः

३) निमाणम् :-

पोऽशपदार्थनां सद्ये एतद् भवति प्रथमम् । गौतमस्य
सिद्धान्तोऽयम्- “मायाधीना भेदसाद्धु” इति । अयं भावः- प्रमेयभूतस्य
अर्थस्य सिद्धिः प्रमाणाधीना इति । अर्थात् यथाधीनुभवस्य यत् कारणं,
एवं यथाधीनुभवप्रभावाः नित्यसम्बन्धाश्रयत्वेन यद्वित तत् प्रमाणमिति
शीयते । तस्मादेव ग्रन्थाणं न्यायशास्त्रे भिन्नपदार्थत्वेन स्वोक्तियते ।
शास्त्रेऽस्मिन् प्रतितन्त्रसिद्धान्तः उपस्थाप्यते । स तु समानतन्त्रेण
सिद्धः एवं परतन्त्रण असिद्धः इति कथ्यते । अत्र गौतमवाक्यम्-
“समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः” (व्या० सू० १-१-२६)
इति । ईश्वरप्रामाण्यविषये गौतमस्य वचनम् - सन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च
तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् (न्या० सू० २-१-६७) इति भवति । अतेन
एतद् सिद्धं यत् नैयायिकानामभिमत्वेन ईश्वरे यत्प्रामाण्यं तत् गौतमेन
अपि अभ्युपगतं भवतीति ।

प्रमितिज्ञानस्य कारणं प्रमाणं भवति । नचत्वत्विधम्-प्रत्यक्षानु-
मानोपभानशब्दभेदात् । इन्द्रियैः विषयसंसर्वं यत् ज्ञानं जन्यते तत्
प्रत्यक्षमित्युच्यते । यथा घटपटादयः । अनुमितेः कारणं यत् तदनुमान-
मथवा लिङ्गपरामर्शं इत्याम्नायते । प्रमाणेऽस्मिन् येन व्याधिनवलेन
अथविवोधो भवति तस्य लिङ्गमिति नाम । उदाहरणम्- पर्वतो बहिंमान्,
धूमवत्त्वात् इति । अतिदेशवाक्यस्मरणेन सह यस्य सद्वावस्तुनः ज्ञानं
भविष्यति तत् उपभानप्रमाणेन सिद्ध्यति । उक्तं च— “उपमितिकरण-
मुपमानम्” इति । तत्र इष्टान्तः - गोसहस्रो गवय इति । आप्तवाक्यं
शब्दः । यत्र प्रत्यक्षानुमाने स्वार्थवत्त्वं त भजते तादृशं ज्ञानं शब्दप्रमाणे-
नैव लक्ष्यते । यथा - “विषं भुंक्षत्र” इत्यादयः ।

४) प्रमेयः :-

यथार्थज्ञाने भासमानत्वेन यः पदार्थः अस्ति सः प्रमेय इति
कथ्यते । प्रमेयभूताः द्वादश इत्येतेषां राष्ट्रान्तः । विषयोऽयं पूर्वमेव
प्रतिपादितः । आत्मा ज्ञानाश्रयत्वेन कथितः । अत्मा तु जीवात्म-
परमात्मरूपेण द्विविधः । परमात्मा सर्वज्ञः एकश्च । जीवाः प्रतिज्ञारीं
भिन्नत्वात् जीवात्मानः अनेकाः । व्यापकत्वेन नित्यत्वेन च उभावपि
प्रतिपादितौ स्तः । आत्मनः सुखदुःखोपभोगाय साधनभूतं यत्
तच्छरीरमित्युच्यते । शरीरसंयुक्तं ज्ञानकारणं यदतीन्द्रियं पदार्थत्वेन
कथितं तदिन्द्रियमिति वक्ष्यते । ज्ञानं बुद्धिरिति व्यवहित्यते । सुखदुःखा-
दीनां ज्ञानसम्पादनाय साधनभूतस्य इन्द्रियस्य नाम मनः इति । एतमनः
ज्ञानप्रकारत्वेन वर्तमानं सत् अणुत्वेन नित्यत्वेन चाभिधीयते ।

५) संशयः :-

अनिश्चयात्मकं ज्ञानं संशय इति कथ्यते । सः त्रिविधः -
साधारणधर्मनिमित्तः, असाधारणधर्मनिमित्तः, विप्रतिपत्तिधर्मनिमित्तश्चेति ।
तत्र प्रथमस्योदाहरणम्-स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । यतो ह्यत्र पुरुषस्योदाहरणम्-
स्थाणोः स्थूलत्वं च साधारणधर्मतया भासते । द्वितीयस्योदाहरणम्-
पृथिवी नित्यानित्ये इति । असाधारणधर्मगतभूतगन्धज्ञानं विना पृथिवी

११) निर्णयः :-

उपर्युक्ततर्कविषये खण्डनमण्डनात्मकद्वारा यस्य समीचीनार्थस्य निश्चयः भवति सः निर्णयः इति अभ्युपगम्यते । अत्र सूत्रकारवचनम् - “विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाश्यामर्थाविधारणं निर्णयः” (न्या० सू० १-२-८१) इति । अयं चतुर्विधः - साक्षात्कृतिः, अनुमितिः, उपमितिः, शब्दः इति ।

१२) वादः :-

यः तर्केण अथवा प्रमाणद्वारा स्वपक्षसाधनमेवं परपक्षखण्डनं यस्यां शास्त्रचर्चायामुपयुज्यते, किंच स्वीकृतः सिद्धान्तः अविरुद्धः एवं पञ्चावयववक्यैः उत्पन्नश्च भविष्यति सः वादः इत्युच्यते । तत्र पञ्चावयववक्यैः परपक्षसिद्धिः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपक्षः प्रमाणम् - “प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपक्षः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः” (न्या० सू० १-२-१) इति गौतमवाक्यम् ।

१३) जल्पः -

“यथोक्तोपपक्षः छलजातिविग्रहस्थानसाधनोपालम्भे जल्पः” (न्या० सू० १-२-२) इति सूत्रकारवचनात् परपक्षखण्डनेन स्वपक्षसिद्ध्यनन्तरम् । मपि छलजातिनिग्रहस्थानानां प्रयोगः यत्र कृतो भवति सः जल्प इति. भण्यते ।

१४) वितण्डा -

“स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा” (न्या० सू० १-२-३) इति वचनात् पूर्वोक्तः यः जल्पः यदा स्वपक्षस्थापनाहीनो भवति स एव वितण्डावाद इति वरवहित्यते । अस्मिन् वादे वैतण्डिकः स्वपक्षस्थापनं न करोति अपितु केवलं परपक्षखण्डने एवास्य मुख्या प्रवृत्तिः ।

१५) हेत्वाभासः -

यत्र साध्यस्य साधकत्वेन हेतुः न भवति अथापि सः हेतुः हेतुवत् भासते इति अयं हेत्वाभासः इत्युच्यते । असद्वैतुरिति अस्य नामान्तरम् ।

हेत्वाभासः पञ्चविधः - सब्यभिचार, विरुद्ध, प्रकरणसम्, कालातीतः इति ते भविष्यन्ति । यः हेतुः अन्यत्र व्यभिचरति सः सब्यभिचारः इति । अस्यापरं नाम अनेकान्तिक इति । अस्योदाहरणम् - पर्वतो वह्निमात्, प्रमेयत्वात् । प्रमेयत्वं जलेऽपि सत्वात् हेतुरन्यत्र व्यभिचरति । यः हेतुः साध्याभावेन व्याप्तः सः विरुद्धः इति कष्टयते । यथा - शब्दः नित्यः, कृतकत्वात् । अत्र कृतकत्वमिति हेतुः नित्यत्वाभावानित्यत्वेन सह व्याप्तः । यत्र यत्र कृतकत्वं तत्र तत्र नित्यत्वमित्यतः हेतुरयं विरुद्धः । यस्य प्रतिवादिनः अन्यः हेतुः विद्यते सः प्रकरणसमः इति वयवहारः । अस्य अन्यज्ञाम् सत्प्रतिपक्षः इति । अयं भावः - यत्र वादी स्वपक्षसाधनाय साधकहेतुप्रयोगं करोति, तदा तस्मिन् स्थले प्रयत्नमानः हेतुः प्रकरणसमः इति भण्यते । उदाहरणम् - वादिनः पक्षे शब्दः नित्यः, यतः शब्दे अनेत्यधर्मोपलब्ध्यभावात् इति । प्रतिवादिपक्षे शब्दः अनित्यः, यतः शब्दे नित्यधर्मोपलब्ध्यभावात् इति हेत्वन्तरप्रतिपादनेन गृहीतः पक्षः विचारेण समाप्तिर्न भवति । अतोऽयं हेतुः प्रकरणसमः । यः हेतुः साध्यसमानः सन् स्वयमसिद्धः सः साध्यसमः । दृष्टान्तः - शब्दः गुणः, चक्षुषा दृश्यमानत्वात् इति । अत्र शब्दे चाक्षुषत्वहेतुरसिद्धः । अतः हेतुरयं साध्यसमानत्वेन असिद्धो भवतीति कृत्वा साध्यसमः हेत्वाभासः इति गीयते । यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः सः कालातीतः अथवा कालात्ययापदिष्ट इति निश्चीयते । अस्य अन्यज्ञाम् वाधित इति । यथा - अग्निः शीतलः प्रमाणयत्वात् । अत्र साध्यं शीतलत्वं, अस्याभावात्मकमुण्ठत्वं प्रत्यक्षप्रमाणेनैव सिद्धत्वात् प्रयोक्ता यदा वाक्यप्रयोगं करोति तदानीमेव सः हेतु वाधितो भवतीति पञ्च हेत्वाभासाः ।

१६) छलम् :-

अस्य लक्षणं महर्षिणा गौतमेन एवं भणितम् - “वचनविधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम्” (न्या० सू० १-२-१०) इति । छलमेतत् त्रिविधम् - वाक्यछलम्, सामान्यछलम्, उपचारछलमिति । वाक्यछल-

रुद्रार्थांश्च वृ - अस्मिन् तात्पुर्याद्य नवकलमन्तव्येत् इत्येकेन नद्योन कम्बल ग्रन्थाणसकाणि अस्तीत्यभिप्रेत्य कुते वाक्यप्रयोगे साति अन्येन अन्यथार्थं स्वीकृत्य अस्मिन् दिरिद्रे कथं वा नवं संख्यकानि कम्बलानि भवितुं शब्दयन्ते इति वाक्यप्रयोगेण यद्यपि न्द्राभिमतत्वेन नवसंख्याकं विनापि, प्रयोक्तुर्वचनं अञ्जयितुं छलप्रयोगं करोति । तात्पर्यवृत्तिव्य-
त्ययेन अथन्तरकल्पनात्मक यद् भवति तत् सामान्यछलमित्युच्यते ।
यथा - व्राह्मणे भवति विश्वायाः सम्भवः इत्याभिप्रायेण एकः विद्यावत्वं साध्यति व्राह्मणे । पनिवादिना चोच्यते - वाक्यमेतद् कुतः चोच्यते वद्वः सूच्यते व्राह्मणत्वेन विराजन्ते इति । लक्षणावृत्तिव्यत्ययेन या अथान्तरकल्पना उत्थाः उपचारछलप्रिति व्यवहारः । यथा - मञ्चाः ऋषिनिति उति । जडक्षमध्ये उद्विघ्टेषु दशजनेषु अन्यतमेन ताकोशेन वादिना मञ्चाः क्रोशनिति इति कुते व्यवहारे प्रतिकादी आक्षिपति कथमवेतनः मञ्चः क्रन्दन कर्तुं प्रभवति इति शब्दार्थाभिप्रायेण तन्मत्तं खण्डयति । भवति चैव छलस्वरूपम् ।

१७) जातिः :-

जातेः स्वरूपं गौतमेनैव कृतम्—“साध्यर्थवैधम्यक्षियां प्रत्यवस्थान् जातिः” (न्या० सू० १-२-१७) इति । साध्यर्थवैधम्यक्षियां यस्य साध्यस्य अनुपत्तिः सा जातिरित्युच्यते । वादो साध्योदाहरणेन साध्यस्पोषपत्ति करोनि, तरस्मन् समये प्रतिवादी वैधम्योदाहरणेन साध्यस्पोषपत्ति श्रद्धायति यदा तदा सा जातिरित्यभिधीयते : जातिः चक्रविषादिप्रकारात्मिका भवति । यथा - साध्यर्थसमः, वैधर्थ्यसमः, उत्कर्षसमः, अपकर्षसमः, वर्णसमः, अवर्णसमः, साध्यसमः, विकल्पसमः, प्राप्तिसमः, अप्राप्तिसमः, प्रसङ्गसमः, प्रतिवृट्टान्तसमः, अनुपपत्तिसमः, संशयसमः, प्रकरणसमः, हेतुसमः, अर्थपत्तिसमः, अविशेषसमः, उपपत्तिसमः, उपलब्धिसमः, अनुपलब्धिसमः, नित्यसमः, अनित्यसमः, नथा कार्यसमः इति । एते क्रमानुसारं विचार्यन्ते—

१) साध्यस्थितिः— कार्यत्वात् शब्दः अनित्यः, घटवत् इति

वादिनः अनुसानप्रकारः । प्रतिवादिनः ज्ञान्युत्तरमेवद् भवति यत् अपूर्वत्तद-
कारणेन शब्दः नित्यः, आकाशवत् इति । अयं भावः – येन प्रकारेण
धृतगतं यत् कृतकर्त्वं तेन साधस्येण शब्दस्यानित्यत्वं सिद्धम् इति
वादिना उक्ते सति एवमेव नित्ये आकाशे वर्तमानं यदमूर्तत्वं तस्य
साधस्यं शब्दे भवेष्यतीत्यतः शब्दः नित्यः इति कुतो न भवतीति
प्रतिवादी साधस्यसमजात्युत्तरं ददाति इति ।

२। वैद्यम्यसमः— उक्तस्थले एव अनित्यघटस्थ वैद्यम्यरूपं
ऽनित्यत्वं तद्भूतं न्य शब्दे वर्तत इति शब्दः नित्यः इति कुतः न
साधयने ? एतत्रकारात्मकमुत्तरं वैद्यम्यसमः इत्युच्यते ॥

३) उत्तर्यात्सः— येन प्रकारेण उत्तरस्थले कार्यं भविष्यति, घटसाधस्येण यदि शब्दस्यानित्यत्वं साध्यते तदा घटसहशशब्देन शब्देनाऽपि सूर्तत्वेन भाव्यम् । किन्तु शब्दः सूर्तः च भवति, तस्मात् शब्दः अनित्योऽपि न भवति । अत्र शब्दे मूर्त्यवद्यमन्तरस्य आपादनं भवति ।

४) अपकर्षसमः— उक्तस्थले यदि घटसदाशकार्यत्वेन शब्दे
अनित्यत्वसाधनं क्रियते, तदा घटः केन प्रकारेण शोकेन्द्रियविषयो न
भवति तेनैव प्रकारेण शब्दोऽपि अश्रावणः इति भवेत् । अत्र शब्दे
श्रावणत्वस्य अपकर्षः प्रदर्शयते ।

५) वर्ण्यसमः— वर्णनीयहेनुत्वेन यः धर्मः अस्ति सः वर्णः इत्युच्यते । पूर्वोक्तरथले एव शब्दे भवति यत्कार्यत्वं तत् लालुकण्ठोष्ठादिव्यापारजन्यं भवति । एव घटे यत्कार्यत्वं तत्कुम्भकारव्यापारजन्यस् । अतः हण्टान्तदाष्टान्तिक्योः भ्रेदनिधरिणात् हण्टान्तेन शब्दे अनित्यत्वसाधनं कर्तुं न शक्यते ।

६) अवर्णसमः— वृष्टान्तेन सिद्धः यः धर्मः सः अवर्णः । यथा-
यत्प्रकारात्मकं कार्यत्वं घटे अस्ति तत् शब्दे नास्तीति सः अवर्णसमः ।

७) विकल्पसमः— पूर्वोक्तस्थले कार्यत्वहेतुना शब्दस्थानित्यत्वं साधितम् । तत्र समीचीनम् । यतो हि कार्यं ताम् प्रकारद्वयं भवति -

मृदुत्वेन कठोरत्वेनेति । एवं कोऽपि घटः कार्यत्वेन अनित्यः, शब्दः नित्यत्वेनापि भवितुं योग्यः इति व्यवहारः विकल्पसमः ।

८) साध्यसमः—यथा—घटसमानत्वेन यदि शब्दः अनित्यः तर्हि शब्दसदृशत्वेन घटोऽपि श्रोत्रेन्द्रियविषयत्वेन ग्राह्यः भवेदिति ।

९) प्राप्तिसमः—प्राप्तिनीमि सम्बन्धः, अर्थात् साध्यसम्बद्धत्वेन यः हेतुः सः साध्य-साधको भवति । यदि भवेत् साध्यहेत्वोः परस्पर-सम्बद्धकारणात् अविशेषत्वेन साध्यत्वेन कः ? साधनत्वेन कः ? एतादृशं निश्चयात्मकज्ञानमेव न सिद्धयति यत्र सः प्राप्तिसमः ।

१०) अप्राप्तिसमः—यथा—यदि हेतुसाध्येन असम्बद्धः भवति तर्हि साध्यस्य यत्साधकं तत् केन प्रकारेण सिद्धयति इत्येवञ्जातीयकः ।

११) प्रसङ्गसमः—शब्दे अनित्यत्वं किं साधनत्वेन अस्ति ? तस्मिन् अनित्यत्वेनापि भवति साधनात्तरम् इत्येवं प्रकारारात्मकः व्यवहारस्य प्रसङ्गसमः इत्युच्यते ।

१२) प्रतिष्ठान्तसमः—विरुद्धविष्टान्तद्वारा विरुद्धसाध्यसाधनस्य नाम प्रतिष्ठान्तसमः । यथा—प्रयत्नेन विभाव्यमानत्वस्य सत्त्वात् शब्दः अनित्यः घटवत् इति वादिनः कथनेन प्रतिवादी वदति—प्रयत्नेन विभाव्यमानत्वं भवति इति हेतोः आकाशवत् शब्दः नित्यः, कूपादिखननप्रयत्नेन आकाशोऽपि उत्पद्यमानो भवति । अतः आकाशविष्टान्तः शब्दनित्यत्वविरुद्धत्वेन नित्यत्वेन सिद्धोकरणमेव प्रतिष्ठान्तसमः ।

१३) अनुपपत्तिसमः—यथा—शब्दनित्यत्वसाधने कार्यत्वं हेतुः, हेतुरुप्य शब्दोत्पत्तेः पूर्वमेवास्ति । यतः “धर्मिणं विहाय घम्भीः न भजतः । तिष्ठन्ति” । अतः कार्यत्वघम्भेण साध्यं यदनित्यत्वं तत् शब्दे नास्ति । तस्मात् शब्दः नित्यः, नित्यत्वं तत् नोत्पद्यते इति हेतोः शब्दः अनित्यः । यथा अज्ञातशश्रुत् ।

१४) संशयसमः—केन प्रकारेण कार्यत्वसाधम्येण घटवत् शब्दस्यानित्यत्वं मन्यते तेनैव ऐन्द्रियकत्वसाधम्येण नित्यघटसमानशब्दस्य नित्यत्वं कर्थं वा न मन्यते इति संशयसमः ।

१५) षड्करणसमः—यत्र यज्ञयसमः तस्मिन् शब्दस्य नित्यत्वानित्यत्वे समानत्वेन तिष्ठतः । किन्तु अस्मिन् विपरीतानुभानस्य पूर्वानुभानवाधकत्वेन प्रदर्शनं कियने ।

१६) हेतुसमः—साध्यपूर्वकालिकत्वेन अथवा उत्तरकालिकत्वेन समकालिकत्वेन वा हेतुः तिष्ठति । यदि हेतुः साध्यपूर्वकालिकत्वेन चिन्तयते तर्हि हेतुसमये साध्याभावश्य सत्त्वात् हेतुः कस्य साधकः भवति ? यदि साध्योत्तरकालत्वेन हेतुः तर्हि साध्यभूतः पदार्थः पूर्वमेव तिष्ठः, पुनरपि हेतुरुप्य कस्य साधनं करोति ? समकालिकत्वेन हेतुरस्ति इति वक्तव्ये सते सव्येतरविषयाणवत् साध्यसाधनत्वमेव न सिद्ध्येत । यथा—सिहिणः सकाशात् एकस्मिन् काले उत्पन्नशिशुद्वयस्य परस्पर-साध्यसाधनत्वं न भवति तथा हेतुसाध्ययोः समकालिकत्वकारणात् तयोः परस्परसाध्यसाधकभावः न भवति ।

१७) अथर्पित्तिसमः—यत्र अथर्पित्तिशब्देन अथर्पितः आभासः गृह्णते तत्र अथर्पित्तिसमः दोषः भवति ; यथा—शब्दः अनित्यः, अनया प्रतिज्ञया सिद्धं भवति यत् शब्दाभिन्नः शब्दः नित्यः । अनेन घटोऽपि नित्यः भवति यद्येवं विष्टान्तेन तर्हि शब्दानित्यत्वं किमात्मकम् इति यत्र धीः जायते तत्राय दोषः ।

१८) अविशेषसमः—यथा शब्दघटयोः कार्यत्वरूपसमानधर्मत्वेन विजेपताया अभावात् द्वावर्पि अनित्यौ भवतः तथा प्रमेयत्वरूपसमान-धर्मेण सकलजपदार्थेषु अविशेषपत्वकथनात् नित्यानित्यौ द्वावर्पि तौ एकत्वं हेतुरुप्य शब्दोत्पत्तेः पूर्वमेवास्ति । यतः “धर्मिणं विहाय घम्भीः न भजतः । तिष्ठन्ति” । अतः कार्यत्वघम्भेण साध्यं यदनित्यत्वं तत् शब्दे नास्ति । तस्मात् शब्दः नित्यः, नित्यत्वं तत् नोत्पद्यते इति हेतोः शब्दः अनित्यः ।

१९) उपपत्तिसमः—यथा—कार्यत्वं यत् तदुत्पद्यते इति शब्दे अनित्यत्वं साध्यते एवमेव निरवयवत्वात् शब्दे नित्यत्वसिद्धिः कथं न इत्येवं प्रकारारात्मकः उपपत्तिसमः ।

२०) उपलब्धिसमः—यथा—वादी—धूमव्यापकः अपितः इति गृह्णहेतुना वग्नेः साधनं करोति, प्रतिवादी वदति—धूमं विना

आलोकादिकारणान्तरेण अभ्यः निदिः शब्दत्वं च सत्येवं छुमेत्वेव
अग्निसिद्धिरिति कुतः भष्यते इत्येवञ्जातीयकः ।

२१) अनुपलभ्वसमः— कार्यत्वहेतुना शब्दस्य अनित्यत्वं
साधितेऽपि प्रतिवादी भगवति शब्दः न कृतकः, यतः उच्चारणात् प्रागेक
सः अस्ति । केवलावरणकारणेन शब्दस्योपलविद्वन् भवति ।

२२) नित्यसमः— शब्दे यः अनित्यत्वहृष्ट्वर्थमः सः नित्यः उत
अनित्यः । यदि नित्यः तर्हि धर्मिणां विना धर्मस्थितिः न भवति । अनेन
धर्मी अपि नित्यत्वेनास्ति इत्यबश्यं चिन्तनीयम् । अथवा यदि अनित्यः
धर्मः तर्हि अनित्यत्वमेव अनित्यत्वस्य सत्येवं कथं शब्दः नित्यः
इत्युच्यते ।

२३) अनित्यसमः— यदि कृतकत्वात् बट्साधर्म्येण शब्दस्या-
नित्यत्वं चिन्त्यते तदा सः प्रमेयत्वकारणात् बट्साधर्म्येण सकलपदार्था-
नामपि अनित्यत्वं प्रसज्येत इत्याकारकः अनित्यसमः ।

२४) कार्यसमः— शब्दः अनित्यः इति वादिनः कथनानुसारं
प्रतिवादी वदति कार्यं जन्यज्ञाप्यत्वेन द्विकारात्मकम् । अस्यां स्थितौ
ज्ञाप्यरूपकार्यकारणेन शब्दः नित्यः इति भवितुं शक्यते । तस्मात्
कार्यत्वहेतुः अनित्यत्वसाधकः न भवति इति कार्यसमस्वरूपम् ।

प्रतिपादितासु एतासु जातिषु साधर्म्यसमप्रकरणसमकार्य-
समसंशयसमादिषु दूषणमेकविधत्वेऽपि पुनः केवलं दूषणोद्भावनप्रकारः
भिन्नः इति प्रदर्शयितुं पृथगत्र ते विचारिताः सन्ति इत्यवगन्तव्यम् ।

१८) निग्रहस्थानम् :-

वादी अथवा प्रतिवादी यस्मिन् स्थाने येत प्रतिपादनेन स्वपक्ष-
पराजितत्वं मन्यते तत्स्थानं निग्रहस्थानमिति कथयते । निग्रहस्थानं
द्वाविश्विभेदेन उपन्यस्तं भवति न्यायशास्त्रे । तानि यथा- प्रतिज्ञाहानिः,
प्रतिज्ञान्तरम्, प्रतिज्ञाविरोधः, प्रतिज्ञासंन्यासः, हेत्वन्तरम्, अर्थान्तरम्,

निरर्थकम्, अविज्ञातार्थम्, अपार्थकम्, अप्राप्तकालम्, न्यूनम्, अधिकम्,
पुनरुक्तम्, अननुभाषणम्, अज्ञानम्, अप्रतिभा, विक्षेपः, सतानुज्ञा,
पर्यनुयोज्योपेक्षणम्, निरनुयोज्यानुयोगः, अपसिद्धान्तः, हेत्वाभासः इति
भवन्ति । एतेषां स्वरूपं यथा-

१) प्रतिज्ञाहानि — प्रतिज्ञायाः त्यागः प्रतिज्ञाहानिः । यथा-
वादिना उत्तम्- इन्द्रियविषयत्वात् शब्दः अनित्यः इति । तदा
प्रतिवादेनः कथनम्- शब्दः इन्द्रियविषयत्वेऽपि नित्यः इति । तदा वादिना
एतदुच्यते नित्यत्वेनापि शब्दः तिष्ठति इत्युच्यते तर्हि प्रतिज्ञात्यागा-
त्मेना नाम प्रतिज्ञाहानि. तत्र सिद्धा । अनेन कारणेन सः निग्रहीतः
भवति ।

२) प्रतिज्ञान्तरम् — पूर्ववत् शब्दे अनित्यत्वप्रतिज्ञां कृत्वा यदा
तत्र अन्येन दोषः प्रदर्श्यते तदा तेन प्रतिज्ञा कृता भवति । एतदेव
प्रतिज्ञान्तरमित्युच्यते । यथा- सर्वगतं सामान्यं नित्यः किन्तु असर्वगतः
शब्दः अनित्यः इति ।

३) प्रतिज्ञाविरोधः— प्रतिज्ञाहेतुवाक्ययोः विरोधः एव प्रतिज्ञा-
विरोधः । यथा- द्रव्यं गुणाभिन्नत्वेन उपलविष्यत्वात् द्रव्यं गुणाभिन्नम् ।
अनेन हेतुवाक्येन प्रतिज्ञावाक्यमत्यन्तं विस्तृद्धं भवति ।

४) प्रतिज्ञासंन्यासः—पूर्ववत् प्रतिज्ञायाः अपलापः नाम प्रतिज्ञा-
संन्यासः । यथा- शब्दे अनित्यप्रतिज्ञां कृत्वा, अन्येन आक्षिप्तदोष-
वशेन केनोच्यते शब्दः अनित्यः इति यदा व्यवहारं करोति तदा
प्रतिज्ञायाः अपलापः भवति ।

५) हेत्वन्तरम् - वाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् शब्दः अनित्यः । अनेन
हेतुना सामान्ये व्यभिचारः इति अन्येन प्रदर्श्यते यदा तदा व्यभिचार-
निरसनाय हेतौ सामान्यत्वे सति इति इलप्रयोगं दीयते तत्
हेत्वन्तरमित्युच्यते ।

६) अर्थान्तरम्— कर्त्यापि हेतुनः प्रयोगानन्तरं हेतुशब्दस्य

निर्वचनमयम् वृत्तिकरणम् अवस्थारमित्युच्चोः । अत्र गौतमप्रचन्नन्-
‘प्रकृताद्यदिप्रतिमम्बद्धार्थमध्यन्तरम्’ (न्या० सू० ५-२-७) इति ।

७) निरर्थकम्— निरर्थकशब्दप्रयोगकरणेन निरर्थतिमकनिग्रह-
स्थानम् । यथा— क छ इत्यतेन ज व समानवत् क च ट इत्यादयः
शब्दाः नित्या इति ।

८) अविज्ञातार्थम्— कठिनात्यकरणेन अप्रतिसिद्धत्वेन अथवा
अन्यभाषास्थत्वेन गच्छः अस्तीति कृत्वा त्रिवारमुक्तवापि मध्यरूपस्य तस्य
शब्दस्य अर्थवाक्यो न भवति तदानीं तस्योक्तेः अविज्ञातार्थः इत्युच्यते ।

९) अपार्थकम्— आकांक्षायोग्यतारहिता परस्परासम्बद्धा या
उक्तिः तस्या नाय अपार्थकः इति । यथा— दश ताडिमानि, पडपूपाः,
अग्निना सिङ्चति इत्यादयः ।

१०) अप्राप्तकालम्— यत्र प्रतिज्ञाहेत्वादिन्यायावयवानां विप-
रीतप्रयोगः क्रियते तत्र अप्राप्तकालः इत्युच्यते । यथा— महानसम्पत्वेन
धूमः अस्तीति कृत्वा वाक्यप्रयोगं करोते - अग्निमान् पर्वतः इति ।

११) न्यूनम्— प्रतिज्ञाद्यव्यवेषु कस्याभ्यव्यवस्थ अप्रस्तुतीकरणं
न्यूनमित्युच्यते ।

१२) अधिकम्— यत्र एकेनोदाहरणेन ज्ञाध्येसिद्धिर्भवति तत्र
यत् अन्यदुदाहरणमुपन्यस्तं भवति चेत् तदधिकमित्युच्यते ।

१३) पुनरुक्तम्— एकमेव वाक्य तैश्शब्दैरेत्र अथवा पर्यायवाचकैः
शब्दैः पुनः पुनः कथनं नाम पुनरुक्तम् ।

१४) अनन्तुभाषणम्— वदतु भान् इति वारं वारं त्रिवारं
मध्यस्थेन चोदितोऽपि पुन न किमप्युच्यते तदनुभाषणमिति उच्यते ।

१५) अज्ञानम्— वादिप्रतिवादिनो मध्ये अन्यतमेन उक्तार्थः
मध्यस्थेन ज्ञाते सत्यपि वादिप्रतिवादिनोः मध्ये अन्यतमेन सोऽर्थः न
ज्ञातपूर्वः भवति तदा अज्ञानमिति व्यवहारः ।

१६) अप्रतिभा— अन्येनोक्तं प्रश्नं ज्ञात्वाऽपि अस्योत्तरदाने
यदा वुद्धिः न स्फुरति सा अवस्था अप्रतिभा इति कथ्यते ।

१७) विक्षेपः— स्वयमयोग्यत्वेन प्रमाणितो भूत्वा कार्यन्तर-
व्याजेन स्वस्य पृथक्करणात्मिका या चेष्टा तस्याः विक्षेपः इति नाम ।

१८) मतानुज्ञा— यदा अन्यः अन्यं प्रति वदति— त्वं चोरः
इति । अस्योत्तरत्वेन तेनापि उच्यते— त्वमपि चौरः इति अत्र स्वस्मिन्
चौरत्वपरिहारमकृत्वा अन्यस्थिन् चौरत्वकथर्न स्वचौरत्वे अनुभानं भवति
इति तदा मतानुज्ञा इति गीयते ।

१९) पर्यन्तुयोजयोपेक्षणम्— वस्तुतः सति निग्रहस्थाने त्वमिदानीं
निगृहीतोऽसि इत्यननुव्रद्धं पर्यन्तुयोजयोपेक्षणम् ।

२०) निरन्तुयोजयानुयोगः— वस्तुतः असति निग्रहस्थाने त्वमिदानीं
निगृहीतोऽसि इत्यात्मकं कथनं निरन्तुयोजयानुयोगः भवति ।

२१) अपसिद्धान्तः— यं सिद्धान्तमाद्यारीकृत्य तस्मिन् किमपि
उच्यते, तं विहाय मध्ये अन्यकथाकथनं नाम अपसिद्धान्तः ।

२२) हेत्वाभासः— “हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः (न्या० सू० ५-२-
२५) इति सूत्रानुसारं हेत्वाभासविचारे पञ्चविधहेत्वाभासानां विशदी-
करणं कृतम् । इति निग्रहस्थानविवेकः ।

१६) शास्त्रस्थास्य न्यायपदौचित्यम् :-

अत्रायं प्रश्नः उद्देति यत् षोडशपदार्थप्रतिपादनात्मकमेतच्छास्त्रं
कर्थं न्यायशास्त्रमित्युच्यते । पञ्चावयवैः युक्तं परार्थनिमानमेव न्याय
इति पदेन शास्त्रकाराः व्यवहरन्ति इति । अस्य समाधानमेतद् भवितुं
शब्दयते यत् “प्राधान्येन व्यपदेशाः भवन्ति” इति न्यायेन अस्यापि
न्यायशास्त्रमिति व्यवहारः । सकलविद्यानामनुग्राहकत्वेन एवं सकल-
कर्मानुष्ठानानां साधनत्वेन यत्कारणमस्ति येन विवक्षितार्थस्य प्राप्तिः
भवति प्रधानभूतरूप तादृशस्य ‘न्यायशास्त्रम्’ इति संज्ञा । न्यायवातिकै
उच्चोत्तरकराचार्यणां वाक्यं भवति-

“सोऽर्थं परमो न्यायः विप्रतिपन्नपुरुषं प्रति प्रतिपादकत्वात्” इति ।

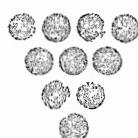
अत्र परमद्यायः इति पदेन न्यायशास्त्रस्य व्यवहारः कुरुते । तसम्
शास्त्रस्यास्य नाम न्यायशास्त्रमिति साम्प्रतम् ।

२०) पोडशपदार्थः मोक्षोपयोगिनः :-

न्यायशास्त्रे प्रतिपादिताः पोडशपदार्थः मोक्षे उपयोगि
भवन्ति । आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरेव मोक्षः इत्युच्यते न्यायशास्त्रे
गौतमेनाप्यभिहितम्-

“ दुःखजन्मन्त्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानुभूतरोक्तरापाये तदनन्तर
पायादपवर्गः” (न्या० सू० १-१-२)

इति । सूत्रार्थः सरलः । तथा च प्रमेयभूततत्वानां ज्ञानसम्पादनां
प्रत्यक्षादि षट् प्रमाणानां मुख्यं प्रयोजनम् । इन्द्रीयातीतसूक्ष्मविषया
ज्ञानं अनुमानाधीनं भवति । एवं स्थूलसूक्ष्मशरीरज्ञानसम्पादनद्वा
शरीरोत्पत्तौ यः कारणत्वेन अस्ति दोषः तत्त्वाश्पूर्वकत्वेन जन्मनः प्रवृ
न भवति । जन्माभावे दुखं नानुभूयते इत्यतः दोषनाशात्मिका
दशा भवति सा मोक्षत्वेन कथ्यते इति शास्त्रेऽस्मिन् निश्चयः ॥

* द्वितीयोऽध्यायः - वैशेषिकदर्शनम् *

२-१) वैशेषिकं शास्त्रम् :-

दर्शनस्यास्य प्रणेता भगवान् कणादः । अयं तु स्वजीवननिवाहिं
कुर्वन् ज्ञानभण्डारात्मकमेतच्छास्त्रं रचितवान् । एतच्छास्त्रं न केवलं
भारतदेशो, अपितु सर्वत्र प्रपञ्चे विराजते । महात्मा कणादः प्रकृत्या
स्वयं दरिद्रः सञ्चेत्रे पतितात्रकणान् लक्षीकृत्य स्वजीवननिवाहिं
कृतवान् इत्यतः अस्य शास्त्रस्य “कणादशास्त्रम्” इति व्यवहारः । अन्यदपि
नाम शास्त्रस्यास्य भवति - वैशेषिकदर्शनमिति । यतः अस्मिन् दर्शने
विशेषः पदार्थत्वेन स्वीक्रियते । कणादात् ऋते केनापि पदार्थत्वेन विशेषः
न स्वीकृतः । दर्शनस्यास्य अपरं नाम औलूबयदर्शनम् इति । यतः
कणादस्य पितुर्तामि भवति उलूकऋषिरिति । उलूकस्यापत्यं औलूक्यम् ।
गौतममतानुसारं कणादेनापि षोडश प्रमाणप्रमेयादिपदार्थः स्वीक्रियन्ते ।
एतेषां तत्त्वज्ञानेन मोक्षः इति । द्रव्यगुणादीनामत्यन्तं सुव्यवस्थितं
रूपम्, एतेषां साधर्म्यवैधर्म्याद्यां विशिष्टं वर्णनं यथा कणादेन कृतं
तथा अन्यस्मिन् दर्शने न मिलति । अनेनापि विशेषेण अस्य दर्शनस्य
वैशेषिकदर्शनम् इति संज्ञा ।

२) वैशेषिकशास्त्रपरिचयः :-

महर्षिः कणादः मुख्यत्वेन पदार्थद्रव्यमङ्गीकरोति - प्रत्यक्षमनुमानं
चेति । अनुपलब्धिप्रमाणं प्रत्येकजन्तभविति, एवं शेषत्वेन अवशिष्टानि
सर्वाणि प्रमाणानि अनुमाने अन्तर्भावं भजन्ते इति दृष्टीकरोति ।
यावत्पर्यन्तं पदार्थानां विवेचनं पूर्णतया न भवति तावत्पर्यन्तं कः

पदार्थः व्याप्तिदेनास्ति, कः व्यापकत्वेन अस्ति इति पदार्थानां विवेचनं सम्यक् न भवति । अतः “अथातो धर्मजिज्ञासा” (मी० सू० १-१-१) इत्यादि सूत्रविवरणावसरे कणादः द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः इति पट् पदार्थानां विवेचनं विस्तरतया दशसु अध्यायेषु कृतवान् । प्रत्येकस्मिन् अध्याये आत्मिकद्वयं वर्तते । कृष्णजा अतेन प्रत्येकस्मिन् दिने आत्मिकमेकं लिखितमिति कृत्वा अस्यापि आत्मिकम् इति नान् । प्रथमाध्यायस्य प्रथमे आत्मिके - जातिमत् द्रव्यम्, गुणः एवं कर्म इत्यादीनां विचारः कृतः । द्वितीये तु जातिः एवं विशेषस्य च निरूपणं कृतम् । द्वितीयस्य प्रथमे- भूतानां विशेषप्रकारः, द्वितीये- दिक्कालयोः विचारः प्रस्तुतः । तृतीयस्य प्रथमे - आत्मनः विचारः, द्वितीये - अन्तःकरणस्य विचारः कृतः । चतुर्थस्य प्रथमे - शारीरस्य प्रतिपादनम्, द्वितीये - शारीरविवेचनोपयोगाय यदस्मित परमाणुकारणत्वं तस्य विचारः विस्तृतः । पञ्चमस्य प्रथमे - शारीरकर्मणां प्रस्तावः, द्वितीये - मानसिककर्मणां विचारः विवेचितः । षष्ठ्यस्य प्रथमे - दानप्रतिग्रहयोः स्वरूपम्, द्वितीये आश्रमचतुर्ष्टयस्य स्वरूपमेव आश्रमवर्मा प्रतिपादिताः सप्तमस्य प्रथमे - वुद्धिविचारः, तस्याः निरपेक्षस्वरूपम्, रसादिगुणान् विवेचनम्, द्वितीये-सापेक्षदुद्धेः द्वित्वम्, परत्वापरत्वपृथक्त्वादिगुणानामेव समवायस्य च विवेचनं सम्पादितम् । अष्टमाध्यायस्य प्रथम स्तुतियात्मिकयोः प्रत्यक्षप्रमाणस्य सविकल्प-निविकल्पकात्मकं विवेचनं प्रस्तुतम् । नवमाध्यायस्य प्रथमे - अभावविचारः, द्वितीये- हेतुविचारः कृतः । दशमाध्यायस्य प्रथमद्वितीययोः अनुमानभेदानां विचारः सम्यक् प्रतिपादितः । भद्रति च वैषेषिकशास्त्रस्य इशाध्याय विचारः ।

३) अन्तर्राजनशक्तिः :-

ग्रन्थरचनेऽस्मिन् कणादेन प्रक्रियारूपः चिविधः स्वीकृतः- तत्रापि कारणमस्ति । कि नाम तत् ? द्रव्यं सकलपदार्थानां आश्रयभूतं उद्देश्यम्, लक्षणम्, परीक्षा चेति । एवं प्रत्येकविषयप्रतिपादनावसरे भवति । धर्मसूत्रद्रव्यज्ञानं विना धर्मज्ञानं न सिद्धत्वा । द्रव्यादिपदार्थः प्रथमतः विषयस्य उद्देश्यम् प्रतिपाद्य अनन्तरं तस्य लक्षणमुपन्यस्य पट्टषष्ठि (६६) प्रकारेण भिन्नाः सन्ति । द्रव्यभिन्नगुणाः पञ्च एतेषां

अन्ते विषयपरीक्षां करोति । उद्देशस्य तात्पर्यमेवं भवति यत् नाममात्रेण वस्तुसंकीर्तनम् । यथा - द्रव्यगुणादयः समवायान्ताः पट् पदार्थः इति एवं पदार्थानां नाममात्रेण निर्देशनस्य उद्देश्यम् इति व्यबहारः । पदार्थानां सामान्यज्ञानसम्पादनमुद्देशस्य फलं भवति ।

असाधारणधर्मस्य नाम लक्षणमिति । यथा - गन्धवती पृथिवी
इत्यत्र पृथीव्याः असाधारणधर्मः यः गन्धः तेन लक्षणेन पृथिवी साधिता
भवति । अनेन एतदपि प्रयोजनं यत् इयं पृथिवी इतरपदार्थेभ्यः भिन्ना
इति ज्ञानसम्पादनम् । लक्षितलक्ष्यैकपदार्थे लक्षणं युक्तं भवति वा न
वेति यः विचारः उद्देति सा परीक्षा इत्युच्यते । अस्याः परीक्षायाः
फलं दोषपरिहारात्मकं भवति । वैशेषिकशास्त्रप्रणाली तर्कसंग्रहेण
सम्यग्धीता भवति ।

४) पदार्थस्वरूपम् :-

पदार्थः द्विविधः - भावः अभावश्च । भावपदार्थे - द्रव्यगुण-
कर्मसामान्यविशेषसमवायाः पृष्ठ स्वीक्रियन्ते । अभावः - प्रागभाव-
प्रधंसाभावात्यन्यन्ताभावान्योन्याभावाः इति चत्वारः । प्रश्नोऽयमुद्देति
यत् पदार्थनां विवेचनसमये उद्देश्यादिमार्गत्रयमनुसृतम्, विभागः त्यक्तः,
सत्येवं कथं पदार्थसिद्धिर्भवतीति । तस्य समाधानमेवं भवितुं युज्यते -
उद्देश्यं नाम सामान्यविशेषरूपेण प्रकारद्रव्यम् । द्रव्यादिषट्पदार्थः,
पृथिव्यादि नव द्रव्याणि सामान्योद्देश्यत्वेन स्वीक्रियन्ते । रसादि-
चतुर्विशक्तिगुणाः विशेषोद्देश्यत्वेन अम्नायन्ते । विशेषोद्देश्ये विभागस्या-
न्तभवि इति क्रत्वा विभागस्य पन्हस्यते अपेक्षा नास्ति ।

५) पदार्थनिः विचारः :-

शास्त्रेऽस्मिन् द्रव्यगुणकर्मदीनां स्वरूपविचारे यः क्रमः स्वीकृतः
तत्रापि कारणमस्ति । किं नाम तत् ? द्रव्यं सकलपदार्थानां आश्रयभूतं
भवति । धर्मभूतद्रव्यज्ञानं विना धर्मज्ञानं न सिद्ध्यति । द्रव्यादिपदार्थः
पट्टषष्ठि (६६) प्रकारेण भिन्नाः सन्ति । द्रव्यभिन्नगुणाः पञ्च एतेषां

स्तुतेषां साक्षात् परम्परया वा आश्रमभूतं द्रव्यमेव भवति । गुणः एव कर्म च साक्षात् आश्रयद्रव्यं स्वीकरोति । गुणकर्मणोः विद्यमानः गुणत्वं कर्मत्वं च परम्परया आश्रयद्रव्यं स्वीकरोति । साक्षात् द्रव्याश्रयत्वे विशेषस्यापि गणनं क्रियते । समवायस्तु एकत्र साक्षात्, अपरं गुणक्रियादिषु परम्पराश्रयत्वेन द्रव्यमन्वेति । तस्मात् द्रव्यस्य प्रथम स्थानं दत्तम् । द्वितीयं स्थानं गुणस्य, यतः गुणः द्रव्यधर्मः भवति । सर्वद्रव्येषु कर्म न भवतीति कृत्वा कर्म तृतीयत्वेन व्यवह्रियते । यतः आकाशकालादिगात्मसु, विभुद्रव्येषु कर्म न तिष्ठति । तत्रापि यदि तेष कर्मणः स्थितिरम्युपगम्यते तर्हि एतेषां व्यापकत्वमेव न सिध्यति ।

प्रश्नोऽयमुपस्थितो भवति - कणादेन “षडैव पदार्थः” इति कुरु स्वोकृताः, षट्पदाथतिरिक्तत्वेनाभावोऽपि एकः पदार्थः अस्ति । अभ्युपगम सति सप्त पदार्थः इति वाक्यप्रयोगे कणादस्यापत्तिः स्यात् । इति यन्मत्त्वं समीक्षानम् । यतो हि कणादः भावपदार्थनिः विचारमेव करोति न त्वभावम् । यद्यपि अभावः पदार्थन्तिरभूतः तथापि निषेधविषयक बुद्धावन्वेति । निषेधविषयस्तु बुद्धिविषयत्वं न प्राप्नोति । अतः कणादेन ये भावपदार्थः सन्ति तेषां ग्रहणेनैव षडैव पदार्थः इत्युक्तम् । अचेयं शङ्खा उद्देति-“षडैव” इत्यत्र वर्तमानैवकारेण पदार्थन्तिरस्य निषध अभिप्रेतः । निषधस्तु अभावः इत्युच्यते । यदि निषेध विना सत्यत्वं मङ्गीक्रियते तर्हि तस्य निषेधः न भवति । यदि असदित्युच्यते तदानामावन्धयापुत्रः इत्यादिनिषेधसमानत्वेन व्यर्थः एव स्यात् । अस्यासबस्थ्य पदार्थन्तिरः निषधाथः षडैत्यत्र वर्तमानैवकाररस्य प्रयोगः कृतः, एसति सः प्रयोगः व्यर्थः इति चेत् न । अत्र वर्तमानैवकारेण न हृ केवलं सप्तमनिषधः, किन्तु भावभूतस्य सप्तमपदार्थस्य निषेधः क्रियते केवलसप्तमेन अन्धकारः स्वीक्रियते, केवलभावपदार्थेन शक्तिः, एसाद्यपदार्थः प्रतीतिमापद्यते । एतेषां व्यावृत्त्ययं षडैव इत्युक्तम् ।

६) द्रव्यत्वविचारः :-

द्रव्यलक्षणं तु कणादेन एवं सम्पादितम्- आकाशेकमलमित्य

समवायसम्बन्धेन भावः, पृथिवी गन्धवती इत्यत्र गन्धे समवायसम्बन्धे यत् न तिष्ठति तद्व्यम् इति । द्रव्यत्वं चातुर्विषयमस्ति- अकाशसमवेत-तत्वम्, कमलसमवेततत्वम्, गन्धासमवेततत्वम्, नित्यत्वम् चेति । यदि लक्षणे गन्धासमवेततत्वं न दीयते तर्हि द्रव्यगुणाकर्मसु वर्तमाना या सत्ता नाम जातिः सा आकाशे अतिव्याप्त्या व्यभिचरति । यतः सा सत्ता गगनकमलेऽपि समवेता सत्ती नित्या च भवति, किन्तु गन्धासमवेत-तत्वरूपेण न तिष्ठति । अतः लक्षणकोटिषु एतदवश्य भवितव्यम् ।

७) गुणत्वविचारः :-

गुणत्वलक्षणमेव भवति - समवायिकारणासमवेतत्वे सति असमवायिकारणभिन्नसमवेतत्वेन साक्षात् व्यापकसत्ताका या सा गुणत्वेन कथयते । द्रव्यगुणकर्मसु वर्तमाना या सत्ता नाम जातिः तस्याः साक्षात् व्याप्त्यत्वं द्रव्यत्वादिरूपेषु त्रिषु अपि अस्ति । यदि लक्षणे साक्षात् व्यापकसत्ताका इति पदं न दीयते तर्हि ज्ञानत्वेऽतिव्याप्तिः । यतः समवायिकारणं यद्व्यं तस्मिन् ज्ञानत्वं समवायसम्बन्धेन न तिष्ठति । अतः समवायिकारणाद्विन्द्रियं यद् ज्ञानं तस्मिन् समवायसम्बन्धः तिष्ठति इत्यतः तत्रातिव्याप्तिः । किन्तु ज्ञानत्वे साक्षात् व्यापकसत्ताकत्वं न भवति इत्यतः उक्तविशेषणेन तत्रातिव्याप्तिपरिहारः :

असमवायिकारणभिन्नसमवेतत्वविशेषणं कर्मत्वे गुणलक्षण-तिव्याप्तिपरिहाराय दत्त बतते । यथा - कर्मत्वं साक्षात् सत्ताव्याप्तं सत् समवायिकारणासमवेतत्वमपि भवति । कर्मत्वे एतत्त्वलक्षणपारिहाराय पदस्यास्य उपयोगः । समवायिकारणासमवेतत्वेन द्रव्ये गतगुणलक्षणस्य परिहारः क्रियते । द्रव्यत्वं जातिः साक्षात् सत्ताव्याप्तत्वेन असमवायिकारणाद्विन्द्रियेन द्रव्ये समवायसम्बन्धेन अस्ति । उक्तविशेषणेन समवायिकारणं यद्व्यं तस्मिन् गुणत्वं समवायसम्बन्धं धोन युक्तं न भवतीति गुणत्वविचारः ।

८) कर्मत्वविचारः :-

या नित्यपदार्थं समवायसम्बन्धेन न तिष्ठति, एवं साक्षात् व्यापकसत्ताका या जातिः तत्कर्मत्वमित्युच्यते । नित्यद्रव्येषु आकाश-परमाण्वादिषु समवायसम्बन्धैन उक्तलक्षणं तिष्ठतीति अतिब्याप्तिदोषपरिहाराय नित्यासमवेत्त्वमिति पदं दत्तम् । एवमेव जलादिपरमाणुः ॥
वर्तमानः यः रूपादिगुणः, एवं परमात्मनि वर्तमानः नित्यज्ञानः एतेषु गुणत्वजातिः समवायसम्बन्धेन तिष्ठति । एतत्परिहाराय नित्यासमवेत्त्वमिति विशेषणम् । यतः कर्म कस्यापि द्रव्यस्य नित्यं न भवति । अतः कर्मत्वजातिः नित्यासमवेता सती साक्षात् व्यापकसत्ताका भवति ।

९) सामान्यविचारः :-

सामान्यस्य लक्षणमेवमभिहितम् कणादेन - नित्यत्वे सति अनेकेषु समवायसम्बन्धेन वर्तमानत्वं सामान्यवत्त्वमिति । यथा - गौत्वादयः । सामान्यं द्विविधम् - परमपरं चेति । द्रव्यगुणकर्मसु समवायसम्बन्धेन वर्तमाना या सत्ता सा परसामान्यरूपा भवति । द्रव्यत्वादिषु अल्पदेशत्वेन वर्तमाना अपरसामान्या इति कथ्यते ।

१०) विशेषविचारः :-

अन्योन्याभावविरोधी सामान्यभिन्नसमवेतसमवायसम्बन्धेन नित्यद्रव्येषु वर्तमानत्वं विशेषवत्त्वमिति । द्रव्यगुणकर्माणि सामान्यं विना न तिष्ठन्ति इति कृत्वा तद्व्यावृत्तये सामान्यभिन्नमिति विशेषणम् । द्रव्यत्वादयः सामान्ययुक्ताः भविष्यन्ति तथा समवेतविशेषणन् समवायस्यावृत्तिः भवति । अर्थात् न कुत्रापि समवायः समवायसम्बन्धेन निष्ठति । अन्योन्याभावविरोधी इति दलेन समवायान्तरस्वीकरणेन विष्ठति । अनवस्थादोषः प्रसज्यते । दोषोऽयं विशेषे न भवति, यतः यदि विशेषत्वरूपं सामान्येन स्वीक्रियते तदा विशेषे विशेषत्वाभावः इति सिद्धयति ॥
सत्येवं रूपहानिदोषः स्यात् । एतदर्थं न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीकारः

एवं लिखति—

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सकरोऽथानवस्थितिः ।

रूपहानिरसम्बन्धो जातिवाधकसंग्रहः ॥

इति । वाम्नातं चेतत् विशेषणलक्षणम् ।

११) समवायविचारः :-

गुणगुणिनोः, जातिव्यक्तयोः क्रियाक्रियावतोः यः सम्बन्धः समवाय इति कथ्यते ।

एवं पर्णां पदार्थानां विवेचनं संक्षेपेण कृतम् । एवमेव विस्तरेण पृथिव्यादि नव द्रव्याणां, शब्दादिच्छ्रुतिशिगुणानां, आदानादि पञ्चकर्माणां विशेषेण विचारः, एवं तेषां रूपस्य सामान्यज्ञानं च तर्कसंग्रहेण बोद्धव्यम् ।

(२) द्वित्वादिसंख्याविचारः :-

वैशेषिकाणां विशेषाग्रहः द्वित्वादिसंख्यासु भवति । विषयेऽस्मिन् वाचार्यः लिखति—

द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे ।

यस्य न स्खलिता प्रज्ञा तं वै वैशेषिकं विदुः ॥

ति । अन्यच्च—

आदाविनिद्रियसन्निकर्षवटनादेकत्वसामान्यधीरेकत्वोभयगोचरामतिरक्तो द्वित्वं ततो जायते ।

द्वित्वत्वप्रभितिरूपतोऽनुपरतो द्वित्वप्रभानन्तरं

द्वे द्रव्ये इति धीरियं निगदिता द्वित्वोदयप्रक्रिया ॥

अनेन श्लोकसन्दर्भेण द्वित्वादीनामुत्पत्तिप्रकारः सम्यगास्तातः तिष्ठति ।

द्वित्वादिसंख्यानिवृत्तिविचारः :-

द्वित्वादिसंख्यानां निवृत्तिविषयेऽपि आचार्येणाभिप्रेतः श्लोकोऽयम्-

आदावपेक्षाबुद्ध्या हि नश्यदेकत्वजातिवीः ।
द्वित्योद्यसं पश्चात् सा च तज्जातिवुद्धितः ॥
हिन्द्याद्यगुणधीकाले ततो द्वित्वं निवर्तते ।
अपेक्षात्रुद्धिनाशेन द्रवयधीजन्मकालतः ॥
गुणाद्वुद्दिर्द्वयबुद्ध्या संस्कारोत्पत्तिकालतः ॥
द्रवयवुद्दिर्द्वय संस्कारादिति नाशकमो मनः ॥

इति । श्लोकः रूपटार्थः ।

१४) पीलुपाकविचारः :-

दर्शनेऽस्मिन् पीलुपाकः न्याये तु पिठरपाकः इति
पाकद्वयं पदार्थेषु स्वीक्रियते । अस्य पीलुपाकस्य स्वरूपमेवं भवति -
पक्वपरमाणूनां संयोगेन द्वचणुकोत्पत्तिः, द्वचणुकादिक्रमेण अवयवीभूतस्य
महत्पदार्थस्योत्पत्तिः । यथा - यत्र घटे तेजसः अतिशयवेगकरणेन
इत्युच्यते । अत्र घटहृष्टान्ते पाकक्रियायाः सूक्ष्मतरकालस्य आकलनं
न भवतीत्यतः पूर्वघटस्य नाशः न लक्षितो भवति । इयं वैशेषिकाणां
पीलुपाकप्रक्रिया भवति ।

१५) पिठरपाकविचारः :-

नैयायिकाभ्युपगता या पाकक्रिया सा पिठरपाकप्रक्रिया भवति ।
पिण्डभूतघटादीनामवयव्याः नाम पिठरः इति । अस्मिन् मते तेजसः
संयोगानन्तरमपि अवयवानां नाशः न भवति । अवयवसम्बन्धेन
अवयविमध्ये कश्चन पाकः भविष्यति । अर्थात् वैशेषिकमतानुसारं घटे
आग्ने संयोगेन परमाणूनां विभागः एवं पूर्व वर्तमानायाः श्यामरूपतायाः
नाशः, अनन्तरं तस्मिन् घटे रक्तवर्णस्योत्पत्तिपर्यन्तं नवानां इशानां वा
क्षणानां कालः अपेक्षितः अस्ति । नैयायिकमतानुसारमयं क्रमः न
भवति । यतो हि एकस्मिन्नेव काले घटे अर्निसंयोगेन पूर्वरूपस्य नाशः,
रूपान्तरस्योत्पत्तिः इति भवति । यत्र अवयवानां विभागः न भवति,

द्वितीयोऽध्याः - वैज्ञानिकदार्शनः

अपितु अवयवयुक्तावयविनि घटे एककालेनैव पूर्वरूपस्याः श्यामतायाः
नाशः, अनन्तरक्षणे एव रूपान्तरस्य रक्तत्वस्योत्पत्तिः इत्यर्थं क्रमः एतैः
स्वीकृतः । अयमेव पीठरपाकः इत्युच्यते । भवति वैवं पाकद्वयस्य
विवेचनम् ।

१६) विभागजविभागविचारः :-

विभागजविभागः द्विधा भिद्यते - कारणमात्रविभागोत्पन्नत्वेन
वर्तमानः, कारणकारणविभागोत्पन्नत्वेन वर्तमानश्चेति । तत्र कारण-
मात्रविभागोत्पन्नप्रकारः एवम् - कार्येण व्याप्तं यत्कारणं तस्मिन्
यत्कर्म उत्पद्यते तत् यदा अवयवान्तरेण विभागं उत्पन्नं करोति तदा
आकाशादिप्रदेशात् विभागं उत्पन्नं न करोति, एवं यदा आकाशादि-
प्रदेशात् विभागं उत्पन्नं करोति तत्कर्म, तदा अवयवान्तरात् विभागं
उत्पन्नं न करोति इति । यथा - कार्यव्याप्तं यत्कारणं तस्मिन् उत्पन्नं
प्रत्कर्म, तत् द्वयणुकारम्भकत्वेन यत्परमाणुसंयोगात्मकं तस्य विनाशकं
नाम विभागं उत्पन्नं करोति, एवं द्वयणुकानारम्भकत्वेन आकाशप्रदेशो
ः संयोगः तस्य विनाशकविभागं उत्पन्नं न करोति इति यः स. प्रथमः ।
पर्यं भावः - कार्यारम्भकत्वेन यः अस्ति संयोगविशेषः सः कारणत्वेन
वीक्रियते । तस्य विनाशकविभागस्य उत्पादयित्री जक्तिः, एवं
गयनानारम्भकत्वेन यः भवति संयोगविशेषः, तेन विनाशकविभागस्यो-
पादने शक्तिर्त्तिष्ठति । यतः एकस्मिन् धर्मे एकत्र धर्मद्वयस्य
थानमिति मते सर्वशास्त्रविरुद्धम् । हृष्टान्तः कमलकुड्बलमिति ।
मलस्य विकासकाले आकाशप्रदेशेन सह यः कमलस्य अनारम्भकात्मकः
योगः, तस्य विनाशकविभागस्य जनकत्वेन एकत्रकारस्य कर्मणः
त्पत्तिर्भवति । अर्थात् कमलस्य विकासकाले कमलावयवेषु यत्कर्म
दा उत्पन्नम् तदा तत्कर्मणः अवयवमध्ये विभागाऽपि उत्पद्यते, एवं तेन
भागेन कमलस्य आकाशप्रदेशेन सह यः संयोगः तस्य नाशो भवति,
संयोगः कमलस्य अनारम्भकः । कमलकुड्बलसंयोगस्य नाशकरण-
न शक्तिमात्रः विभागः सः कर्मणि सति अस्तीत्यमुपगम्यते । एवं

संक्षेपतः कारणमात्रविभागजन्यविभागस्य विचारः कृतः ।

द्वितीयं भवति कारणाकारणविभागोत्पत्तमिति । अर्थात् कारणाकारणविभागजन्यविभागः इति । केवल कारणमात्रभूतानां विभागात्मकेन उत्पत्तवेन यः अन्यः विभागः भवति तस्य कारणमात्रविभागजन्यविभागः इति संज्ञा । यथा— द्वचणुकस्य कारणत्वेन परमाणुद्वयं तिष्ठति । द्वयोः कारणभूतयोः परमाण्वोः अकारणमेकं न तिष्ठति । अतः अनयोः परमाण्वोः विभागेन यः विभागः उद्देति सः कारणमात्रविभागजन्यः इत्युच्यते । कारणाकारणयोः द्वाध्यां विभागेन विभागोऽयमुद्देति । हृष्टान्तः— करताङ्गनम् । अस्मिन् करताङ्गेन द्रक्षिणोत्तरहंसतयोः मेलनेन यत्कर्म उत्पत्तये तत् अवयवान्तरविभागेन उत्पत्तं भवति । एवमेव तत्कर्म आकाशप्रदेशाद्वपि विभागं प्राप्नोति । शरीरावयवान्यतमत्वेन अस्मिन् कर्मणि हस्तः कारणभूतः भवति । आकाशस्तु शरीरस्य कारणनास्तीति कृत्वा अस्मिन् कर्मणि अकारणं तिष्ठति । अनेन करताङ्गनात्मके कर्मणि कारणभूतहस्तस्य अकारणभूतस्याकाशस्य च विभागेन यत् शरीराकाशयोः विभागात्मकं कर्म उत्पत्तये तत् कारणाकारणविभागजन्यविभागत्वेन आम्नायते । एवं द्विविधत्वेन विहितः विभागजविभागविचारः ।

१७) अन्धकारविचारः :-

अयं अन्धकारविचारः वहुभिराचार्यैः वहुधा विस्तृतः । वैदानितनः वदन्ति— यद्यपि अन्धकारः आभासद्रव्यभूतः अथापि तस्मिन् यद् भासते नीलरूपं तत् तस्मिन् आरोपितं सत् वास्तविकसत्तां न लभते । यथा— आकाशमण्डले जले च भासमानं नीलरूपं आरोपितं सत् केवलं प्रतीतिमात्रं भजते न तु वस्तुसत्तारूपेण, एवमत्रापि इति । मीमांसकमतानुयायिनः प्राभाकराः अभिप्रयन्ति— आलोकाऽसहकृतचक्षुप्राहृयं भावस्वरूपं द्रव्यं तमः इति । तमः इति द्रव्यान्तरं नास्ति इति नैयायिकवैशेषिकादयः कथयन्ति—आलोकाभावात्मकं तमः, न त्वन्यत् द्रव्यान्तरम् । यदि तमः द्रव्यत्वेन स्वीकृतप्रते तदा इयं शङ्खा उद्देति— एतद् द्रव्यं नव-

द्रव्येषु अन्यतमम् । अथवा नवद्रव्यभिन्नत्वेन दशमं द्रव्यमिति । नवद्रव्येषु अन्यतमत्वेन अस्यान्तभविः बक्तुं न शक्यते । यतो हि कस्मिन् द्रव्ये अस्यान्तभविः तस्य द्रव्यस्य सर्वे गुणः तमसि अपि सन्तीति बक्तव्यम् । एवं निर्णयतुं न शक्यते । तमसि नीलरूपं दिना अन्योः गुणः न हरयते । अस्तु दशमद्रव्यत्वेन तस्य व्यवहारः इत्ययमपि पक्षः न समीकीनः । यतः निर्गुणत्वेन अन्धकारः अस्तीति कारणेन अयं द्रव्यत्वं न भजते । यदि भवति अस्मिन् द्रव्यत्वं तदानीमेव दशमत्वेनास्य व्यवहारः । गुणाश्रयत्वं द्रव्यस्य लक्षणम् । अन्धकारे तु रूपरसादिगुणानां शङ्खावो नास्ति । अतः द्रव्यलक्षणमन्धकारे न वैटते । यदि तमः अद्रव्ये तर्हि दशमव्यवहारः तस्य कथं भविष्यति?

ननु अन्धकारेऽपि नीलरूपं हरयते । अस्मिन् अपि गुणस्य सत्त्वात् अयं द्रव्यान्तरभूतः इति चेत् न । यतो हि नीलरूपं रसगन्धादिव्याप्तं भवति, यत्र नैर्घ्यमूलकृत्रौ रसैर्गन्धादीनामुपलब्धिरस्ति । यथा— नीलकमलम् इति । नीलरूपव्याप्तकत्वेन गन्धादिगुणाः तिष्ठन्ति, न व्यापकाभावे व्याप्तं तिष्ठति । तस्मात् अन्धकारे नीलरूपाभावः सुतरां सर्वसिद्धः इति कृत्वा सः तेजोऽभावः अन्धकारः इति निश्चयः ।

केचिन वदन्ति— तस्मरचलति इत्यस्ति व्यवहारः, अनेन अस्य गतिः हृष्टा, अस्याः कुत्र व्रयोजनमिति? अस्य समाधानमेवम्— शून्यात्मके वस्मिन् तमसि अभिप्रयमिका नीलरूपप्रतीतिहृष्टा तद्वत् चलनक्रियायाः प्रतीतिरपि प्रतीतित्वेन वस्तुसत्ती अपि इयमपि अज्ञानात्मिका, न वास्तविकी इति सिद्धम् । तस्मात् अन्धकारविषयविचारे वैशेषिकाणां सिद्धान्तोऽयं भवति— आलोकज्ञानाभावस्वरूपमेव तमः इति । न च तमः इति शब्देन अन्धकारस्य व्यवहारसत्वात् कथमयमभावत्वेन स्वीकृतये, अतः शब्दसामर्थ्यन अन्धकारः भावरूपः इति वाच्यम् । यतो हि विधिप्रत्ययवेद्यत्वेन या न त्रा अनुलिखितवृद्धिविषयत्वेन यः शब्दात्मको हेतुः दत्तः सः व्यभिचरितः । यथा— प्रत्ययविनाशावसानादयः । अत्र प्रत्ययशब्देन सृष्टेरभावः, विनाशशब्देन द्वंसः, अवसानशब्देन समाप्तिरथवा वर्णनामभावः उच्यते । एवमेते

विधिप्रत्ययवेचाससन्तः न जुलिलिखितवृद्धविषयत्वमपि प्रपद्यन्ते ।

नन्वेवभपि अभावरूपेण स्थिरेऽप्यन्धकारे कर्यं भावरूपत्वमापद्यते इति चेत्- उच्यते । यथा दुःखाभावत्वेन सुखमनुभूयते इति प्रतीतिः, संयोगाभावे विभागस्य व्यपदेशः इत्यादयः दृश्यन्ते एव । शिरसि आपत्तिभारनिष्कासेन सः पुरुषः यथा - “अहमिदानीं सुखीं अभवम् इति बहुति” इत्यादिव्यवहारेण अभावेऽपि तस्मिन् तमसि भावप्रतीतिः सार्वजनीना इति संक्षिप्तोऽयं अन्धकारविचारः ।

१८) अभावविचारः :-

सप्तपदार्थत्वेन अभावः स्वीक्रियते । अभावप्रतीतिः निषेवा-त्मकग्रमाणेन सिद्यति । यथा - घटः नास्ति, पटो न इत्यादयः । समवायसम्बन्धरहितः एवं समवायभिन्नः यः पदार्थः सः अभावः इति कथयते । समवायसम्बन्धरहित इत्यनेन विशेषणेन द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषेषु अभावस्य लक्षणं न भवति । यतः द्रव्यादयः समवायसम्बन्धन तिष्ठन्ति । द्वितीयविशेषणेन एतद् फलम्- यद्यपि समवायः समवाय सम्बन्धेन रहितः । यतः यदि समवायेऽपि समवायान्तरस्याङ्गीकारः क्रियते तर्हि समवायस्यान्तरस्थादोषः प्रसज्येत । अतः समवायसम्बन्ध-रहितः यः सः अभावः इति कथनेन समवायेऽतिव्याप्तिः । दोषमु-निवारयितुं समवायभिन्नः इत्युक्तम् ।

संक्षेपेण अभावः द्विधा विभज्यते- संसर्गभावः अन्योन्याभावश्चेति । अन्योन्याभावः एकप्रकारकः । संसर्गभावस्तु ० प्रागभावप्रधंसाभावात्यन्ताभावेन त्रिधा भिद्यते । एतेषां त्रयाणां संसर्गतिमकसम्बन्धेन अभावोऽयं तिष्ठतीति कृत्वा अस्य नाम संसर्गभावः । तत्र प्रागभावः - मृत्विषण्डै घटसम्बन्धस्य यः निषेधः सः प्रागभावः । एवं घटनाशानन्तरं घटस्य प्रतीतिः यत्र न भवति सः प्रधंसाभावः । यत्र भिन्नघटविशिष्टेषु अवयवेषु घटसम्बन्धः निवेद्यत्वेन प्रतीयते, एवमेव भूतले घटो न इति बाक्येन यः भूतले घटसम्बन्धाभावः स्वीक्रियते तस्याभावस्य नाम

अत्यन्ताभावः इति । संयोगाभावे प्रागभावप्रधंसाभावौ अनित्यौ । यतः प्रागभावः अनादित्वे सति सान्तः इति, अनन्तत्वे सति उत्पत्तिमान् प्रधंसाभावः इति चोच्यते । केवलं अत्यन्ताभावान्योन्याभावौ नित्यौ भवतः । प्रतियोगी सन् आश्रयः यस्य सः अत्यन्ताभावः । यतः स्वस्मिन् स्वयं न तिष्ठति । अस्य लक्षणं पूर्वमेव सम्पादितम् । अत्यन्तान्योन्याभावयोः एतद् वैलक्षण्यं यत् अत्यन्ताभावस्य प्रतीतिः प्रतियोगिसामानाधिकरण्येनैव भविष्यति । अन्योन्याभावप्रतीतिस्तु प्रतियोगिसामानाधिकरण्येनैव भविष्यति । अस्य लक्षणमेवं सम्पादितं कणादेन - अत्यन्ताभावभिन्नत्वेन यः नित्यः अभावः सः अन्योन्याभावः इति । अत्यन्ताभावभिन्नत्वेन वर्तमानानां परमाणूनामतिव्याप्तिनिवारणाय अस्मिन् विकल्पे अभावेति पदसंयोजनं भवति । अन्योन्याभावेन तादात्म्यम्, अर्थात् स्वारूप्यस्य निषेधः क्रियते । यथा - घटः पटो न । अनेन घटत्वं पटे नास्ति इति घटस्वारूप्यनिषेधः पटे क्रियते । अत्यन्ताभावेन तु - ‘वायुः अरूपवान्’ इत्यत्र वायौ रूपसम्बन्धस्यैव निषेधः क्रियते, न तु वायोः स्वारूप्यम् इत्यनयोः अस्ति महद्वैलक्षण्यम् ।

१९) पुरुषार्थविचारः :-

“सप्तपदार्थानां सम्यग्ज्ञानेन भवति पुरुषार्थः” इति कणादवचनेन अभावोऽपि पुरुषार्थस्वरूपेण स्वीकृतः । इयं शङ्का उदेति यत् अभावेन वस्तुनिषेधः क्रियते न तु वस्तुनः प्रतिपादनम्, सत्येवं कथमयं पुरुषार्थहेतुरिति । अस्य समाधानम् - सर्वेषां मोक्षः परमपुरुषार्थः । मुक्तेः स्वरूपमेवं भवति - “दुःखात्यन्तोच्छेदः मोक्षः” इति । अत्यन्तोच्छेदपदेन अभावः स्वौकृतः । तस्मात् अभावः स्वयं पुरुषार्थस्वरूपः इति हेतोः अस्य अभावस्य विवेचनं युक्तियुक्तमेव इति संक्षिप्तं वैशेषिकदर्शनम् ॥

* तृतीयोऽध्यायः - सांख्यदर्शनम् *

३-१) सांख्यशास्त्रम् :-

सांख्यशास्त्रस्य जन्मदाता भगवान् कपिलः । शास्त्रेऽस्मिन् संक्षेपतः तत्त्वचतुष्टयस्य अस्तित्वमध्युपगतम् । तानि यथा - प्रकृतिः, प्रकृतिविकृत्युभयात्मिका, केवलविकृतिः, अनुभयात्मिका चेति । प्रकृतिः मूलप्रकृतिः अथवा प्रधानमित्युच्यते । यतः सा एव सकलप्रपञ्चस्य मूलकारणभूता भवति । प्रकर्षेण करोति - कार्यमुत्पादयति इति प्रकृतिः इति तस्याः व्युत्पत्तिः । अथवा या स्वभिन्नतत्वान्तराणामुत्पत्तिं करोति सा प्रकृतिरिति । प्रकृतिरित्यत्र प्र इति शब्देन प्रकर्षस्य प्रतीतिर्दीर्घ्यते, स तु प्रकर्षः तत्वारम्भकः भवति । अत्रेदानीमयं प्रश्नः उद्देति यत् घटस्य मृत्तिका प्रकृतिः इति व्यवहारोऽयं लोके घटः, यदि घटप्रकृतिमृत्तिका तर्हि मृत्तिकाभिन्नत्वेन तत्वान्तरभूतः घटः इति परं न सिद्ध्यति अथापि घटप्रकृतिमृत्तिका इति कथमुच्यते इति चेत् - उच्यते । ० यद्यपि मृत्तिका घटप्रकृतिः वस्तुतः नास्ति तथापि प्रकृतिशब्देन प्रकर्षाविवक्षया केवलोपादानकारणमेव प्रकृतित्वेन स्वीकृत्य उक्तदृष्टान्ते व्यवहारः । अनेन एतत्सद्ध भवति यत् स्वभिन्नतत्वान्तरोत्पत्तौ कारणात्मिका या सा प्रकृतिरिति एतलक्षणं तस्याः सामान्यलक्षणं भविष्यतीति ।

२) सांख्यशास्त्रपरिचयः :-

प्रकृतेः लक्षणं अष्टतत्त्वेषु अनुस्यूतं भवति । तानि - प्रधानम्, महत्तत्वम्, अहंकारः, शब्दः, स्पर्शः, रूपम्, गन्धः इति । शब्दादयः

पञ्च तत्त्वात्ररूपेण स्वीक्रियन्ते । अत्रायं क्रमः - प्रधानात् महत्तत्वस्योत्पत्तिः, उत्पत्तिमत्वात् तत्त्वात् भिन्नं अन्तबच्च तदिति कथयते । अत एवोच्यते - तत्वान्तरस्योत्पादकत्वात् कारणं प्रधानं महत्तत्वव्य प्रकृतिः, एवं तदेव महत्तत्वं प्रधानेन विकृतत्वात् विकृतिरिति च उच्यते । प्रधानं न केनापि उत्पत्तिं भजते । प्रधानेनैव सकलप्रपञ्चस्योत्पत्तिः इति हेतोः एतत् मूलप्रकृतिरित्याम्नायते । महत्तत्वेन अहंकारोत्पत्तिः अनेन शब्दादीनां पञ्च तत्त्वात्राणामुत्पत्तिः भविता । प्रधानवत् महत्तत्वमपि अहंकारस्य प्रकृतिः, प्रधानस्य विभूतिः एवमहंकारोऽपि पञ्चतत्त्वाणां प्रकृतिः, महत्तत्वस्य विकृतिश्च भविष्यति । पञ्चतत्त्वाणां सकाशात् पञ्चमहाभूतानि उत्पत्तिमत्वं प्राप्नुवन्तीत्यतः एतेषां भूतपञ्चकानां प्रकृतिरूपाणि पञ्चतत्त्वाणि । इमानि पञ्च तत्त्वाणाणि अहंकारं प्रकृतित्वेन स्वीकृतत्वात् विकृतिरूपाणि भविष्यन्ति । तत्त्वात् महदादि सप्त प्रकृति-विकृतयः इति भण्यन्ते । अत्रेयं सांख्यकारिका—

(८) मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारः न प्रकृतिर्विकृतिः पुरुषः ॥(सां० का० ३)

इति । पञ्चमहाभूतानि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि एवं मनः इमानि षोडशतत्त्वानि केवलं विकृतिमात्राणि भवन्ति । यतः एतैः तत्त्वैः तत्त्वान्तरस्योत्पत्तिः न भवतीति कृत्वा इमानि षोडशतत्त्वानि अन्यस्य प्रकृतिरूपाणि न तिष्ठन्ति । विकृतिरूपाणि षोडशतत्त्वानि, प्रकृति-विकृतिरूपेण महदादि सप्त, मूलप्रकृतिरेका इति आदिमत्वेन वर्तमानानि चतुर्विंशतितत्त्वानि भवन्ति । पञ्चविंशतितमः पुरुषः । पुरुषोऽयं जीवात्मा इति कथयते । जीवात्मभिन्नत्वेन सांख्यमते अन्यस्य ईश्वरस्यास्तित्वं न स्वीक्रियते । जीवात्मा प्रतिशरीरं भिन्नः । यदि जीवेबु भिन्नत्वं स्वीक्रियते तर्हि यदि एकः बद्धः तर्हि सर्वे बद्धाः, उत एकः मुक्तश्चेत् सर्वे मुक्ताः, सुखी चेत् सर्वे सुखिनः, अथवा एकः दुःखी सर्वे दुःखिनः इत्यापर्तात महान् क्लेशः । अत्र भवति एतद् बाध्यम्—
“जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम्” (सां० सू० २-२४१) इति । अयं

सत्त्वगुणप्राधान्येन रजस्तमो तिरोहितौ भवतः । महत्तत्वपरिणाम-
विशेषाः बुद्धि-मनोहङ्कारादयः । त्रयाणामेरेषां अन्तःकरणमिति नाम ।
यदा अन्तःकरणं निश्चयात्मकवृत्तिमत् भवति तदा बुद्धिरिति,
अभिमानात्मकवृत्तिरूपेण परिणतान्तःकरणस्य अहंकार इति, संकल्प-
विकल्पात्मकरूपेण एवं संशयात्मकत्वेन परिणतमन्तःकरणम् मनः इति
चाभिधीयते । मनो - बुद्ध्यहंकारादीनां यत्कारणमन्तःकरणं तद्
वृक्षरूपेण स्वीक्रियते, वृक्षस्यास्य अङ्कुरावस्था महत्तत्वमिति विवेचनम् ।
किंच यथा प्रधाने सत्त्वादिगुणानां अणु-विभुभेदेन अनेकप्रकाराः भेदाः
उपन्यस्ताः तथा महत्तत्वेऽपि अनेकप्रकारात्मकाः भेदाः सिद्ध्यन्ति ।
ब्रह्मादिस्थावरपर्यन्तं कियन्तः जीवाः व्यवहारत्वेन स्वीक्रियन्ते, तेषु
प्रत्येकस्मिन् जीवे उपाधिभूतं महत्तत्वमेकमस्तीति अभ्युपगम्यते । एव-
मभ्युपगमेन यद्यपि महत्तत्वे सत्त्वगुणः एवं प्रधानतया तिष्ठति तथापि
केचन जीवाः रजोगुणाधिक्येन उद्भवन्ति, केचन तमोगुणाधिक्येन, अपरे
केचन सत्त्वतमोगुणाधिक्येन, अन्ये केचन रजस्तमोगुणाधिक्येन, अन्ये
च सत्त्वरजगुणाधिक्येन प्रादुर्भवन्ति । गुणत्रयेषु यत्र यस्य गुणस्याधिक्यं
तत्रावशिष्टगुणस्य तिरोहितत्वमुच्यते । यथा ब्रह्मणि सत्त्वगुणः, विष्णौ
रजोगुणः ईश्वरे तमोगुणः इत्यादि ।

६) अहङ्कारविचारः :-

अहङ्कारस्योत्पत्तिः पूर्वमेव प्रतिपादिता । अयमहङ्कारः
बुद्धिविशेषात्मकः । अहन्ता इति अहमाकारात्मिका बुद्धिः, इदन्ता इति
इदमाकारात्मिका बुद्धिः अयं व्यवहारः एव बुद्धिविशेषः इत्युच्यते ।
अहन्ता बुद्धि विना इदन्ताबुद्धिः नोदेति, अतः अहन्ताबुद्धिविशेषभूता-
हङ्कारस्योत्पत्तिरिति सिद्ध्यति । अस्मिन्प्यहङ्कारे सत्त्वादिगुणानामुत्कर्ष-
पकर्षेण त्रयः भेदाः उत्पद्यन्ते । यथा - सात्त्विकभेदस्य वैकारिकः इति,
राजसभेदस्य तैजसः इति, तामसभेदस्य भौतिकः इत्यभ्युपगमः । यत्र
रजस्तमगुणयोः तिरोहितत्वेन उत्कृष्टत्वेन सत्त्वगुणः विराजते तत्र
सात्त्विकाहङ्कारस्य स्थितिर्भवति । एवमन्यत्रापि । सात्त्विकाहङ्कारः

रजोगुणसहायेन प्रवृत्त्यात्मकधर्मभूतानामेकादशेन्द्रियाणामुत्पत्तिं
करोति । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, एकं मनः इति
एकादशेन्द्रियाणि । भवति चैवमहङ्कारविचारः ।

७) पञ्चतत्त्वात्राणां विचारः :-

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां पञ्चानां तत्त्वात्रत्वेन व्यवहारः ।
एतेषु भेदद्वयं वर्तते- सविशेषः निर्विशेषश्चेति । तत्र शब्दे - उदात्तानु-
दात्तनिपातगन्धवर्तिमकाः विशेषगुणाः सन्ति । स्पर्शे - उष्णत्वं,
शीतत्वमृदुत्वादिविशेषगुणाः, रूपे - शुक्लत्वकृष्णत्वादिविशेषगुणाः,
रसे- मधुरत्वाम्लत्वादिविशेषगुणाः उत्पद्यन्ते । इसमनि पञ्च तत्त्वात्राणि
क्रमात् आकाश - वायु - तेजो - जल - पृथिव्यादि पञ्च महाभूतानां
प्रकृतिरूपाणि भवन्ति ।

८) सांख्यसास्त्रे सृष्टिक्रमः :-

सृष्टिविषये शास्त्रकारस्यास्य विचारः खतन्त्रः । सृष्टेः पूर्वं
स्वतन्त्रा प्रवृत्तिमती केवला मूलप्रकृतिरासीत् । प्रवृत्तिस्वभावकारणात्
सा स्वयं क्षुब्धा सती पुरुषविशेषसंज्ञकः यः नारायणः तेन सह संयुक्ता
भवति । एवं पुरुषसंयुक्ता सती सजातीयप्रकृतिभूतानां सह न्यूनाधिक-
भावेन एकीभूय महत्तत्वादीनां सृष्टि करोति ।

अत्रायं प्रश्नः - “असङ्गो ह्य यं पुरुषः” (वृ० ३० ४ ३-१५) इति
श्रुतिवलेन सः पुरुषः प्रकृत्या सह कथ सयोगवत्वं प्रपद्यते इति आगते
सति समाधते - विकारहेतुः संयोगः, तस्याभावः पुरुष अस्तीति श्रुतिरियं
ब्रूते । प्रकृत्या सह सत्यपि पुरुषसयोगे ‘पचपत्रमिवाम्भसा’ इतिवृत्
पुरुषे विकारः न भवति । महत्तत्वं चेतनाचेतनोभयात्मकं भवति ।
प्रकृतौ अचेतनांश एव मुख्यत्वेनोपत्यते । तस्यां प्रकृत्यां चेतनांशः
अभिव्यज्यते । पुरुषप्रतिविम्बः महत्तत्वे भासते । अतः महत्तत्वस्योत्पत्तिः
गौणी इत्याम्नायते । एवमेव सृष्टेः आरम्भकाले महत्तत्वस्य कारणी-
भूतविषमावस्था गुणत्रयसम्बन्धेन जीवविशेषभूतायाः आदिशक्तेरभि-

व्यक्तिरपि भवति । अत्र प्रकृतिः अधिष्ठात्री देवी सती महालक्ष्मीः, दुर्गा, भवानी इत्यादिपुराणप्रसिद्धनाम्ना अभिव्यज्यते, एवं जीवे सन्ति कियन्तः विशेषाः ते सर्वे प्रधानादि-उपाधिसम्बन्धेन भासिता भवन्ति । तस्मादेव दश्यत्वेन सन्ति ये ते सर्वे औपाधिकाः इत्युच्यन्ते । औपाधिक-विशेषरहितः यः निर्विशेषः जीवसमष्टिरूपः स ब्रह्मा इति, उपाधि-विशिष्टस्य सविशेषस्य जीवसमष्टिरूपस्यास्वयम्भूः इति संज्ञा । अत्र विशेषत्वमेवोपाधिः न तु जीवधर्मः । जीवस्योपाधिः लिङ्गशरीरं भवति । बुद्धिः, अहङ्कारः, मनः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मन्द्रियाणि, पञ्च महाभूतानि इत्यष्टादशतत्त्वानां समुदायस्य लिङ्गशरीरमिति व्यवहारः । बुद्धेः वृत्तिभेदेन प्राणः उत्तर्यते । अतः प्राणतत्वं भिन्नमिति नाङ्गीक्रियते । आत्मचैतन्यस्याभिव्यक्तिः उपाधिना एव भवति, यथा-अग्ने: अभिव्यक्तिः इत्थनेन भवति । प्रथमे स्वयम्भोः उपाधिभूतं लिङ्गशरीरमेवासीत् । अनन्तरं अशभूतव्यष्टिलिङ्गशरीरेण व्यष्टिजीवानामुपाधिमत्वं स्वीकृत्य जीवाः अनेके इति विभज्यन्ते, यथा पितृपुत्रपरम्परा । एकस्य पितृस्सकाशात् अनेकलिङ्गशरीराणां युत्राणामुत्पातेभवतीति हृष्टं लोके । अयं स्वयम्भूः स्वसूक्ष्मशरीरावयवान् स्वसूक्ष्मचैतन्यांशैः सह संयुज्य सर्वप्राणिनां सृष्टिं करोति । जीवाः वस्तुतत्वेन परस्परं भिन्नाः इति एतेषां सृष्टिक्रमः ।

६) भौतिकवदार्थानां तत्त्वविचारः :-

सांख्यमतानुसारं विवेकज्ञानात् मोक्षसिद्धिरिति । विवेकज्ञानं तु चिदचितोः भेदज्ञानात्मकम् । भेदज्ञानं प्रतियोगि सत् अनुयोगिज्ञान-सापेक्षभूतं भवति । यथा - गोः भदः अश्वे अस्ति इत्यतः अत्र गौः प्रतियोगी, अश्वः अनुयोगी च भवति । एवं प्रकृते प्रकृतिपुरुषभेदेन तत्त्वद्वयं स्वीक्रियते । अनयोः तत्त्वयोः विवेकज्ञानेन मोक्षः सिद्ध्यति । उक्तं च - ज्ञानान्मुक्तिः (सा० स० ३-२३) इति । अतः विवेकज्ञाने प्रतियोगित्वेन उत अनुयोगित्वेन यस्य सम्बन्धः तिष्ठति सः तत्त्वस्य सामान्यतत्त्वानेन सिद्धो भवति । अतः प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपज्ञान-

मावश्यकम् । मूलप्रकृतेः सूक्ष्मतमत्वात् अस्याः ज्ञानं न सम्भवति । एवं साक्षात् प्रकृतिकार्यभूताः भ्रह्मादयः सप्त सूक्ष्मरूपत्वात् एतेषां ज्ञानमपि विशदत्वेन न भवति । प्रकृतिपरम्परात्वेन वर्तमानाः विकारभूताः इन्द्रियादिषोडगपदार्थाः विस्पष्टरूपेण ज्ञातुं शक्यन्ते । षोडशतत्त्वानां सुस्पष्टज्ञानेन तेषु भिन्नत्वेन वर्तमाने पुरुषे भेदज्ञानसम्भवः सुकरः भवति । योऽशविकारभिन्नत्वेन पुरुषे सिद्धे सति विकारभूतानां तेषां कारणं या मूलप्रकृतिः, तस्याः अपि पुरुषः भिन्नः इति प्रकृतिपुरुषयोः भेदज्ञानमवश्यं सिद्धं भवति ।

घटपटादिपदार्थाः अनन्ताः इत्यभ्युपगमात् तेषां विशदरूपेण ज्ञानसम्पादनं कष्टसाध्यं भवति । मोक्षसाधनीभूतभेदज्ञाने घटपटादि-ज्ञानस्यावश्यकत्वमपि न भवति । पृथिव्यादिपञ्चभूतानां सकाशात् आत्मा भिन्नः इति ज्ञानसम्पादनेन भौतिकघटपदादिभेदज्ञानेन आत्म-ज्ञानसम्पादनस्य आवश्यकता नास्ति । पुरुषः निर्विशेषत्वात् स्थूलत्वादिविधिमुखेन तस्य ज्ञानं न सिद्ध्यति । किन्तु तेति तेति (व० उ० ३-६-२६) निषेधमुखेन नीलपीतत्वादिधर्मणामभावेन तस्यात्मनः स्वरूपं ज्ञातुं शक्यते । पञ्चतन्मात्रभूतानां शब्दादीनां सकाशात् पञ्च महाभूतानि उत्पन्नानि । भूतेषु पञ्चसु अयं विशेषः उत्तरोत्तरमेकः गुणः वधते । अस्य कारणमेतद् भवति - पूर्वपूर्वसूक्ष्मभूतसहिततन्मात्रेण उत्तरोत्तरभूतस्योत्पत्तिः । अतः पूर्वस्य सूक्ष्मभूतगुणोऽपि उत्तरभूते अनुवर्तते । भवत्ययं पञ्चदशीश्लोकः—

(५) शब्दस्पर्शौ रूपरसौ गन्धो भूतगुणा इमे ।
एकद्वित्रिचतुर्पञ्चगुणाः व्योमादिषु क्रमात् ॥ (पंच० २-२)

इति । क्रमात् आकाशादिपु एकाद्वित्रिचतुर्पञ्चते वोद्वयम् । उत्पत्ति-विपरिका सांख्यकारिका इयं भवति—

(६) प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः ।
तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥ (सा. का. २२)
इति । एतेषां पञ्चविशेषतत्त्वानां साधकत्वेन त्रीणि प्रमाणानि

भविध्यन्ति - प्रत्यक्षानुमानशब्दभेदात् । अत्रयं कारिका—

(६) हष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रभाणसिद्धत्वात् ।
त्रिविवेष्टप्रभाणमिष्टणं प्रमेयसिद्धिः प्रभाणाद्धि ॥ (सा० का० ४)

इति । परोक्षत्वापरोक्षत्वस्मृतित्वसंशयत्वविपर्ययत्वादिधर्मः भनोवृत्तिभूताः भवन्ति । चैतन्यभूतः आत्मा असङ्गः निलेपश्च । प्रत्यक्षानुमानशब्दप्रभाणद्वारा एव पञ्चविशतितत्त्वानां ज्ञानं सिद्धं भवति इत्ययं विचारः ।

१०) सदसतोरुत्पत्तिविवेचनम् :-

सतः सज्जायते इति कार्यकारणभावव्यवस्थापनार्थप्रकार-
चतुष्टयस्य विप्रतिपत्तिः आचार्येण प्रदीशिता अस्ति । ताः यथा – असतः
असज्जायते, असतः सज्जायते, सतः असज्जायते, सतः सज्जायते इति । एतेषु
पक्षचतुष्टये प्रथमः पक्षोः असञ्चक्तः । यतः असत्पदार्थस्य कार्यकारण-
सम्बन्धे उत्पन्नस्य पदार्थस्य शशविषाणवत् व्यवहारयोग्यत्वं न सिद्ध्यति
“असतःसज्जायते” इत्ययं पक्षः वौद्धानां कृते भवति । एते वौद्धाः,
समस्तानां भावपदार्थानां क्षणिकत्वमभ्युपगच्छन्ति । क्षणिकत्वं
भावपदार्थेषु कार्यकारणभावेन न तिष्ठति । कुरुते इति चेत्- कार्यक्षणे
कारणं न तिष्ठति, एवं कारणक्षणे कार्यं नास्ति इति हि तस्य व्यवहारः ।
अतः पूर्वक्षणभावरूपस्य यः विनाशः (अभावः) सः एव उत्तरक्षणभाव-
रूपपदार्थस्य कारणत्वात् अगत्या ‘असतः सज्जायते’ इति वक्तव्यम् ।
वौद्धमते कार्यस्य या सत्ता सा क्षणिकावस्थितिरूपेण तिष्ठति न तु
ततोऽनन्तरम् इति विवेचनीयम् । ‘सतः असज्जायते’ इति मतं अद्वैत-
वेदान्तिनां कृते भवति । मतमेतत अद्वैतदर्शने प्रदर्शयिस्यते ।

चतुर्थः पक्षः 'सतः सज्जायते' इति सांख्यकाराणां भवति । नैयायिका आपे प्रायः एतन्मतानुयायिनः । इयांस्तु विशेषः - नैयायिकः कार्यविनाशानन्तरमपि तस्य कार्यस्य अवस्थितिः कतिपयक्षणपर्यन्तं तिष्ठति, कार्यविस्थितिः पारमार्थिकी इति मतमेतमुपक्षिपति । सांख्यस्तु-यस्य वस्तुनः कालत्रयेष्वपि वाध. न भवति, तादृशं कालत्रयावाध्यत्व-

रूपतसयत्वं प्रतिज्ञानीते । अन्येयं सांख्याचार्यस्य उक्तिः—

असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैससत्त्वसञ्जुभिः

(७) अस्मवन्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥(अ.वृः १-१६)
 इति नैयायिकमतं दूष्यन् स्वमतं सिद्धान्तयति सतः सज्जायते इति ।
 सांख्यमते कार्यकारणयोः भेदः न स्वीक्रियते । कारणगता या सत्ता सा
 एव कार्यरूपेणावतिष्ठते इति वद्यमाणत्वात् अर्यं सत्कार्यवादी
 इत्यास्नायते । एतन्मतोपोदवलक्तवेन भवति गीतावाव्यम -

(५) नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । (भग० २-१६)
 इति । एतादृशस्मृतिवाक्यपुरस्सरं सांख्याचार्याः “सतः सज्जायते” इति
 सिद्धान्तं सम्यगाचक्षिते । अत्रेय भवति सांख्यकारिका—

असद्करणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात्

(९) शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥(सा०का० ६)
इति । वितरस्तु आकरग्रन्थाद्बोद्धव्यः ।

११) त्रिगुणात्मिका मूलप्रकृतिः :-

(०) अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वह्नीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्यको जुषमाणोऽनुशेते जहातयेनां भृक्तभोगामजोऽन्यः ॥
(श्वेठ उ० ४० ५-४)

इति । अनेन मन्त्राधारेण सांख्यशास्त्रस्य निर्मणमभूत् इति वेदविदां
विपश्चिताम् मतम् ।

अत्राय प्रश्नः उदेति यत् अचेतना इयं प्रकृतिः चेतनसाहायं विना महदादिकार्योत्पादने क्षमतां न प्राप्नोति । यथा - चेतनप्रवृत्तिं विना अचेतनं स्वयमेव कार्यप्रवृत्तिमत् भवतीति न हृष्टं लोके । सारथि विना रथः स्वयमेव न चलति । अतः मूलप्रकृतेः प्रेरकत्वेन अधिष्ठाता सर्वार्थदर्शी एकः परमेश्वरः अभ्युपगन्तव्यः इति ।

अस्य समाधानत्वेन वदति सांख्याचार्यः - अयं प्रश्नः एव न समीचीनः । कुतः इति चेत् चेतनसाहायं विना अचेतनस्य प्रवृत्तिः लोके सर्वजनसाधारणत्वेन हृष्टा । यथा वत्सस्य वृद्धये अचेतनक्षीरस्य प्रवृत्तिः एवं चेतनसाहायं विना अचेतनः मेघः लोकोपकाराय जलवर्षणे प्रवृत्तो भवति एवमेव त्रिगुणात्मिका अचेतना प्रकृतिरपि पुरुषस्य मुक्तये स्वयं प्रवृत्ता भवति । एतन्मतहृषीकरणं सांख्यकारिका इयं करोति वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।

(८) पुरुषविमुक्तिनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥ (सां०का०५.) इति ।

१२) प्रकृतिपुरुषयोः परस्परापेक्षिता :-

पुरुषसंयोगेन प्रकृतैएकः व्यापारः उत्पद्यते । यथा अयस्कान्तं संयोगेन लोहे एका क्रियात्मकशक्तिः उत्पद्यते तथा प्रकृतिपुरुषसंयोगं पड्ग्वन्धन्यायवत् परस्परापेक्षः भवति । प्रकृतिः भोग्यरूपा सा भोक्तारं पुरुषमपेक्षते, एवं भोक्ता पुरुषोऽपि भोग्यभूतां प्रकृति वाच्छति एवमुभयोः परस्परसापेक्षात्वं संयोगरूपेण तिष्ठति । अतेन सृष्टेः विस्तार जायते । पड्ग्वन्धहृष्टान्तवत् प्रकृतिपुरुषौ तिष्ठतः । उक्तं चेत् सांख्यकारिकायाम् ।

(९) पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
पड्ग्वन्धवदुभयोरपि सम्बन्धस्तत्कृतः सर्गः ॥ (सां०का० २१)
इति । पड्ग्वन्धन्यायः ज्ञायत एव । पड्ग्वन्धौ उभावपि एकमिलित्वा स्वलक्ष्यभूतं प्रदेशं यथा जग्मतुः एवमेव प्रकृतेः स्वप्रदर्शनं पुरुषस्यापेक्षा, पुरुषस्यापि कैवल्यसम्पादनार्थं प्रकृतेरपेक्षा, उभयसंयोगेन लक्ष्यभूतसृष्टचात्मककार्यस्योत्पत्तिः भवति । अत्र पुरुषक्रियाशक्तिराहित्येन पञ्चमाना इति विवेचनीयम् । अन्धसम्बन्ध-

यथा पञ्चमः स्वाभीष्टदेशं गमिष्वति तथा प्रकृतिसम्बन्धेन पुरुषोऽपि विवेकज्ञानद्वारा कैवल्यं प्राप्नोति इत्येतत् शास्त्ररहस्यम् ।

अयं प्रश्नः पुरतः आगच्छति - पुरुषः निर्गुणः असञ्चाश्च, कथमस्य प्रकृत्याः सह संयोगः इति । समाधानत्वेन एतदुच्यते- यद्यपि पुरुषे प्रकृतिः एवं प्रकृतिकार्यबुद्धेश भेदज्ञानं अस्ति तथापि पुरुषः वज्ञानेन भेदममुः स्ववुद्धिस्वरूपत्वेन जानाति । अपिच बुद्धौ वर्तमानाः सुखदुःखादिगुणाः ये, इमान् स्वात्मगुणत्वेन स्वीकरोति । तस्मात् एतद्वोषनिवारणार्थं पुरुषः कैवल्यापेक्षां करोति । कैवल्यं तु केवलं प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानाधीनं भवति । तस्मात् प्रकृतिपुरुषयोः परस्परापेक्षारूपः संयोगः अपेक्षते सिद्धश्च इत्यनयोर्विवेकः ।

१३) प्रकृतिप्रवृत्त्या पुरुषस्य मोक्षः :-

प्रकृतिप्रवृत्त्या पुरुषस्य मोक्षः कथं सिद्धयति इत्येका शङ्खाउदेति । अस्योत्तरमेतत् - मोक्षः आत्यन्तिकदुःखनिवृत्त्यात्मकः । आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिस्तु प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानेन सिद्धयति । विवेकज्ञानं तु प्रकृतिज्ञानं विना न भवति । तस्मात् प्रकृतिज्ञानं प्रथमं सम्पादनीयम् । सांख्यवादी तु ईश्वरः करुणया लोलया वा सृष्टिं करोति इति मतं न मनुते । प्रकृतिप्रवृत्त्या एव भौतिकस्थूलकार्याणां ज्ञानं सुस्पष्टं भवति । अनन्तरं भौतिककार्येषु पुरुषस्य भेदज्ञानमुत्पद्यते । भूतकारणानि तन्मात्राणि, तन्मात्राणां प्रकृतिः अहङ्कारः इत्यादिषु पुरुषस्य भेदज्ञानं सम्पादयते । कारणपरम्परया स्थूलारूपतीन्यायेन मूलप्रकृतिस्वरूपात् पुरुषस्य विवेकज्ञानं सुलभन् साधितं भवति । पुरुषस्य विवेकज्ञानसम्पादनमेव मोक्षः इत्युच्यते । उक्तं च सांख्यकारिकायाम् ।

रञ्जस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।

पुरुषस्य अथात्मानं प्रकाशय विनिवर्तते तथा प्रकृतिः ॥ (सा.का.५२)
इति । एवं पुरुषस्य तत्त्वज्ञानेन प्रकृतिः निवृत्ता सती पुरुषस्य स्वरूपदर्शनमेव मोक्षः इत्येतेषां राद्वान्तः ।

इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः ।
अन्तःशीतलता यस्य समाधिरिति कथ्यते ॥

* चतुर्थोऽध्यायः - योगदर्शनम् *

४-१) योगशास्त्रम् :-

अस्य योगशास्त्रस्य रचयिता महर्षिः पतञ्जलिः । अयं पतञ्जलिः जीवः ईश्वरच्चेति तत्त्वद्वयं रूपीकरोति । अतः एव अस्य दर्शनस्य “सेश्वरसांख्यदर्शनम्” इति नामान्तरम् । अस्यैव शास्त्रस्यापरं नाम “सांख्यप्रबचनम्” इति । एतदर्शनं पतञ्जलिना प्रणीतत्वात् पातञ्जलदर्शनम् इत्यपि व्यवहारयोग्यं भवति । यद्यपि पतञ्जलेः पूर्वचार्याः हिरण्यगर्भयाज्ञवल्क्यादयः अनेके आचार्याः योगशास्त्रस्य प्रवक्तारः आसन्, अथापि जनसाधारणानां कृते पतञ्जलिरेव तं योगशास्त्रं सूत्ररूपेण ग्रन्थीकृत्य सम्यक् सरलरीत्या व्याजहार इति हेतोः अस्य योगदर्शनस्य “पातञ्जलदर्शनम्” इति नाम सयुक्तिकं तिष्ठति ।

२) योगशास्त्रपरिचयः :-

अस्मिन् योगशास्त्रे चत्वारः पादाः सन्ति । तेषां नामानि क्रमाद् भविष्यन्ति - समाधिपादः, साधनपादः विभूतिपादः, कैवल्यपादश्चेति । प्रथमे पादे भगवान् पतञ्जलिः - “अथ योगानुशासनम्” (यो० सू० १-१) इति शास्त्रारम्भस्य प्रतिज्ञां करोति । अनन्तरं योगस्य परिभाषा अस्ति - “योगशिच्चत्तवृत्तिनिरोधः” (यो० सू० १-२) इति । चित्तवृत्तयः - प्रभाणविषयविकल्पादयः । एतेषां निर्वर्तनं योगशब्दार्थः । समाधिशब्दस्यार्थः - सम्यक् आधानम् इति अर्थात् चित्तस्य स्वात्मस्वरूपे अवस्थापनमिति । योगवासिष्ठे सामाधिलक्षणमेवमभिहितम्—

इति । द्वितीये साधनपादे - “तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः” (यो० सू० २-१) इत्यादि सूत्रद्वारा चञ्चलचित्तपुरुषाणां तपःस्वाध्यायाविक्रियायोगः एवं यमनियमादिवहिरङ्गसाधनभूतानां तत्त्वानामुलेखः वर्णितः । अत्र तपः इति शब्देन चान्द्रायणादिक्लेशकारकस्य तपसः अर्थाविवोधो न भवति, यतः चान्द्रायणादयः शरीरे क्लेशजनकत्वात् तेन चित्तस्य ऐकाग्र्यं न तिष्ठति । अत्र तपःशब्दार्थः इत्थंभूतः भवति - हितकारकं स्वरूपं सात्त्विकभौजनं तथा शीतोष्णसुखदुःखादीनां सहनं एवमिन्द्रियाणां निरोधात्मकं यद्भूवति तत्तपः इत्युच्यते । योगशास्त्रे तपः प्रसन्नकरणात्मकं वर्तते न तु पीडात्मकम् । स्वाध्यायस्यार्थः - मोक्षशास्त्राध्ययनम् या नियमपूर्वकं प्रणवादिजपानुष्ठानमिति । ईश्वरप्रणिधानं नाम परमात्मनः अनुचित्तनम् अथवा परमात्मनि सर्वकर्मणां समर्पणम् इति भवति । सर्वेषु क्रियायोगेषु ईश्वरप्रणिधानं नाम क्रियायोगः उत्तमः इति स्वीक्रियते । “यद्यत् कर्म करोमि तत्तदखिलं शम्भो तवाराधनम्” इति ईश्वरप्रणिधानयुक्तः पुरुषः सर्वकर्मणि ईश्वरापितसेवाबुद्ध्या करोति इत्यादयः विषयाः प्रतिपादिताः । तृतीये विभूतिपादे - जन्मान्तरज्ञानं, भूतभविष्यदर्थकं ज्ञानं, अन्तर्धनिम् इत्यादि अनेकप्रकाराः सिद्धिः उपन्यसताः । चतुर्थे कैवल्यपादे - “जन्मोषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः” (यो० सू० ४-१) इति सूत्रेण पञ्चानां सिद्धीनां वर्णनं करोति । देवतानां सिद्धिः जन्मना एव जायते । एवं पक्षिणामाकाशे उड्डयनम् पशुनां जलतरणमित्यादि जन्मतः एव प्रसिद्धः । ओषधेभ्यः सिद्धिः प्राप्यते । आयुर्वेद, रसेश्वरदर्शनादिषु सिद्धिरियं वर्णिता । मन्त्रेण एवं तपोवलेन सिद्धीनां प्राप्तिवर्णनं तन्त्रादिशास्त्रेषु मिलिष्यति । समाधेः सिद्धिः शास्त्रस्यास्य गौणविषयभूता भविष्यति । यमनियमादि अष्टाङ्गोपासनेन यदा योगवृक्षः फलति तदा पूर्णभावनया समाधिरूपफलपरिपक्वानन्तरं प्रकृति-पुरुषयोः भेदात्मकः साक्षात्कारः

सिद्ध्यति । तदार्ना असंगः पुरुषः स्वस्वदशादाग्नेन निष्ठार्त्तिं द्वात्रा आत्यन्तिकदुःखविनाशरूपः सोक्षः सिद्ध्यति ।

अस्मिन् योगशास्त्रे षड्विशतितत्वानि भवन्ति । यथा सांख्याभ्युपगतानि पञ्चविंशतितत्वानि, एतेषामतिरिक्तत्वेन एकः ईश्वरः अस्तीति ईश्वरतत्त्वमपि पतञ्जलिरयं स्वीकरोति इत्यतः अस्य नाम सेश्वरवादी सांख्यः इति । ईश्वरस्य लक्षणमेवं प्रतिपादयति पतञ्जलिः - क्लेशकर्मविपाकाशयं रपरामृष्टः पुरुषविशेषं ईश्वर (यो० सू० १-२४) इति ।

३) अथशब्दविचारः :-

“अथ योगानुशासनम्” इति सूत्रम् । अनेन सूत्रेण योगशास्त्रारम्भर्य प्रतिज्ञा कृता । सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं वर्तते । प्रयमपदेन अथशब्देन-मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्तर्थेष्वथो अथ ।

इति आचार्यवचनानुसारं मङ्गलम्, अनन्तरम्, आरम्भः, प्रश्नः, कात्स्तर्थम् इत्येते अर्थाः प्रतीयन्ते । अत्राथशब्देन आरम्भार्थः स्वीक्रियते । यतो हि शब्दार्थत्वेन स एव स्वीक्रियते यस्यान्वयः वाक्यार्थं भवति । प्रकृते अथशब्देन मङ्गलार्थः न स्वीक्रियते । कुत इति चेत् अनिन्दितार्थप्राप्तिरेव मङ्गलशब्दार्थः । दुःखनिवृत्तिरूपसुखप्राप्तिरेव सर्वैः इष्यते । योगानुशासनेन सुखदुःखयोः परिहारः न भवति । तस्मात् योगानुशासनम् मङ्गलम् इत्यर्थकरणं सर्वथा असङ्गतम् । अपिच मङ्गलत्वेन अथशब्दस्योच्चारणं क्रियते चेत् तर्हि तस्य कार्यं श्रवणात्मकं भवति न तु वाच्यार्थः । एवमेव अथशब्दस्य अन्येऽप्यर्थाः न भवन्ति ।

ननु प्रारिष्ठितग्रन्थस्य निर्विघ्नेन परिसमाप्त्यर्थं ग्रन्थारम्भे मङ्गलकरणमस्माकं शिष्टाचारसम्प्रदायः । चोक्तं पतञ्जलिना अपि-मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्त्यायुष्मांपुरुषाणि च अध्येतारश्च मङ्गलयुक्ताः यथा स्युरितिमङ्गलमाचरणीयम् । इति । अतः अथशब्देन मङ्गलार्थं एव वोध्यते इति चेत् - न । देवालय-

निमणार्थं प्रयुक्तपुरुषदर्शनेन अन्यस्य यथा मङ्गलम्, एवमेव थोत्रपर्यटना-निवृत्तपुरुषदर्शनेन पञ्जुपुरुषस्य यथा मङ्गलं तथा आरम्भार्थत्वेन प्रयुक्ताथशब्दश्ववणमात्रेण मङ्गलमपि भवतीति सिद्धम् । चोक्तं साम्प्रदायिकैः—

ओंकारशब्दश्वदश्च द्वावेतो ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥

इति । मांगलिकौ - मङ्गलवाचकौ इति न, किन्तु मांगलिकौ - मङ्गलं प्रयोजनमस्य इति व्युत्पत्त्या प्रयोजनार्थं ठअ् प्रत्ययेन मङ्गलप्रयोजनवाक् इति अथशब्दार्थः । वितरस्तु आकरग्रन्थादवलोकनीयः ।

४) योगशब्दविचारः :-

शास्त्रेऽस्मिन् अनुशासनेन वर्तमानं यत् योगपदं तस्य लक्षणं किमिति आश्वेषे पतञ्जलिः वदति - “योगशिच्चत्त्ववृत्तिनिरोधः” (यो० सू० १-२) इति । चित्तस्य याः सन्ति बहिर्मुखवृत्तयः ताषां निरोधः योग-शब्दस्य वाच्यार्थः । अत्रायं प्रश्नः - ‘युजियर्योगे’ इति धातुना योगशब्दस्य निष्पत्तिमत्वात् योगस्य सयोगार्थः वक्तव्यः न तु निषेधार्थः । याज्ञवल्क्योऽपि एवं मनुते यत् जीवात्मपरमात्मनोः यस्संयोगः सः एव योगः इति । चोक्तं तेन —

सयोगो योग इत्युक्तः जीवात्मपरमात्मनोः ।

इति । तस्मात् योगः संयोगार्थकः इत्याशते सति समाधत्ते पतञ्जलिः - प्रकृतयोगशब्दः संयोगार्थकः न भवति । यत् जीवात्मपरमात्मनोः सयोगे किमपि कारणं नास्ति । संयोगे कारणत्रयं तिष्ठति — अन्यतरकर्म, उभयकर्म, संयोगः इति । कारणत्रयेष्वन्यतमसंयोगेऽपि त्रयः प्रकाराः सन्ति - अन्यतरकर्मजम्, उभयकर्मजम्, संयोगजम् इति । पदार्थद्रवयोः एककर्मसंयोगः अन्यतरकर्मजः । यथा - वृक्षपक्षिसंयोगः । अत्र केवलं एकपक्षिकर्मणा संयोगो भवति । यत्र द्वाभ्यां यस्संयोगः सः उभयकर्मजः । यतः अत्र मल्लयुद्धे द्वाभ्यां कर्मणा एव संयोगः जन्यते । संयोगेन यः सयोगः उत्पद्यते सः संयोगजः । यथा —

हस्तपुस्तकसंयोगः । हस्तपुस्तकसंयोगेन शरीरपुस्तकयोः यस्संयोगः सः संयोगजः भवति । प्रकृते तु जीवात्मा एवं परमात्मा द्वावपि व्यापकौ । व्यापकत्वकारणात् तयोः चलनादिक्रिया न तिष्ठति, क्रियां विना संयोगः एव न भवति । अतः तयोर्मध्ये कोऽपि संयोगः स्वात्मत्वं न भजते, कारणान्तराभावात् इति । एवं नैयायिकाः वैशेषिकाश्च व्यापकभूतयोः पदार्थद्रव्ययोः संयोगः न तिष्ठति इति पक्षममुँ समर्थयन्ति । “धातूनामनेकार्थीः” इति सर्वे: स्वीकृतत्वात् “युजं” धातोः समाध्यर्थः भवितुं न काऽपि विप्रतिपत्तिः । चोक्तम्—

निपाताश्चोपसर्गश्च धातवश्चेति ते त्रयः ।
अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निर्दर्शनम् ॥

इति । तस्मात् योगः इति शब्दस्य समाध्यर्थस्वीकारः एव समुच्चितः । ग्रतिपादितं चैवं याज्ञवल्क्येन—

समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः ।
ब्रह्मण्येव स्थितिर्या सा समाधिरभिधीयते ॥

इति । अस्याः समाधिरूपावस्थायाः सम्यक् प्राप्त्यर्थं भगवान् पतञ्जलिः योगशास्त्रस्योपदेशं कृतवानिति वोद्भव्यम् ।

५) योगाङ्गसमाधिविचारः :-

ननु योगशिचत्तवृत्तिनिरोधः इति सूत्रानुसारं चित्तवृत्तिनिरोधः योगः इत्युक्तः, न तु योगशब्देन समाधिः । यदि समाधिः चित्तवृत्तिनिरोधभिन्ना तर्हि पूर्वापरविरोधः । यदि समाधिः चित्तवृत्तिनिरोधात्मिका तर्हि “यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाद्यानसमाधयोऽष्टावज्ञानि” (यो० सू० २-२६) इति पतञ्जलिसूत्रेण विरोधः । यतः सूत्रेऽस्मिन् समाधिः योगाङ्गत्वेन कथिता । यदि समाधिः योगाङ्गभूता भवति तर्हि उपकार्योपकारकभावः आपद्यते । यदि उपकार्योपकारकभावस्तयोः तर्हि आश्रयोऽपि भिन्नः स्यात् । तस्मात् समाधिः न योगरूपा इति चेत् - उच्यते ।

चतुर्थोऽध्यायः - योगः १८८

वद्यपि समाधिः योगाङ्गत्वेन वस्तुतः योगाङ्गिस्ता तथापि अंगाङ्गिनोः अभेदमारोप्य भाष्यकारः योगः समाधिः इति एकार्थकत्वेन कथितवान् । वस्तुतः अष्टांगेषु अन्तिमावयवत्वेन समाधिः कथिता । “तदेवार्थमात्रनिभासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः” (यो० सू० ३-३) इति पतञ्जलिना समाधिस्वरूपनिरूपणं कृतम् । सूत्रगततत्पदेन - “तत्र प्रत्यैकतानता ध्यानम्” (यो० सू० ३-२) इति सूत्रोक्तस्य ध्यानस्य ग्रहणं क्रियते । मात्रपदेन सूत्रकारः स्वरूपशून्यमिव इत्यर्थमनुसन्दर्भते । तथा च यदा ध्यानं ध्येयैकगोचरत्वेन भवति तदा ध्याता ध्यानभावश्चात्यन्तशून्यत्वमापद्यते । तदानीं केवलं ध्येयमात्रगोचरत्वं तिष्ठति । अस्मिन् समये ध्यान सदपि ध्याता-ध्यान-ध्येयः इत्यादिविभागग्रहणाभावात् स्वरूपशून्यं भवति । इयमेवावस्था समाधिरित्युच्यते । चोक्तं पञ्चदशां विद्यारण्येन—

ध्यातृध्याने परित्यज्य क्रमाद् ध्येयैकगोचरम् ।
निर्वातदीपवच्चित्तं समाधिरभिधीयते ॥ (पञ्च० १-५५)

इति । अपिच योगः समाधिः इति वक्तव्ये न कोऽपि विरोधः । यतः समाधिशब्दस्य अनेकार्थाः सन्ति । समाधानं समाधिः इति भावसाधन-व्युत्पत्त्या अग्निभूतयोगरूपसमाधेः ग्रहणं क्रियते । एवं समाधीयते अनेनेति समाधिः इति करणसाधनव्युत्पत्त्या च योगरूपसमाधेः ग्रहणं भवति । एवं द्विधा समाध्यर्थनिवचनं सूत्रकारेणैव प्रस्तुतम् ।

अन्यच्च - “स एव सर्वीजः समाधिः” (यो० सू० १-४६) एवमेव तस्यापि ‘निरोधे सर्वनिरोधाङ्गिर्विजः समाधिः’ (यो० सू० १-५१) इति च सूत्रद्वयेन अङ्गीभूतयोगार्थं एव समाधिशब्दप्रयोगः कृतः इति सिद्धं भवति । तस्मात् योगः समाधिः इति भाष्यवचनं सर्वसमञ्जसम् । चोक्तं स्कन्दपुराणे—

यत्समत्वं द्वयोरत्र जीवात्मपरमात्मतोः ।
संनष्टसर्वसङ्कल्पः समाधिरभिधीयते ॥
परमात्मात्मनोर्योऽयमविभागः परन्तप ।
स एव तु परो योगः समासात्कथितस्तत्र ॥

इति ।

६) आत्मनः अपरिणामित्वविचारः :-

यदि चित्तवृत्तिनिरोधत्वेन योगशब्दार्थः आद्रियते तर्हि अयं प्रश्नः उद्देति यत् आत्मा कूटस्थ इति शास्त्रसिद्धस्य अस्य स्वरूपस्य व्याघारः स्यात् । यतो हि “प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः” (यो० सू० १०६) इति सूत्रानुसारं पञ्च वृत्तयः भवन्ति । अज्ञातार्थनिश्चयात्मिका वृत्तिः प्रमाणत्वेन कथयते । मिथ्याज्ञानवृत्तेः विपर्यय इत्युच्यते । वाह्यार्थरहिता केवलकल्पनामयी आहार्यज्ञानरूपा या प्रतीतिः सा विकल्पपदेनोच्यते । निद्रास्मृती प्रसिद्धे स्तः । एतासां वृत्तीनां निरोधः योगः इति गीयते । निरोधशब्दार्थः नाशः इति । यः वृत्त्याश्रयः वृत्तिनाशेन तस्यापि नाशः इति लोके सुस्पष्टः । वृत्तिः ज्ञानरूपत्वात् ज्ञत्वाश्रयत्वेन आत्मा तिष्ठति । आत्मनि जायमानाः वृत्तयः निरोधात्मकविज्ञानवृत्तं प्राप्नुवन्ति तदा वृत्त्याश्रयभूते आत्मनि अपि प्रकारात्मकविकारोत्पत्तिमवश्यं जनयन्ति । यतः “उपयन्नपयन् धर्मो विकरोति हि धर्मिणम्” (न्या० सा० सि० वि०) इति न्यायवाक्यानुसारं भवति धर्मो विकारेऽवश्यं धर्मिणि अपि विकारः समुत्पद्यते । तस्मात् सर्वतन्त्रसिद्धस्य आत्मनः कूटस्थत्वं, अविकारित्वं, अपरिणामित्वमित्यादि वाव्यानि भज्येरन् । कूटस्थनिर्वचनं तु - कूटेन मूलस्वरूपेण सदा तिष्ठति इति कूटस्थः इति कृतत्वात् कूटस्थः निविकारः इति सिद्धे सति इदानीमात्मनि विकारत्वमापद्येत इति ।

अस्योत्तररूपेण एवमभिधीयते - अयं प्रश्नः तत्र भवति यत्र प्रमाणादिवृत्तयः आत्मधर्मत्वेन स्वीक्रियन्ते । परन्तु वस्तुत प्रमाणादयः न आत्मधर्मः एते तु चित्तधर्मः इति कथयन्ते । ज्ञानं तु अन्तकरणस्य परिणामविशेषात्मकमस्ति । बुद्धिवृत्तौ विषयाकारकत्वेन यस्य समर्पणं तदेव विषयज्ञानमित्युच्यते । विषयाकारत्वेन उपरक्ता या बुद्धिवृत्तिः सा एव चिच्छक्तिः, अर्थात् सा आत्मनि प्रतिविम्बिता भवति । आत्मनि या प्रतिविम्बिता सा एव प्रतिविम्बनसामर्थ्यवृत्तिविशिष्टा चित्तवृत्तिः भवति । इत्दानीमात्मनि बुद्धिशक्तेः एवं चिच्छक्तेः च भेदप्रतीतेरभावात्

बुद्धिवृत्यभिव्यात्मनः अनुभवः जायते, एवं लोके व्यवहारः । यथा जलदर्पणादिषु प्रतिविम्बितः पुरुषः तदान् भवति तद्वदत्रापि इति द्रष्टव्यम् । तस्यात् ज्ञानं न आत्मधर्मत्वेन स्वीक्रियते, ज्ञानस्वरूपः आत्मा इति कथनात् ।

पुनश्च शङ्खा उद्देति यत् नैयायिकमतानुसारमात्मनि गुणाः कल्प्यन्ते - सुखदुःखेच्छाद्वेषादि । अवस्थायामस्यां आत्मनः कूटस्थत्वभङ्गः इति । अस्याः समाधानम् - यदि आत्मा निविकारः, अपरिणामी, कूटस्थः इति निश्चीयते तर्हि केनापि प्रकारेण ज्ञानमात्मगुणेन स्वीकर्तुं न शक्यते । यतः यद् विषयाकारात्मकं ज्ञानं तदाकारसदृशं आकारपरिणामात्मकं ज्ञानं समुत्पद्यते । एतादशपरिणामित्वेन आत्मा अस्ति इति नैयायिकोऽपि न मनुते, कुतः इति चेत् यदि आत्मा परिणामी इति कथयते तर्हि आत्मा अनित्य इति भविष्यति । आत्मा अनित्य इति आस्तिकैः न चिन्तयते । तस्मात् आत्मा अपरिणामी इति सिद्धम् ।

७) अपरिणामविचारः :-

परिणामस्त्रिविधः - धर्मपरिणामः, लक्षणपरिणामः, अवस्थापरिणामश्चेति । धर्मं पूर्वधर्मतिरोभावेन धर्मन्तरप्रादुर्भावः धर्मपरिणामः । यथा - चितः तत्तद्विषयाकारात्मिकाः अनेकाः वृत्तयः चिद्रमाः इति कथयन्ते । तेषु धर्मेषु नीलः आलोचनरूपात्मिका या चित्तवृत्तिः तस्याः तिरोभावेन विषयान्तरवृत्तेः प्रादुर्भावः भवति । यथा - सुवर्णः कटकधर्मतिरोभावेन सुकुटधर्मप्रादुर्भावः इतिवत् । अत्र उत्पत्तिशब्दप्रयोगे तिरोभावाविभावार्थप्रयोगः कृतः । योगाचार्याः सत्कार्यवादिनः इति सिद्धान्तेन कस्यापि वस्तुनः उत्पत्तिनाशो भवतः इति न स्वीकुर्वन्ति ।

विद्यमानधर्मेषु लक्षणमेकं त्यक्त्वा लक्षणान्तरस्वीकरणेन यः परिणामः सः लक्षणपरिणामः । अत्र लक्षणपदेन भूतभविष्यद्वृत्तमान्तर्यं गृह्यते । अत्र धर्मसमानत्वेन विद्यमानलक्षणस्यैव आविभावितिरोभावौ भवतः । अनेनैव कारणेन सत्कार्यवादसिद्धान्तः उत्पत्तः । लक्षणेषु त्रिषु प्रत्येकस्मिन् क्षणे धर्मतारतम्यं तिष्ठति । लक्षणत्रयाणां

तारतम्य लक्षणयुक्तधर्मे एव द्रष्टव्यः, यतः तत्रैव भविष्यति ।

वर्तमानं यल्लक्षणं तस्य अवस्थान्तरं त्यक्त्वा अन्यावस्थायां परिणामत्वेन वर्तमानत्वं नाम - अवस्थापरिणामः । सत्त्वादिगुणानामतिचञ्चलस्वभावकारणात् प्रतिक्षण तेषां परिणामः चलन् तिष्ठति । अयं परिणामः अनुमानेन सिध्यति । अयमवस्थापरिणामः वर्तमानकाले स्फुटतया प्रतिभाति । अमुँ दृष्टान्तीकृत्य भूतभविष्यत्कालयोः अयं परिणामः अनुमीयते । एते सर्वे विचाराः धर्मी एवं धर्मः तयोः लक्षणावस्थासु यः काल्पनिकः भेदः तमाधारीकृत्य क्रियन्ते । वस्तुतः सर्वपरिणामाः धर्मिणि एव भवन्ति इति विविच्य ज्ञातव्यम् ।

६) सम्प्रज्ञातसमाधिः :-

“वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात् सम्प्रज्ञातः” (यो० सू० १-१७) इति सूत्रानुसारं सवितर्का, सविचारा, सानन्दा, सास्मिता इति सम्प्रज्ञातसमाधिः चतुर्धा भिद्यते । समाधिशब्दार्थः भावना भवति । यस्य वस्तुनः भावना क्रियते तद्वस्तु भाव्यः, भावनीयः अथवा ध्येयं इति कथ्यते । तस्य ध्येयस्य विषयान्तरपरिहारपूर्वकत्वेन वारंवारं चिति निवेशनात्मिकायाः क्रियायाः भावना इति संज्ञा । अथवा विषयान्तरेषु सलग्न चित्तं तद्विषयादपसार्य ध्येयभूते पदार्थं स्थिरीकरणं नाम भावना इत्यभिधीयते ।

भाव्य द्विविधम् - एकः ईश्वर, एकं तत्त्वम् । तत्त्वं द्विविधम्-जडात्मकम्, अजडात्मकम् चेति । अजडात्मकभाव्यत्वेन जीवात्मा स्वीक्रियते । ईश्वरः तत्त्वपृथक्बन्नेन गणितः । प्रकृत्यादीने चतुर्विशति-तत्त्वानि एकः पुरुषः इति योगशास्त्रे पञ्चविशतितत्त्वानि, ईश्वरस्तु तत्त्वातीतः इति स्वीक्रियते । ईश्वरसहितानि सर्वाणि च तत्त्वानि भाव्यत्वेन कथ्यन्ते । एतेषां तत्त्वानां भावनया परमलक्ष्यभूतसमाधेः सिद्धिः भवति । भावनायाः अस्याः प्रकारभेदेन सम्प्रज्ञातसमाधिरपि चतुर्धा भिद्यते इत्युक्तम् ।

एकाग्रचिति वाह्यविषयाणां चित्तवृत्तीनां निरोधः यस्मां विशेषावस्थायां भवति सा सम्प्रज्ञातसमाधिः । अस्मिन् सम्प्रज्ञातसमाधौ केवलवाह्यविषयकचित्तवृत्तीनामेव निरोधः, न तु आत्मविषयकसात्विकचित्तवृत्तीनां निरोधः क्रियते । अतः अयं समाधिः सुषुप्त्यवस्थापेक्षया भिन्नः । सुषुप्त्यवस्थायां तु सकलवृत्तीनां निरोधः भवति । अतः इयमवस्था योगः इति नोच्यते । सम्यक् ज्ञायते प्रकृतेः भेदेन ध्येयस्वरूपं यस्मिन् इति व्युत्पत्त्या सम्प्रज्ञातसमाधिः सिध्यति । यस्यामवस्थायां ध्येयभूतस्य आत्मनः ज्ञानं सम्यगरूपेण प्रकाशते सा सम्प्रज्ञातसमाधिः एवं व्युत्पत्तिकरणेन सम्प्रज्ञातसामाध्यवस्थायां आत्मविषयकसात्विकवृत्तेः भावत्वं सिध्यति ।

(१) सवितर्कसमाधिः - स्थूलविषयकसाक्षात्कारः वितर्कः इत्युच्यते । विशेषेण तर्कणम्, शब्दार्थज्ञानविकल्परूपं यत्र सः वितर्कः । अनया व्युत्पत्त्या स्थूलविषयभावना एव वितर्कः इति सिध्यति । स्थूलविषये शब्दार्थयोः ज्ञानं अभेदेन भासते । अयं भावः - भावनायां विषयभूतं यद् भावयं तत्त्रिविधं भवति- ग्राह्यं, ग्रहणं गृहीता इति । तत्र ग्राहां द्विविधम्-स्थूलसूक्ष्मभेदेन । स्थूलां ध्येयविषयिणीं भावनां दृढीकृत्यैव अनन्तरं सूक्ष्मविषयिकी भावना आगच्छति । यथा - परीक्षोपाधिप्राप्त्यर्थं प्रथमतः स्थूलभूतमध्ययनं कृत्वा अनन्तरं सूक्ष्मविषयकात्मकम् मननं क्रियते तद्वत् योगेच्छुः प्रथमतः ध्येयत्वेन वर्तमाने स्थूलविषये भावनां दृढीकृत्य अनन्तरं शानैः शनैः ध्येयात्मकसूक्ष्मविषयस्य भावनायामध्यासंकरोति । अथ च सूक्ष्मतर, सूक्ष्मतम्, एवं परमलक्ष्यपर्यन्तं गन्तुँ चेष्टां करोति । दशायामस्यां स्थूलपञ्चभूतानां भावना अथवा पाञ्चभौतिकचतुर्भुजादिस्थूलशरीरभावना, एवं स्थूलभूतकारणानि यानि सूक्ष्माणि पञ्चतन्मात्राणि तेषां भावना, तेषां पूर्वपिरानुसन्धानपूर्वकत्वेन प्रथमतः सामान्यवादविशेषः तदा धर्मधर्मिणोः या भावना सा सवितर्का अथवा वितर्कानुगता इति कथ्यते ।

(२) सविचारसमाधिः - एवमेव यदा स्थूलविषयाणां यथार्थानुभवः, यदा तेषु स्थूलाकारदृष्टिं त्यक्त्वा अन्तित्यत्वादिदोषाणां विचारः यदा

तदा सविचारात्मिका इत्युच्यते । स्थूलपदार्थनिमनुगतकारणत्वेन यानि अहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतिरूपाणि सूक्ष्मतत्त्वानि तेषां भावनया भवति यः साक्षात्कारः, एव तेषु अहङ्कारादिषु वर्तमानाश्रुतपूर्वादिविशेषधर्मणां देशकालानुसारं क्रियमाणभावनया यः साक्षात्कारः सः विचारः भवति । विशेषेण चारः सूक्ष्मवस्तुपर्यन्तः सञ्चारो यत्र अनया व्युत्पत्त्या कस्यां समाध्यवस्थायां सूक्ष्मवस्तुपर्यन्तं चित्तस्य सञ्चारो भवति सा अवस्था सविचारसमाधिरित्युच्यते ।

(३) सानन्दसमाधिः— सविचारसमाधौ स्थूलविषयाणां यथार्थ-सूक्ष्महट्टिरुदेति, यतः सूक्ष्मतत्त्वं कारणरूपेण तेषु स्थूलविषयेषु तिष्ठति, कार्यकारणयोरभेदात् । अनन्तरं सूक्ष्मविषयिकहट्टावपि अनित्यत्वादिदोष-दर्शनकारणेन तान् सूक्ष्मतत्त्वान् त्यक्त्वा चतुर्विशितिरूपेषु अनुगतसत्त्व-गुणकार्यस्य फलं यत्सुखं तत् रजोगुणतमोगुणलेशेन अभिभूतत्वात् चितिशब्देः तिरोभावः, एव तस्मिन् प्रवतमानया भावनया मनोराज्य-सदृशं यत् काल्पनिकं वैषयिकं सुखं तस्य साक्षात्कारः स एव आनन्दः इति गीयते । आनन्दसहितत्वेन यः समाधिः सः सानन्दसमाधिः । यद्यपि सुखसदृशत्वेन सर्वत्र दुःखमोहौ अनुगतौ भवतः तथापि तयोः दुःखमोहयोः स्वभावतः सर्वे द्विष्यमानत्वेन हेयत्वबुद्ध्या च भावना आवश्यकत्वेन नानुष्ठीयते ।

(४) सास्मितसमाधिः— अनन्तरं अनुभूयमानत्वेन स्थिते अस्मिन्नपि सुखे क्षणिकत्वानित्यत्वादिदोषान् संभाव्यमानान् तान् हट्टवा तत्रापि वैराग्यं लब्ध्वा जीवेश्वरयोः स्वरूपत्वेन जडभिन्नात्माकारात्मकः यः साक्षात्कारः सा भावना अस्मिता भवति । अस्यां भावनायां रजोगुण-तमोगुणलेशेन अनभिभूतः यः शुद्धसत्त्वगुणः तस्य तिरोभावः एवं चितिशब्देराविभावः भवति । तदा ‘अस्मि’ इति आकारः तिष्ठति इति हेतोः अस्याः अवस्थायाः सास्मितावस्था इति नाम । अस्मिन् समाधौ प्रथमतः जीवात्मविषयिका अस्मिता भवति, अनन्तरं सूक्ष्मतम-विषयिका अस्मिता इति विवेकः । प्रथमायाः अस्मितायाः विषयः

जीवात्मा अस्मि, द्वितीयायाः तु भावनात्मकविशेषणां हठतराभ्यासेन केवलः परमात्मा एव विषयत्वेन तिष्ठति । इयमवस्था चित्तस्य अन्तिमावस्था । अनन्तरमेतत्तत्वातिरिक्तत्वेन ज्ञानव्यत्वेनावशिष्टं किमपि नास्ति । एतद्वापानुगतसमाधेः नाम सास्मितसमाधिरिति । अस्मिन् समाधौ संस्कारमात्रं शेषत्वेन तिष्ठति । एवं चतुरप्रकारात्मिका सम्प्रज्ञातसमाधिः विवेचनीया ।

१०) असम्प्रज्ञातसमाधिः :-

यस्यामवस्थायां सकलवृत्तीनां निरोधः भवति, तस्याः अवस्थायाः असम्प्रज्ञातसमाधिरित्युच्यते । अस्यां दशायां न कापि वृत्तिः अवशेषत्वेन तिष्ठति । सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातयोः अयां विशेषः यत् सम्प्रज्ञाते तावद् प्रकृति-पुरुषयोः भिन्नताख्यातिलक्षणात्मिका विशुद्धसत्त्वप्रधाना वृत्तिः तिष्ठति, तस्याः निरोधः न भवति । असम्प्रज्ञाते तु तस्याः वृत्तेरपि निरोधः जायते । अस्यामवस्थायां यः संस्कारः अतिष्ठत् तस्यापि निरोधः उत्पत्तयते । सुषुष्टि-प्रलययोः योगलक्षणस्य अतिव्याप्तिरित्विवरणाय सम्प्रज्ञातसमाधौ अव्याप्तिदोषनिवारणाय असम्प्रज्ञातसमाधौ निरोध-विशेषणत्वेन क्लेशादिपरिपन्थी इति पदं दत्तम् । क्लेशाः पञ्च प्रकाराः । भणितं च पतञ्जलिना - “अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः” (यो० सू० २-३) इति । अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेषः, अभिनिवेशः इति ते भवन्ति पञ्च ।

११) अविद्याविचारः :-

विद्यायाः अभावः अविद्या इति व्युत्पत्त्या “निर्मक्षिकम्” इत्यत्र अव्ययीभावसमासेन मक्षिकानामभावः यथा प्रतीयते तथा पूर्वपदप्रधान-ग्रहणेन अविद्या पदशब्दार्थः विद्याभावः इति सिद्ध्यति । अथवा न विद्या अविद्या इति विग्रहे नश्चत्पुरुशसमासः प्रयुज्यते तर्हि विद्याविरोधित्वेन अन्यः अर्थः उच्यते । यथां - अब्राह्मणः, अराजपुरुषः इत्यादिषु । एताद्वापस्थलेषु उत्तरपदार्थः प्रधानः भवति । उत वा अविद्यमाना विद्या

यस्याः यस्यां वा इति अविद्याशब्दस्य वहुक्रीहिसमासः क्रियते तदा अन्यपदार्थः प्रधानभूतः भवति । अर्थात् यस्यां विद्यायाः अभावः इति विचार्यमाणे बुद्धौ विद्यायाः अभावात् अविद्याशब्दवाच्यार्थः बुद्धिः इति सिद्धयति । आशतेषु त्रिषु प्रकारेषु कः प्रकारः अविद्याशब्दस्य श्रेयः इति सन्दिह्य एतेषु कोऽपि प्रकारः न समीचीनः भवति इति पूर्वपक्षी स्वमतं व्याचष्टे । यथा — अविद्यापदनिर्वचने यः कृतः अव्ययीभावसमासः सः न समीचीनः । यतो हि अविद्या इति शब्दे पूर्वपदार्थः प्रधानत्वात् न त्रा प्रसञ्ज्यप्रतिबेधार्थः क्रियते । तथाच अविद्याशब्देन विद्यायाः प्राप्तिपूर्वेकाभावः एव कृतः न तु भावरूपस्यान्यरथ । अस्यामवस्थायां विद्यायाः अभावरूपाविद्या क्लेशादीनामुत्पादने न सामर्थ्यवती भवति । यतः अभावेन न कस्यापि उत्पत्तिर्भवति । अव्ययीभावसमासकरणेन अन्योऽपि दोषः जाग्रति यत् अविद्याशब्दः स्त्रैलिङ्गवाची इत्येव न सम्भवति । “अव्ययीभावश्च” इति पाणिन्यनुसारं “निर्मक्षिकवत्” नपुंसकत्वमापयेत् ।

एवमेव अविद्यायाः तत्पुरुषसमासोऽपि न भवति । कुरुतः ? तत्पुरुषे सति उत्तरपदार्थः विद्याशब्दः प्रधानः, एवं न नवः अभावः । अस्यां स्थितौ अभावयुक्तविद्या एव अविद्याशब्दार्थः स्यात् । एवमेव रागद्वेषाच्यभावेन युक्ता या विद्या सा क्लेशादीनां नाशकर्त्री न भवति इत्यर्थं सर्वतन्त्रसिद्धान्तः जागर्ति । अतः अयमपि पक्षः न समीचीनः ।

अविद्यावब्दे वहुक्रीहिसमासकरणेऽपि योऽथः सिद्धयति तेन अविद्या क्लेशादीनां कारणीभूता इत्यर्थविद्यो न जायते । तत्र अविद्या क्लेशादीनां बुद्धिः अभावमात्रेण क्लेशादीनामुत्पादिका नास्ति । विद्यायाः कारणम्— बुद्धिः अभावमात्रेण क्लेशादीनामुत्पादिका नास्ति । विद्यायाः अभावेन क्रियत्पर्यन्तं विषरीतबुद्धिः न उदेति तावत्पर्यन्तं कस्यापि क्लेशप्रकारस्य सम्भावना एव न भवति । चोक्तं पतञ्जलिना— “अविद्याक्षेत्रमुत्तरेपां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्” (यो० सू० २-४) इति । उक्तं च योगभाष्यटीकाकारेण वाचस्पतिमित्रेण— प्रसुप्तस्तत्वलोनानां तत्त्ववस्थाश्च योगिनाम् ।

विच्छिन्नोदाररूपाश्च क्लेशः विषयसङ्गिनाम् ॥

(यो.भा.वा.टी.-४)

इति । तस्मात् तृतीया व्युत्पत्तिरपि न समीचीना इति जायते पूर्वपक्षे सिद्धान्ती प्रतिसन्धते ।

अविद्यापदस्थनन्त्रपदेन पर्युदासार्थः स्वीक्रियते । विद्यायाः सह नन्त्रसमाप्तकरणेन विद्याविरोधी इति विपरीतज्ञानार्थवोधो जायते । भणितं च—

नामधात्वर्थयोगे तु नैव नन्त्रप्रतिषेधकः ।
वदन्त्यब्राह्मणाधमविन्यमात्रविरोधिनौ ॥
वृद्धप्रयोगगम्यो हि शब्दार्थः सर्व एव नः ।
तेन यत्र प्रयुक्तो यो न तस्मादपनीयते ॥

इति । श्लोकः स्पष्टार्थः । तस्मात् नामार्थधात्वर्थभूते योगे नन्त्रः निषेधार्थप्रतीतिर्भवति, अपितु पर्युदासार्थः इति सिद्धम् । वाचस्पति-मिश्राः अपि— “अनित्याशुचिदुःखानाऽत्मसु नित्यशुचिः-सुखाऽत्मछयाति-रविद्या” (यो० सू० २-५) इति सूत्रभाष्यव्याख्यानावसरे एवमलिखन्—

लोकाधीनावधारणो हि शब्दार्थयोः सम्बन्धः । लोके चोक्तरपदार्थपिधानस्यापि नन्त्रः तत्पुरुषस्य उक्तरपदाभिष्ठेयोपमर्दकस्य तल्लक्षिततद्विरुद्धपरतया तत्र तत्रोपलब्धेरिहापि तद्विरुद्धे वृत्तिरिति ।

इति । एवम्भूतायाः अस्याः अविद्यायाः पादचतुष्टयरूपेण स्थास्यन्ति— अस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः । अस्मितायाः स्वरूपं परिभाषारूपेण पतञ्जलिना लिखितम्— “हर्गदर्शनशक्तयोरेकात्मतैवास्मिता” (यो० सू० २-६) इति । अर्थात् यदा अनात्मभूतायां बुद्धौ आत्मवुद्धिरूपाविद्या भवति तदा सा अस्मिता भवति । येषु सुखसाधनेषु विषयेषु तृष्णा जायते सा एव रागः इत्युच्यते । एवमेव दुःखसाधनेषु या जिहासा उत्पद्यते सा द्वेष इति कथयते । एतयोः स्वरूपनिर्वचनं पतञ्जलिना सूत्ररूपेण प्रतिपादितम्— “सुखानुशासी रागः” (यो० सू० ३-७) “दुःखानुशासी द्वेषः” (यो० सू० २-८) इति । पूर्वजन्मनि अनुभूतं मरणजन्मयं यद्दुःखं, तदनुभवजन्मया या वासना, तस्मात् विना कारणेन स्वभावतः एव उत्पत्स्यमानं यन्मरणभयं तत् अभिनिवेशत्वेन उच्यते । सूत्रेण

चास्य स्वरूपप्रतिपादनं कृतम् - “स्वरसवाही विदुषोऽपि तथा रुदोऽभि-
निवेशः” (यो० सू० २-६) इति । एते अविद्याद्यः पञ्च अनेकप्रकारेण
सांसारिकदुःखानां कारणत्वात् मनुष्यस्य क्लेशदायकाः भवन्ति ।

तस्मात् क्लेशादिपरिपन्थिघटितायाः चित्तवृत्तेः निरोधः एव
असम्प्रज्ञातसमाधिः इति सुविदितम् ।

१३) निरोधलक्षणम् :-

अभावार्थसूचकत्वेन निरोधः नाभिधीयते । निरोधस्य फलं
भवति - “आत्मसाक्षात्कारः” । वृत्तिनिरोधः नाम न वृत्त्यभावः ।
यस्मात् अभावः न कस्यापि कारणत्वेन कथ्यते । निरोधस्तु आत्म-
साक्षात्कारे कारणीभूतः इति कथनात् निरोधः अभावरूपो न भवति ।

बल्तुतः निरोधाधिः । चित्तस्य अवरथाविशेषार्थकः । यस्य मधुमती,
मधुप्रतीका, विशोका, ज्योतिष्यतो इत्यादिना वदवहारः कृतः स एव
निरोधार्थः । सवितर्कसमाधौ उत्पाद्यमाना या चित्तवृत्तिः, अस्याः
अवस्थाविशेषायाः मधुमती इति नाम । सविचारसमाधौ जायमान-
चित्तावस्थाविशेषरूपाः मधुप्रतीका इति । सानन्दसमाधौ वर्तमानायाः
चित्तावस्थायाः नाम भवति विशोका इति । सास्मितसमाधौ अनुभूय-
मानायाः चित्तावस्थायाः कथनं ज्योतिष्यती इति । एतासामवस्थानाम-
भिधानमेव निरोधः इति । एताः अवस्थाः भावस्वरूपत्वात् एताभिः
ध्येयस्य साक्षात्कारः भविष्यति इति सङ्गतं वचनम् । यतो हि -
निरूप्यन्ते प्रमाणाद्याः चित्तवृत्तयः यस्मिन् अवस्थाविशेषे इति व्युत्पत्त्या,
नि उपसर्ग रुद्धातुना अधिकरणे घन्नं प्रत्ययकरणेन उक्तावस्था एव
निरोधशब्दाच्यार्थत्वेन सिद्ध्यति इति निरोधलक्षणम् ।

१४) निरोधस्योपायः :-

अभ्यासेन वैराग्येन च चित्तवृत्तेः निरोधः भवति । सूत्रमेतत्-
“अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः” (यो० सू० १-१२) इति । चित्तवृत्तेः

प्रवाहः निम्नभूतत्वात् इयं चित्तवृत्तिः विषयाणामनुगमनं करोति ।
यावत्पर्यन्तं इयं चित्तवृत्तिः विषयेषु गुप्तदोषाणामनुसन्धानं न करोति
तावत्पर्यन्तं विषयेषु गन्तुं सामर्थ्यवती भवति । विषयाणां दोषदर्शनानन्त-
रमेव तेषु वैराग्यमुत्पद्यते । तेन शनैः शनैः क्रियमाणेन वैराग्येण विषयेषु
चित्तवृत्तिप्रवाहः स्थगितः भवति । तदानीमेव विवेकदर्शनात्मकाभ्यासेन
सा चित्तवृत्तिः विवेकमार्गनुगामिनी तिष्ठति । विवेकस्य द्वाभ्यासेन
ध्येयाकारवृत्तेः प्रवाहः द्वडः वलवान् च भवति इति विषयाणां निरोधे
उपायः कथितः ।

१५) अभ्यासलक्षणम् :-

अभ्यासस्य लक्षणमेवम्—“तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः” (यो० सू०
१-१३) इति । राजसतामसवृत्त्या रहितचित्तवृत्तेः प्रशान्तत्वरूपो यः
परिणामविशेषः, तां स्थिर्ति साक्षात्कर्तुं वारं वारं क्रियमाणः उपायः
अभ्यासो भवति । यावत् चित्तवृत्तौ राजसतामसवृत्तयः स्थार्थन्ति
तावत् चित्तवृत्तेः प्रवाहः वहिमुखविषयेष्वेव भवति । यमनियमादि-
वहिरङ्गसाधनानुष्ठानेन राजसतामसात्मिकाः वृत्तयः विलयं प्राप्नुवन्ति,
सात्विकवृत्तेः उद्रेकोऽपि जायते । तदानीं स्वरूपनिष्ठचित्तस्य स्थितिः
प्रशान्ता भवति । एतादृशस्य चित्तस्य प्रशान्तिसाधनाय निमित्तत्वेन
वर्तमानः यः सः निरन्तरयत्नकरणात्मकः अभ्यासः । सूत्रे तत्र स्थितौ
इति या सप्तमीविभक्तिः तस्याः अर्थः नाधिकरणं, किन्तु “चर्मणि द्वीपिनं
हस्ति” इतिवत् निमित्तात् कर्मयोगे इति निमित्तार्थं सप्तमीपदप्रयोगः
कृतः इति बोद्धव्यम् ।

१६) वैराग्यलक्षणम् :-

अस्य निर्वचनाय पतञ्जलिः सूत्रं लिखति - “हष्टानुश्रविक-
विषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्” (यो० सू० १-१५) इति ।
संसारेऽस्मिन् भोगार्थत्वेन ये पदार्थाः सन्ति ते हष्टविषयाः इत्युच्यन्ते ।
गुरुमुखेन श्रुतः वेदः अनुश्रवः, वेदेन प्रतिपादितं यत् पारलौकिकं

वशीकारयंज्ञा एत वैगाग्नित्युच्यते । एते सर्वे विषयाः मदृशंगताः, अनुभवां वशे नास्मि इत्येवंप्रकारः विचारः एव वशीकारात्मकः भवति । एवमध्यास्वैराग्याभ्यां चित्तस्य निरोधः जायते इति विदितविचारः ।

एवमस्मिन् योगशास्त्रे महर्षिणा पतञ्जलिना - क्रियायोग-
विचारः, अष्टाङ्गयोगविचारः, सिद्धिचतुष्टयं, प्रकृतेः कैवल्यमित्यादयः
विषयाः प्रतिपादिताः । विस्तरभिया तेऽन्न न प्रस्तूयन्ते । यतः क्रिया-
योगादयः आसनायनुपठानानां कृते अपेक्षिताः इति कृत्वा, एतावता
योगशास्त्रज्ञानसम्पादनं भविष्यति इति विचिन्त्य उत्तरग्रन्थः न प्रस्तुतः ।

१६) पुरुषस्य कैवल्यम् :-

१०८४:८०८ : प्रकृतेः कार्यभूतमहत्तत्वादीनां
विलयेन, एवं पुरुषेण सह प्रकृतेः आत्यन्तिकवियोगेन एव प्रकृतेः
एकाकित्वं सिद्धम् । पुरुषस्य कैवल्यमेतद् भवति यत् आत्मा स्वात्मनि
वर्तमानानि समस्तोपाधिकस्वरूपाणि त्यक्त्वा स्वमूलस्वरूपे स्थायित्वेन
वर्तमानत्वमिति । आत्मनः कैवल्यानन्तरमात्मा बुद्धितत्वेन सह न
कदापि सम्बन्ध प्राप्नोति । भगवता पतञ्जलिना द्विःप्रकारात्मकं
मुक्तिस्वरूपं प्रतिपादितं - “पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यम्
स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिः” (यो० सू० ४-३४) इति । अयं भावः-
महत्तत्त्वादि सूक्ष्मभूतलिङ्गशरीराणां मध्ये सन्ति ये गुणाः ते पुरुषस्य
उपभोगत्वेन कल्पिताः । एते गुणाः यदा कृतकार्यपराः भविष्यन्ति
तदा पुरुषार्थशून्याः इत्युच्यन्ते । तदानीमेते गुणाः स्वकारणे लयं
प्राप्नुवन्तीत्यतः प्रतिप्रसवसंज्ञावत्त्वं लभन्ते । बुद्धितत्वेन सह आत्मनः
सम्बन्धस्थ अवर्तमानत्वात् आत्मा असङ्गनिर्लेपादिस्वरूपेण अवस्थितः
सन् तिष्ठति । इयमवस्था एव मोक्षावस्था इति गीयते । एतादशाम्
मोक्षावस्थां प्राप्य न कोऽपि जीवः पुनर्जन्म स्वीकरति । यतः कारणा-
भावात् कार्यभावः इति न्यायात् कारणभूतायाः प्रकृतेः लयेन कार्यभूतस्य
महत्तत्वादीनामपि लयः सिद्धः एव ।

योगशास्त्रे चत्वारं व्यूहाः सन्ति । यथा निकित्साशास्त्रे—
रोगः रोगहेतुः, आरोग्यम्, औषधम् इति भवन्ति तथा अत्र संसारः,
संसारहेतुः, मोक्षः, मोक्षोपायः इति भविष्यन्ति । दुःखमयः संसारः हेयः ।
प्रधानपुरुषसंयोगः एव दुःखमयसंसारस्य हेतुः । प्रधानपुरुषसंयोगस्य
आत्मन्तिकनिवृत्तिरेव मोक्षः । अस्योपायः सम्यग्दर्शनम् । प्रकृति-
पुरुषयोः स्वाभाविकभेदस्य साक्षात्कारः एव सम्यग्दर्शनत्वेनात्र कथ्यते ।
एवं भवति आसनादीनामनुष्ठानयोग्यं संक्षिप्तं योगदर्शनम् इति ।

୩୮

* पञ्चमोऽध्यायः - भीमांसादर्शनम् *

५-१) भीमांसाशास्त्रम् :-

भीमांसाशास्त्रस्य प्रवर्तकः महेषिः जैमिनिः । अस्मिन् शास्त्रे धर्मनुष्ठानेनैव अभिमतफलभिर्भिर्निष्पत्तिः पतम् । नदनुष्ठानं तु श्रुतेस्मृतेपुराणाद्यनेकधर्मग्रन्थेषु प्रसिद्धमस्ति । धर्मस्य लक्षणं किम्? धर्मं प्रमाणं किम्? इत्यादिशङ्कानां समाधानं पूर्वं भीमांसाशास्त्रादेव सिद्धं भवति । एतद् शास्त्रं द्वादशाध्यायेषु विभक्तं भवति भगवता जैमिनिना । प्रत्येकस्मिन् अध्याये तृऽर्थोऽधिकाः पादाः विलसन्ति ।

२) भीमांसाशास्त्रपरिचयः :-

द्वादशाध्यायेषु प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रमाणविचारः कृतः । द्वितीये मन्त्राणामर्थवादविचारः प्रस्तुतः । तृतीये मन्वादिस्मृतीनामेव-माचारभूतविषयाणां प्रामाण्यविवेचनं कृतम् । चतुर्थे उद्दिद-चित्रादि-नामधेयानां प्रामाण्यविचारः सम्पादितः । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्मभेदचिन्तानामुपयुक्तः उपोद्घातः; द्वितीये धातुभेदाः एवं पुनरुक्त्यादिकर्मभेदानां वर्णनम् । तृतीये कर्मभेदप्रामाण्याऽपवादानां प्रस्तुतीकरणम् । चतुर्थे नित्यकाम्यकर्मणां प्रयोगे भेदनिरूपणमिति द्वितीयाध्याये विचारिताः । तृतीयाध्याये अष्टौ पादाः सन्ति । प्रथमपादे अङ्गत्वबोधकेषु षट् प्रमाणेषु श्रुतेः विचारः कृतः । द्वितीये लिङ्गविचारः, तृतीये वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां विचारः, चतुर्थे नितीतोपवीतत्वादिषु अर्थवादत्वविधित्वादीनां निर्णयहेतुभूतानां श्रुत्यादीनां विरोधपरिहारात्मक-

विचारः, पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्मविचारः, प्रतिपत्त्यर्थः भवति — उपयुक्तद्रव्यस्य विनियोगः इति । षष्ठे - अनारभ्याधीतविचारः, सप्तमे-वहुप्रधानोपकारकप्रयाजादिकर्मणां विचारः, अष्टमे पादे यजमानेन क्रियमाणस्य कर्मणः विचारः इति एते अष्टौ विचाराः तृतीयाध्याये विचारिताः हश्यन्ते । चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे - प्रधानभूतस्य दध्यानयनस्य आमिकाप्रयोजनमित्यादि प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वादिविचारः द्वितीये - अप्रधानभूतानि यानि, यथा-वत्सापाकरणम्, अनेन शाखाच्छेदे उपयोगः इत्यादि तेषां कर्मणां प्रयोक्तृत्वेन प्रदर्शनात्मकौ विचारः, तृतीये - 'जुहू पर्णमयी' इत्यादि अपापश्लोकथवणादीनां कर्मणां भावाभावविचारः, चतुर्थे - राजसूययागगतवेन अक्षयूतादिगौणाङ्गानां विचारः प्रस्तुतः । पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे - श्रुतेः क्रमः, श्रुत्यादिषु कर्मविचारस्यावश्यकत्वमपि संक्षेपेण प्रतिपादितम् । द्वितीते - क्रमविशेषणां एवं अनेकेषु पशुषु एकैकधर्मसमाप्तमित्यादिविचाराः प्रस्तुताः । तृतीये - वृद्धयद्विविचारः साधितः । चतुर्थे - श्रुत्यादिपत्रमाणानां पूर्वपूर्वप्रावल्यात्मको विचारः सम्पादितः । षष्ठाध्यायस्य कृते अष्टौ पादाः विलसन्ति । तत्र प्रथमे पादे - कर्मणः अधिकारविषयिकी चर्चा प्रस्तुता । अर्थात् अन्धत्वादि इन्द्रियरहितानां पुरुषाणां यागादिषु नायिकारः, किन्तु चक्षुष्मान् इत्यादि इन्द्रिययुक्तानां जनानामेव कर्मविधिकारः इति विस्तृतः विचारः कृतः । द्वितीये - अधिकारिणः कृते धर्मविचारः, तृतीये - मुख्यस्य प्रतिनिधिभूतस्यान्यस्य ग्रहणं कदा कुत्र स्वीकर्तव्यमित्यादयः विषयाः, चतुर्थे - कर्मणः अनुष्ठानविषये कस्य लोपः भवितुं शक्यते ? इति विचारः, पञ्चमे षष्ठे च - कालादिवैगुण्ये सति प्रायश्चत्तविचारः, सप्तमे - अदेवविषयस्य प्रस्तावः, अष्टमे-लौकिकाग्नौ कदा इन्धनस्य सम्पादनं कर्तव्यम् इत्येते विषयाः उपन्यस्ता : । सप्तमाध्यायस्य प्रथमे - समानमित्यादि प्रत्यक्षवचनात् अतिदेशविचारः, द्वितीये - अतिदेशशेषवाक्यानां विवेचनम्, तृतीये - अग्निहोत्रनाम्ना अतिदेशरय निर्णयः, चतुर्थे - लिङ्गादीनामतिदेशविचारः इति सप्तमाध्यायः प्रस्तुतः । अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे - प्रत्यक्ष-

वचनानामभावेऽपि स्पष्टलिङ्गे: अतिदेशविचारः, तथा द्वितीये - अस्पष्टलिङ्गे: अतिदेशस्य विचारः, तृतीये - प्रवललिङ्गे भ्यः अतिदेशस्य विचारः एवं चतुर्थे अतिदेशवाक्यानामपवादस्य वर्णनं प्रस्तुतम् । तन्वस्त्रस्य प्रथमे-उहस्य विचारः, मन्त्रस्थितानां देवतालिङ्गसंख्यादिवाचकशब्दानां मध्ये तत्तदेवतालिङ्गादिपरिवर्तनसम्पादनात्मकः ऊहः उच्यते । द्वितीये-सामन्त्रस्य ऊहविचारः, तृतीये - मन्त्रादीनामूहविचारः, चतुर्थे - मन्त्राणामूहप्रसङ्गकाले आगतानामन्येषां विषयाणां विचारः प्रस्तुतः । दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे - वाधस्य हेतुभूताः ये लोपाः तेषां विधानं विहितम् । द्वारलोपस्तु अयं भवति यत् यत्र वेदिनिष्पादनार्थं द्वारत्वेन विहितमुत्खननमित्यादि कर्मणः अभावः तत्र उत्खननात्मकं कर्म वाधितं भवति, एवमेव यत्र धान्यवितुषीकरणात्मकं कर्म न सम्पाद्यते तत्र अवधातः, एवमन्यत्रापि इष्टव्यः । द्वितीये पादे - तस्यैव द्वारलोपस्य विचारः अनेकैः उदाहरणैः चिस्तारेण कृतः । तृतीये तु - वाधस्य कार्यकारणत्वं प्रदर्शितम् । यथा - प्रकृतिभूतयागे ऋत्विजः परिग्रहत्वेन गवाऽश्वादीनां दक्षिणा कार्यत्वेन विहिता, विकृतिभूतयागे तु यागस्य दक्षिणारूपेण केवलं धेरुदिहिता । अस्मिन् यागे प्रकृतिवत् प्राप्तायाः अश्वादिदक्षिणायाः कार्यरूपायाः तस्याः वाधः विहितः इत्यादि । चतुर्थे - यत्र वाधः कारणत्वेन न तिष्ठति तत्र समुच्चयानुष्ठानस्य विचारः, पञ्चमे - वाधस्य प्रसङ्गे ग्रहादीनां विचारः, षष्ठे - वाधप्रसङ्गे सामविषयाणां विचारः, षष्ठमे - वाधस्य उपयुक्तानां नक्तर्थानां विचारः इत्यष्टौ विचाराः अत्र सम्यक् प्रतिपादिताः । एकादशाध्याये तन्त्रात्मको विचारः प्रस्तुतः । एकालानुष्ठानेन यस्य सिद्धिः तत्तन्त्रमित्युच्यते, अथवा अनेकैः उद्देश्यैः सम्पत्स्यमानस्य एकस्य कर्मणः एकवारानुष्ठानात्मक तन्त्रमित्युच्यते । अध्यायस्यास्य प्रथमे पादे - तन्त्रस्योपोद्घातः, द्वितीये - तन्त्र-आवापयोः विचारः, तृतीये - तन्त्रस्य लक्षणात्मको विचारः चतुर्थे - विस्तृतः आवापविचारः इत्यध्यायः सम्पादितः । द्वादशाध्याये प्रसङ्ग-तन्त्री-निर्णय-समुच्चय-विकल्पानां विचारः प्रस्तुतः । प्रथमे पादे-

पञ्चमस्य तिनारः, द्वितीये - तत्त्वनिर्णययोः विचारः । राधारणधर्मः तन्त्रत्वेन कथ्यन्ते, यस्मिन् एते धर्माः सः तन्त्री भवति । तृतीये - समुच्चयविचारः, चतुर्थे - विकल्पस्य विचारः इति प्रस्तुतोऽयमध्यायः । द्वादशलक्षणात्मके अस्मिन् शास्त्रे तृतीय-षष्ठ-दशमाध्यायेषु (३-६-१०) अष्टौ पादाः सन्ति इत्ययं विशेषः दरीद्रश्यते । एवं धर्मनुष्ठानविषये प्रमाणभूतस्य द्वादशलक्षणी इत्याख्यस्य मीमांसाशास्त्रस्य सामान्यः परिचयः । वेदोक्तधर्मनुष्ठानजिज्ञासवः मीमांसात्मकविषयविशेषान् असमात् ग्रन्थाद् धारयन्ति इति मे भवतिः ।

३) मीमांसाशास्त्रस्य प्रयोजनवत्त्वम् -

“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” (मी० सू० १-१-२) इत्यस्मात् सूत्रात् “अन्वाहार्ये च दर्शनात्” (मी० सू० १२-४-४७) इत्यन्तं महर्षिणा जैनिनां प्रणीतं मीमांसाशास्त्रं भवति । एतच्छास्त्रं आरम्भणीयमथवा अनारम्भणीयमित्यस्याः शङ्कायाः उत्थापकत्वेन एतद्वाक्यं भवति यत् “स्वाध्यायोऽध्येतत्व्यः” इति ।

ननु अत्र विहितः अध्ययनविधिः इष्टार्थः उत अद्विष्टार्थः? यदि अध्ययनविधिः अद्विष्टार्थत्वेन मन्यते तर्हि विचारशास्त्रस्यास्य आरम्भणे आवश्यकत्वं नास्ति, यतो हि वेदाध्ययने गुरुमुखानुच्चारणात्मकं कर्म अध्ययनमित्युच्यते । वेदमन्त्रोच्चारणेन न कोऽपि इष्टार्थस्य सिद्धिः भविष्यति, एवं विधिशास्त्रं निरर्थकमित्यपि आपतेत् । तस्मात् विधिशास्त्रस्य स्वर्गादिसाधनवत्त्वं यद्वद्वितीये तत् फलत्वेन उच्यते । एतद्वद्वितीये अनुमानादिप्रमाणेन कलत्यते । एवं स्वर्गरूपाद्विष्टफलं, केवलपाठमात्रेण सिद्धं चेत् मीमांसाशास्त्रारम्भणे नास्ति कश्चिद्गुप्त्योगः । यदि भवति अध्ययनविधेः इष्टफलं, तदानीमर्थज्ञानसम्पादनाय विचारशास्त्रस्यास्य अवसरो अस्ति । यतः विचारं विना अर्थज्ञानं न सिद्ध्यति । विधेः अनुकूलत्वेन विचारशास्त्रस्यास्य आवश्यकत्वात् शास्त्रमेतत् आरम्भणीयं भवति । यदि अध्ययनविधेः अर्थविवोधात्मक इष्टफलं न मुद्दयं, स्वर्गादिरूपफलमेव तस्य पूर्वमित्युच्यते तर्हि पाठरूपा-

ध्ययनविधिना एव स्वर्गफल सिद्ध्यति । अनेनापि हेतुना विचारशास्त्र-स्याऽनपेक्षितत्वात् एतन्मीमांसाशास्त्रं न आरम्भणीयमिति आगते पूर्वपक्षे सिद्धान्ती समाधते ।

“स्वाध्यायोऽध्येतत्व्यः” इत्यत्र वर्तमानेन तत्त्वप्रत्ययेन अभिधाभावनायाः वोधो जायते । तत्त्वप्रत्ययेन विहितं विधानं विध्यर्थो भवति । विध्यर्थ एव भावना इति गोयते । भावना द्विविधा-अभिधाभावना आर्थीभावना चेति कथयते । अभिधीयते अर्थः अनेन इति व्युत्पत्त्या शब्दस्यैव अभिधा इति व्यवहारः । अभिधाभावना एव शाब्दीभावना अथवा प्रेरणा इत्युच्यते । उद्देश्यत्वेन यत्र पुरुषप्रवृत्तिः सा आर्थीभावना इति भण्यते । शाब्दीभावना इयं तत्त्वप्रत्ययस्य वाच्यभूता भवति, यतः “स्वाध्यायोऽध्येतत्व्यः” इति वाक्यश्रवणेन अध्ययने मम प्रवृत्तिः वोध्यते इति स्वयमेव प्रतीतिरुत्पद्यते । यस्य वाक्यस्य श्रवणं कथं विहितं, तदनु तद्वाक्यस्यार्थः नियमेन प्रतीयते इति हेतोः अध्येतत्व्यः इति शब्दश्रवणेन तत्त्वस्य वाच्यभूता प्रवृत्तिः भवति इति सिद्धम् ।

अनया शाब्दीभावनया एव अध्ययने स्वर्गादिफलप्रयुक्तेषु प्रागादिषु पुरुषस्य प्रवृत्तिरुत्पद्यते । अस्याः प्रवृत्तेः नाम आर्थीभावना इति । यतः इयं पुरुषस्य अर्थरूपे प्रयोजने योजयति । इयमार्थीभावना तत्त्वप्रत्ययस्य वाचकरूपा भवति । उद्देश्यत्वेन यत्र पुरुषप्रवृत्तिः इति वाक्ये वर्तमानोद्देश्यपदेन सुखदुःखादयः नोच्यन्ते, किन्तु सांघ यत् तदुच्यते । यत्र क्रियायाः फलमस्ति तदिति विवेकः । वेदः अनादिः नित्यः सिद्धश्च । अतः अयं वेदः साध्यः न भवति, अर्थात् उद्देश्यत्वेन नोच्यते । तथाच शाब्दी-आर्थीभावनयोरुभयोरपि वाच्यवाचकत्वेन तत्त्वप्रत्ययः एकः एव । शाब्दीभावनायाः आश्रयः तत्त्वप्रत्ययः पुरुषाश्रयः, आर्थीभावना इति विवेकः ।

यस्मिन् क्रियाफलं तिष्ठति तत् उद्देश्यत्वेन भण्यते । एतदुद्देश्यं चतुर्धा भिद्यते - उत्पत्तिः, प्राप्तिः, विकारः, संस्कारश्चेति । तत्र उत्पत्तिः - कुलालस्य क्रियानुसारं घटस्योत्पत्तिर्जयिते । गमनक्रियया

देशान्तरस्य प्राप्तिः । पाकक्रियया तण्डुले अन्नात्मको विकारः । लाक्षारससेचनेन कपसिवीजे गुणाधानद्वारा एकः संस्कारः उद्देति । उद्देश्यत्वेन विहिताः इमे चत्वारः वेदे न सिद्ध्यन्ति । यतः वेदस्य नित्यत्वाभ्युपगमात् अध्ययनप्रवृत्त्या तस्योत्पत्तिर्जन्म भवति । स वेदः विभुः इति हेतोः तस्य प्राप्तिर्नास्ति । वेदे कृताध्ययनेन तस्मिन् न कोऽपि विकारः जायते । अध्ययनेन वेदस्य संस्कारः नोत्पद्यते । तस्मात् एतत् सिद्धं यत् वेदाध्ययनयोः उक्तेषु चतुर्पुर्वे कोऽपि आर्थीभावनायाः उद्देश्यत्वेन भवितुः न शक्यते इति । उद्देश्यं विना भावनायाः व्यर्थत्वमापद्येत, तदर्थमुद्देश्यत्वेन अथविवोधः अवश्यं स्वीकर्तव्यो भवति । यदेव नाङ्गीक्रयते अध्ययनविधेः व्यर्थता स्यात् । अतः अध्ययनविधिसामर्थ्येन तस्य फलं अर्थज्ञानं भविष्यति । अध्ययनद्वारा अर्थज्ञानसम्पादनं कर्तव्यं इत्येव स्वाध्यायोऽध्येतत्व्यः इत्यत्र वर्तमानस्य अध्ययनविधेः तात्पर्यम् । अर्थज्ञानं तु केवलाध्ययनेन न सिद्ध्यति । अर्थज्ञानसम्पादनाय शास्त्रस्य अपेक्षा अस्ति, एकस्मिन्नेव कर्मणि कर्तुं मकर्तुं मन्यथा वा कर्तुं पुरुषस्य सामर्थ्यवत्त्वात्, एतत्कर्म एवमेव सम्पादनीयमिति कर्मनुष्ठाने एकस्य नियमस्य अपेक्षा अस्ति । ताहशीमपेक्षात्मिकामाकांक्षां एतन्मीमांसाशास्त्रं पूरयति । अर्थनिर्धारणे शास्त्रस्यास्य महान् उपयोगः अस्ति । तस्मात् अवश्यमेव एतन्मीमांसाशास्त्रमारम्भणीयमिति ।

यद्यप्यध्ययनविधेः विश्वजिन्न्यायानुग्रहेण स्वर्गफलं भवितुः शक्यते, तथापि तस्यार्थः स्वर्गफलं न भवति । यत्तः स्वर्गफलमहष्टात्मकं भवति । सम्मवति हष्टफलकत्वे अहष्टफलकल्पनाया अन्यायत्वम् इति वाक्यानुसारं साते हष्टफले कुतः अहष्टफल कल्पनीयम् ? सूक्ष्मद्वष्टच्या एतदत्र आलोचनीयम् - स्वाध्यायोऽध्येतत्व्य इत्यत्र अपूर्व-नियमविधयोः अपूर्वविधिः न भवतीति कृत्वा नियमविधिः स्वीक्रियते । अयं नियमविधिः गुरुमुखात् अध्ययनं वोधयन् लिखितपाठेन अध्ययनं निवारयन् च हष्टफलत्वेन तिष्ठति । अस्मात् नियमवलादेव अध्ययनं नियमविधेः हष्टफल न भवति इति कारणेन अगत्या अवान्तरापूर्वरूप-महष्टफलमस्य अध्ययनस्य कल्प्यते । तया च वेदस्य सामान्याध्ययनेन

थोत्रिवर्तवस्मिपादनात्मकं दृष्टं फलं, तस्येव वेदाद्य अर्थमपादनात्मकं
मीमांसाशास्त्रस्य विषयाध्ययनेन अहृष्टात्मकं विशेषं फलं लभ्यते
इत्यतः “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः इति वाक्यं हृष्टाहृष्टफलजनकत्वेन तिष्ठति
इति दिक् ।

४) कुमारिलसतानुसारमधिकरणविवेचनम् -

पूर्वमीमांसायां “अथातो धर्मजिज्ञासा” (जै० सू० १-१-१) इति
सूत्रेण प्रथमाधिकरणमारभ्यते । अवान्तरप्रकरणस्य नाम अधिकरणमिति
अधिकरणं पञ्चावयवात्मकं भवति । यथा—

विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः ।
सङ्गतिश्चेति पञ्चाङ्गः प्राञ्चोऽधिकरणं विदुः ॥

इति । विशयः नाम संशयः । यमुद्दिश्य विचारः क्रियते सः विषयः ।
विषये यज्ञानं प्रकारद्वयैन न स्पष्टीक्रियते सः भवति संशयः । प्रकारद्वये
एकः भावरूपः, अन्यः अभावरूपः । कोटिद्वयेषु वादी यस्मिन् पक्षे
स्वमत्सुपस्थापयति सः पूर्वपक्षः । प्रतिवादिनः पूर्वपक्षखण्डनात्मकः
सिद्धान्तः नाम उत्तरपक्षः । सङ्गतिः त्रिविधात्मिका भवति -
अधिकरणसङ्गतिः, पादसङ्गतिः, अध्यायसङ्गतिश्चेति । सङ्गतेः स्वरूपमेव
भवति - अयं विचारोऽस्मिन्नधिकरणं, अस्मिन् पादे, अस्मिन्नध्याये
कर्तव्यत्वेन यद्विहितं तत्समुचितम् इति एवं प्रकारात्मकः विचार एव
सङ्गतिरित्युच्यते ।

भाद्रास्तु - सङ्गतिमधिकरणाङ्गत्वेन मन्यन्ते । ते तु सङ्गतिस्थाने
उत्तरमिति अङ्गत्वेन स्वीकरिष्यन्ति । निर्णयोत्तरयोः अयं भेदः यत्
उत्तरं वादिमतस्य खण्डनमात्रं भवति, न तु सिद्धान्तः । यथा —
जात्युत्तरं तद्वत् । निर्णयः एव सिद्धान्तो भवतीति । एतेषां
मतानुसारमयं श्लोकः—

विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गः शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥

इति । एतेषां न्यायानुसारं - विषयः, संशयः, पूर्वपक्षः, उत्तरपक्षः,
निर्णयः इति अधिकरणस्य पञ्चावयवाः ।

“ एवं पञ्चावयवात्मकस्य अधिकरणस्य स्वाध्यायोऽध्येतव्यः इत्यादि
श्रुतिपठितं वेदाध्ययनं विचाराङ्गत्वेन विषयः भवति इति आचार्यस्य
कुमारिलस्याभिप्रायः । एतन्मतस्यैव भट्टमतमथवा आचार्यमतमिति
क्षीक्रियते ।

५) गुरुमतपदौचित्यविचारः -

“ एवमेव “गुरुमतम्” इत्युक्ते प्रभाकरस्य । अत्र कारणमेतद् भवति-
एकवारं प्रभाकरः गुरुणां सकाशे अधीयनास्त । समये च तस्मिन्
एकस्यां फविककायां वर्तमानायां “तत्र तु नोक्तम्, अत्रापि नोक्तमतः
पौनरुक्तम्”, इत्यस्मिन् विषये गुरोः संशयः समजनि । तत्र तु इत्यस्य
तात्पर्यमेतदस्ति - तस्मिन्नपि प्रकरणे वाक्यमेतद् नोक्तम्, प्रकरणे
अस्मिन्नपि वाक्यमेतद् नोक्तम्, तस्मात् पुनः उक्तः भवति इति सति
पौनरुक्तम् कथमिति प्रभाकरेण पृष्ठे विषयेऽस्मिन् गुरुभिरपि विचारः
कृतः । यदि एतद् न कुत्रापि भणितं पूर्वपिरत्वेन तर्हि तस्य पुनरुक्तव्यं
कथमागमिष्यति ? पुनरुक्तदोषस्तु अत्र जायते यत्र पूर्वमेकवारं प्रतिपाद्य
तदैवान्यत्र प्रतिपाद्यत्वेन स्वीक्रियते इति तु दृष्टः । सत्येव मत्र का
गतिः ? इति मनः कोटिद्वयमध्यवर्ति अभूत् । ते गुरवः स्थानान्तरं
गत्वा चिन्तितुमारभन्त । एताछुत्वा ज्ञातिः शिष्यः प्रभाकरः तस्मिन्
वाक्ये एवं पदपरिच्छेदं कृतवान् । यथा - तत्र तुना - तुशब्देन उक्तम्,
अत्र अपिना - अपिशब्देन उक्तम्, अतः पौनरुक्तमिति । एवं विकलिपतं
वाक्यं दृष्ट्वा गुरोः सन्देहः निवारितः । तदा ते शिष्यानपृच्छन् - केन
एवं पदव्यत्यासः कृतः ? इति । तदा प्रभाकरस्य नाम श्रुत्वा गुरुः
परमसन्तोषमवाप्य - “त्वमेव गुरुः” इति तं व्यपदिवेश । तदानीमारभ्य
सः प्रभाकरः गुरुरिति प्रथां प्राप । तस्य मतं भवति गुरुमतमिति । एवं
मीमांसाशास्त्रे भतद्वयम् - एकमाचार्यमतम्, अन्यत् गुरुमतमिति ।
इदानीं प्रभाकरमतानुसारमधिकरणं विवेचयामः ।

६) प्रभाकरमतानुसारमधिकरणविवेचनम्

“अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत” इति श्रुत्यनुसारं विधेय-
विषयत्वेन अध्यापनं प्रतीयते इति प्रभाकरमतम् । अन्येषां मते तु श्रुतिः
अध्यापनस्यैव विधानं भवति इत्यन्यदेतत् । विधेः एव नियोगः इति-
संज्ञा । यस्मिन् प्रति नियोगः अर्थात् विधानं करिष्यते सः नियोज्यः
इत्युच्यते । अतः नियोगः नियोज्यस्यापेक्षां करोति । तहि निजोज्य-
पदार्थः कः ? आचार्यत्वप्राप्यये यः भवति सः एव नियोज्यशब्दार्थः ।
अत्र कारणं तु उपनयीत इत्यत्र उपपूर्वक-नीधातोः विधिपूर्वकं स्वसमीपे
शिष्यस्य नयनमेव अर्थत्वेन उच्यते । यतः उपनयीत इत्यात्मनेपदप्रयोगेण
आचार्यस्य कर्मप्रतीतिरेव वोच्यते । आचार्यकर्मकरणे यः इच्छावान्
सः नियोज्यः भवितुं शक्यते । उपनयने यः नियोज्यत्वेन नियुक्तो
भवति सः एव अध्ययनेऽपि नियोज्यत्वेन तिष्ठति । अर्थात् उपनयन-
पूर्वकाध्ययनकरणे एव अध्यापके एकप्रकारस्य संस्कास्योत्पत्तिः भवति ।
स एव संस्कारः आचार्यशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तो भवति । अनेन निमित्तेन
सः आचार्यः इति कथने योग्यः इति । “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत
तमध्यापयीत” इति श्रुत्यर्थं प्रतिपादयन् नियोगः कः ? नियोज्यः कः ?
इत्यादि विषयसम्पादनेन आचार्यः प्रभाकरः अधिकरणमारचयति ।

७) श्रत्यादीनां प्रामाण्यविचारः -

श्रुत्यादयः षट् वेदोक्तार्थनिर्णये प्रमाणानि भविष्यन्ति । तत्र
सूत्रम् - “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्य-
मर्थविप्रकर्षात्” (जै० सू० ३-३-१४) इति । मन्त्रदेवताहविरादि-
द्रव्याणां विनियोगः कुत्र कर्तव्यः ? इतीमामाकांक्षां निर्धारयन्
श्रुत्यादिष्टप्रमाणानि प्रवर्तन्ते । इमानि षट् एकस्मिन् काले अथवा
सर्वदा एकत्र प्रावर्तिष्यन्त तर्हि अनवस्था स्यात् । अतः पारदौर्बल्य-
मर्थविप्रकर्षात् इत्युक्तम् । यत्र प्रमाणद्रव्यस्य सन्निपातः तत्र पूर्वपिक्षाया
अपरं प्रमाणं दुर्बलमित्युच्यते । एतत् क्रमानुसारं सबेषां प्रमाणानां

निणयिकत्वेन मुख्यत्वेन च श्रुतिरेव अन्तिमत्वेन सिष्टसि । अस्याः
अपेक्षया अन्ये लिङ्गादयः सर्वे द्रवदलाः भविष्यन्ति ।

श्रुतिः द्विप्रकारात्मिका अस्ति - एका साक्षात् पठिता, अन्या अनुमिता । प्रथमस्योदाहरणम्— ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति । अत्रा देवतासम्बन्धी या ऋक् तत्त्वाः गार्हपत्यग्नि-उपस्थाने विनियोगः इति इयं श्रुतिः साक्षाद् वदति । द्वितीयस्योदाहरणम् - श्योनं त इति पुरोडाशस्य सदनं करोति इति । वाक्यमेतद् श्रुतिसमूहेषु न कुत्रापि मिलति । “श्योनं ते सदनं कृणोति” (तै० ब्रा० ३-६) इति ब्राह्मण-वाक्यानुसारं मन्त्रार्थं वृष्टिवा अनेन लिङ्गात्मकज्ञापकबलेन भन्त्रार्थी-नुसारं मन्त्रविनियोगं कुर्वन्त्याः श्रुतेरस्याः अनुमानं क्रियते ।

अर्थप्रकाशनसामर्थ्यत्वम् यत् तलिगमित्युच्यते । लिंगमेतत् श्रुत्यनुसारं भवति । लिंगमपि द्विविधम् - साक्षाद् दृश्यमानम्, अनुमित्येति । साक्षाद् दृश्यमानं लिंगं नाम - श्योनं त इति पुरोडाशस्य सदनं करोति इति भवति । अनुमित्यलिंगस्योदाहरणम् - “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां जुष्टं निर्वपामि” (ते० सं० १-१४) इति वाक्यम् । आकांक्षायोग्यतादिवशेन परम्परान्वितार्थपदानां यः समूहः तत् वाक्यमित्युच्यते । देवस्य त्वा इति वाक्ये अग्नये जुष्टं इति भागस्यास्य निवपिरूपात्मकार्थप्रकाशनसामर्थ्यं प्रत्यक्षात्वेन दृष्टम् । तेन एकवाक्येन अवशिष्टभागस्य अनेन वाक्यप्रमाणवलेन अर्थप्रकाशनसामर्थ्यं मनुमीयते । तेन समुदितलिंगेन देवस्य त्वेति निर्वपति इति श्रुतेः अनुमानं क्रियते इति श्रुतेरपेक्षया लिंगं दुर्वलम् ।

लिगस्यानुमापकं वाक्यमपि द्विविधम् - साक्षादनुमित्तभेदेन ।
वाक्यस्य साक्षादुदाहरणं देवस्य त्वा इति । अन्यस्योदाहरणम् -
“समिधो यजति” इत्यस्यां श्रुतौ इष्टविशेषनिर्देशाभावात् यागेनानेन
कस्याः भावना करणीया इत्याकांक्षायाम्, एवमेव “दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गं भावयेत्” इत्यस्मिन्नपि वाक्ये कथं भावयेत् इत्याकांक्षायाम् इमे द्वे

आकांक्षे यत्र प्रतिपादिते स्तः तत्प्रकरणम् भवत्ताति हतोः-तदेवात्र वाक्यद्वययोः प्रमाणं भवति । प्रकरणमेतद् द्वयोस्तयोः एकवाक्यतां सम्पादयति । अर्थात् प्रकरणेन अनुभीयते तयोः एकवाक्यतात्मकः अथविवोधः, इति कृत्वा “समिधो यजति” इति वाक्यं लिङ्गापेक्षया दुर्बलम् ।

उभयाकांक्षा यत्र तत्प्रकरणमित्युच्यते । एतदपि द्विविधम्-
साक्षात् श्रुतम्, अपरमनुभितं चेति । प्रथमस्योदाहरणं पूर्वमेव प्रतिपादितम् ।
द्वितीयस्य - ‘ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्’ (तै० सं० २-२-११)
इत्यादिना इष्टिविधानं क्रियते । “इन्द्राग्नी रोचना दिवः” (तै० सं०
४-२-११) इत्यादि मन्त्रानुसारं यथासंख्यपाठानुरोधेन यथाक्रमं
विनियोगोऽपि उत्तमः । एवं तत्तद्वाक्यं तत्तत् स्थानविशेषेण एकवाक्यत्वं
भजते इत्यतः स्थानानुसारेन प्रकरणार्थः निश्चीयते । एवं प्रकरणार्थः
वाक्ये, वाक्यं लिङ्गं, लिङ्गं श्रुतीं इति परम्परया प्रकरणार्थस्य
विनियोगात् वाक्यापेक्षया प्रकरणं दुर्बलं भवति ।

उभयाकांक्षायाः अनुमापकं स्थानप्रमाणमपि द्विविधम् -
साक्षादेकम्, अन्यत् समाख्यया अनुमितं चेति । समाख्या नाम -
योगवलम् अर्थात् अन्वर्थता इत्युच्यते । स्थानस्य साक्षादुदाहरणं
प्रकरणे प्रतिपादितम् । अन्यानुमितस्योदाहरणम् - हौत्रम्, औद्गात्रम्
इत्यादि । होतुरिंहौत्रम् इति योगवचेन हौत्रादिसमाख्यया यल्लब्ध
कर्म तत् होतुः पुरुषस्य अनुष्ठानयोग्यमिति अनुमीयते । समाख्या
सम्बन्धप्रयुक्ता एव भवति । असन्निहितपुरुषेण सह सम्बन्धाभावात्,
सम्बन्धस्य सिद्धार्थं सन्निधिपाठल्लपक्रमस्य कल्पना क्रियते । अनुमानेन
पाठक्रमे सिद्धे सति तेन उभयाकांक्षायाः अनुमान क्रियते । तेनानुमानेन
एकवाक्यतायाः सिद्धिः इति हेतोः पट् प्रमाणेषु अन्तिमत्वेन दुर्बला
भवति इयं समाख्या ।

तस्मात् समाख्या स्थाने अन्तर्भवति, स्थानं प्रकरणे अन्तर्भवति,
प्रकरणं वाचयेऽन्तर्भविं भजते, वाक्यं लिङ्गे स्वात्मानमर्पयति, लिङ्गं

स्वस्वरूपं थुत्या स्वीकरोति इत्यत् जैमिनिना उक्तम् - “थ्रुतिलिङ्ग-
वाक्यप्रकारणस्थानसमाख्यानां समवाप्ते पारदोर्बल्यमर्थविप्रकर्षीत्” इति ।
श्रुतिः देवरूपः इत्युच्यते ।

२) प्रामाण्यवादविचारः -

प्रमाणानां यः भावः अर्थात् धर्मविशेषः अस्ति तदेव प्रामाण्य-
मित्युच्यते । यथार्थनुभवः प्रमाणमित्युच्यते । एतद् प्रमाणं प्रमा-
इत्यपि कथयते । यथार्थनुभवे वर्तमानः यः चियेषधर्मः तस्य प्रामाण्यमिति
कथनात् एतत् प्रमात्वं, प्रमाणत्वमित्यादि शब्दैः व्यपदिश्यते । भावा-
भावभेदेन विरुद्धत्वेन अप्रमात्वमप्रमाणत्वमित्यपि कथयते । प्रामाण्य-
कारणत्वेन यः वादः अस्ति तस्य “प्रामाण्यवादः” इति नाम । अयं वादः
द्वेषा व्यवह्रियते - जननकारणविषयकः, ज्ञापककारणविषयकश्चेति ।
यस्मिन् कार्यस्योत्पत्तिः भवति सः वादः जननकारणविषयकः । ज्ञापक-
कारणविषयस्तु यस्मिन् कार्यज्ञानं सम्पाद्यते सः इति । प्रामाण्यस्य कारण-
भवति - स्वतः परतश्चेति । यत्र स्वतः परतश्चेति संशयः तत्र चादारम्भो
भवति । स्थिते एवं के स्वतःप्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति, के परतः प्रामाण्य-
मध्युपगच्छन्ति इति ज्ञापनाय भवत्ययं श्लोकसन्दर्भः—

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वस्तः सांख्याः समाश्रिताः

नैयायिकास्ते परतः सौगताश्चरम स्वतः ॥

प्रथमं परतः प्राहः प्रामाण्यं वेदवादिनः

प्रमाणत्वं स्वतः प्राहुः परतश्चाप्रमाणताम् ।

इति । सांख्याः प्रमाणत्वाप्रमाणत्वयोः जन्म स्वतः इति, नैयायिकाः परतः इति, वौद्धास्तु अप्रामाण्यस्य जन्म स्वतः प्रामाण्यस्य परतः इति । वेदवादिनः मोमांसकास्तु प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं परतः इति स्वस्व-मतमुपस्थापयन्ति । एतेषां विस्तारः खण्डनमण्डनात्मको विचारः ग्रन्थान्तरादवलोकनीयः ।

स्वतःप्रामाण्यं युक्तियुक्तं भवति । यतः प्रामाण्यस्य स्वतं
सिद्धत्वं एतद् भवति यत् विज्ञानसामग्रीजन्यं एवं तद्विज्ञानेत्वजन्यमिति ।

अयं भावः- येन सामग्रीवशेन विज्ञानमुत्पद्यते, तेनैव वर्तमानं प्रामाण्यमपि उत्पन्नं भवति । प्रामाण्योत्पत्तौ गुणमथवा दोपाभावं विहाय अन्यः हेतुः न कोऽपि तिष्ठति । दोपास्तु प्रमाणाः प्रतिवन्धकमात्रत्वेनोच्यन्ते । अयं मीमांसकाभिमतः प्रामाण्यवादविचारः ।

स्ततःप्रामाण्ये मीमांसामतानुसारमनुमाने-विवादास्पदः प्रामाण्यं पक्षत्वेन स्वीक्रियते, विज्ञानसामग्रीजन्यं तद्विभावेतुना यद्जन्यं तत् साध्यत्वेन स्वीक्रियते, अप्रमाणाः अनाश्रयत्वं हेतुत्वेन तिष्ठति, घटादि-प्रमाणवशः दृष्टान्तः भवति इति विवेचनीयम् । एवं विद्यर्थवादमन्त्र-नामधेयात्मकैः चतुर्भिः भागैः विभक्तैः वेदः धर्मविषये स्वतःप्रामाण्यं भवति । अज्ञातार्थज्ञापकः यः वेदमन्त्रः सः विधिर्भवति । यथा - “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्णकामः” इति । प्रशंसा अथवा निन्दापरकस्य वेदवाक्यस्य अर्थवादः इति संज्ञा । यथा - “वायुर्व॒ धोपिष्ठा देवता” इति वायोः स्तुतिद्वारा “वायव्यं श्वेतपालमेत्” इति विधेः प्रशंसां करोति । एवमेव “सोऽरोदीत्तदुद्ग्रस्य रुद्रत्वम्” अनेन वाक्येन रजतस्य निन्दावोधनं जायते । प्रयोग समवेतार्थस्मारकत्वेन यद् वेदवाच्यं सः मन्त्रः भवति । यथा - श्योनं ते सदन कृणोमि इति । अस्य मन्त्रस्य उपयोगः पुरोडाशस्य सुखकराशयद्वारा यज्ञादिकर्मणि भवति । अर्थस्मरणं मन्त्रेणैव कार्यम् इति हेतोः मन्त्रध्यापि आम्नायत्वमुक्तम् । नामानिर्देशपूर्वक यागस्य विधानं यत् तज्जामधेयत्वेन कथयते । यथा - “श्येनेनाभिचरन् यजेत्, उद्धिदा यजेत् पशुकामः” इत्यादयः । एते चत्वारः क्रियापरकाः इति हेतोः एतेषां चतुर्णामपि आम्नायत्वं सिद्धम् ।

मीमांसकाः वेदवादिनः इति हेतोः जैविनिनोक्तम्- आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थं क्यमतदर्थनाम्” (जौ० सू० १-२-१) इति । वेदस्य स्वतःप्रामाण्यमेतैः आचार्येरेव साधितम् इत्यतः वेदार्थमीमांसारूपमेतद् मीमांसादर्शनं भवति ।

६) वेतुस्यापौरुषेयत्वविचारः -

इमे ग्रन्थात्मकाः वेदाः अन्यादिप्राणविधवेदाः इव अपौरुषेयाः

भवतीति मीमांसकाः । तत्र पौरुषेयत्वं नाम प्रमाणान्तरेण अर्थमुपलभ्य रचितत्वम् तत् वेदे नास्ति । अतः अयं वेदः अपौरुषेयः इति । अनेनैव कारणेन वेदस्य स्वतःप्रामाण्यमपि सिद्ध्यति । पुरुषसम्बन्धसम्भाविताः भ्रम-प्रमाद-विप्रलिप्सादयः अप्रामाण्यहेतवः ये ते वेदे न मिलिष्यन्ति । वेदस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् तस्मिन् वेदे प्रतिपादितः वेदनारायण एव पुरुषः जीवः इति च बक्ष्यमाणत्वात् वेदस्यापौरुषेयत्वं सिद्धमिति एतेषां सिद्धान्तः ।

“ईश्वरकृताः वेदाः” इति वैशेषिकाः नैयायिकाः वेदान्तिनश्च भणन्ति । तत्र कारणम्- कण्ठताल्वाद्यभिधातजन्य-वर्णरूपाणां वेदानाम-पौरुषेयत्वासम्भवात् इति । ब्रह्मणः स्वासोच्छ्रवासरूपेण वेदानामुत्पत्तिः इति श्रूयते । आप्तोक्तत्वे यथा प्रामाण्यं तथा तेषां वेदानां प्रामाण्यमुत्पद्यते । भवति ऋद्धमन्त्रः-

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ (ऋ०सं० १०-६० ६)

इति । एवमुपनिषदिः—

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।

(श्व० उ० ६-१८) इति च । भवति न्यायसूत्रमपि - मन्त्रायुर्वेद-प्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् (न्या० सू० २-१-६६) इति । एवमादिभ्यः मन्त्रोपनिषद्वाक्येभ्यः ईश्वरकृतत्वम् ईश्वरप्रोक्तत्वं वा वेदस्य स्पष्टमिति एतेषामाशयः ।

अत्रेदमवधार्यम् । वेदः पौरुषेयो वा अपौरुषेयो वा इति विशिष्यन चिन्तनीयम् । यतः कीदृशाः अपि ते ज्ञान-विज्ञानराशयः सन्ति । गुणैकपक्षपातिभिः विद्वद्विद्वः तेषामर्थानुसन्धानपूर्वकमध्ययनमवश्यं कर्तव्यमेव । तैरैव वेदैः पुनरपि वयं पुरा इव जगतः गुरुत्वं प्राप्तुं ज्ञातुं च शक्नुमः इदानीमित्यविस्मरणीयम् ।

ईश्वरस्य निःश्वासरूपेण स्थिताः वेदाः पौरुषैयाः इति सत्यपि

लौकिक पुरुषनिर्मितत्वाभावमात्रेण अपौरुषया: भवन्ति । यतः ब्रह्मणः लौकिकपुरुशवत् जननमरणधर्मं न स्तः । ईश्वरः अनादिः इत्युक्तत्वात् वेदोऽपि अनादिरिति स्वयमेव सिद्धम् । अत एव वेदाः निर्दोषाः प्रामाणिकाश्च इत्यतः मीमांसाशास्त्रे वेदस्यापौरुषेयत्वं सिद्धम् ।

१०) वेदस्य स्त्रिया ब्रह्म :-

ईश्वर एव सम्पूर्णस्य जगतः सृष्टेः कारणरूपो भवति । तेनैव निर्मितं भवति इदं जगत् । यथा – लोके कुलालः वटस्य निर्माता भवति, घटनिर्माणात् पूर्वं तद्विषयकविन्तां भनसि कृत्वा तज्ज्ञानं बुद्धौ सम्यगवधार्थं अनन्तरं घटं निर्मस्यति एवं परमात्मा प्राणिनां धर्माधिर्मपुरस्सरं वेदोक्तरीत्या सृष्टि करोति । यद्यपि वेदस्यापौरुषेयत्वमेव सिद्धयति तथापि साक्षाद्वेदैनैव सृष्ट्यादयः न जायन्ते । अतः वेदस्य स्वतः अपौरुषेयत्वं, ब्रह्मणा श्यासोच्छ्रवासमुखेन प्रणीतत्वात् पौरुषेयत्वं च सिद्धयतः । वेदस्य पौरुषेयत्वमपि ब्रह्मणः नित्यत्वात् अपौरुषेयत्वमेव भजते जन्मनाशरहितत्वात् । सर्वप्राणिनां धर्माधिर्माः ब्रुद्यादयश्च परमात्मनि वर्तन्ते । अयमीश्वरः तेषां धर्माधिर्मनुसारेण चराचरप्राणिनां सृष्टि करोति । तेषां भरणार्थं वेदानां निर्माणं करोति । यथा लोके पिता पुत्रमुत्पादयति, अनन्तरं तस्य हिताय ज्ञानं वोधयति, तेन ज्ञानेन अहितानां कर्मणां परिहारं कर्तुं तस्य शिक्षां ददाति तथा परमेश्वरः जीवानामिष्टप्राप्तेः अनिष्टपरिहारार्थं च वेदानां सृष्टि करोति । किं च जीवानां सुकृत-दुष्कृतकर्मणां फलमौश्वरः ददाति । पूर्वमीमांसायां तु कर्म स्वतः अपूर्वोत्पादनद्वारा स्वस्य फलं ददाति इत्यभ्युपगम्यते । ईश्वरः इत्येको वर्तते वा न वा इत्यत्र एतेषां मीमांसानास्ति । वेदान्तदर्शने परब्रह्म इत्येकम् अनन्तमनादि अस्तीत्यभ्युपगम्यते, तद् वेदस्य निर्मातृ भवति इति च पूर्वोक्तरमीमांसयौर्भेदः ।

किंच मीमांसानये वेदः अपौरुषयः, तेनैव सृष्ट्यादि कर्मजातं चालयते इत्युच्यते । कर्मण मुख्यत्वं प्रावल्यत्वं च दातुं मतमेतदङ्गी-

क्रियते । यदा वौद्धानां चार्वाकाणां च मतस्य बाहुत्यमासीत् तदा तत्त्वमतं खण्डयितुं, एवं वेदोक्तकर्मनुष्ठाने जनानुरागमाकलयितुं आचार्याः कुमारिलभट्टापादाः कर्मणः एवं मुख्यत्वं ददुः । शारीरक-मीमांसकास्तु ब्रह्मणः जगत्सृष्टि, तस्य जगतः सृष्ट्यर्थ, सृष्टिगतानां जीवानां च वेदस्योपयोगः । वेदस्तु यथावत् ब्रह्मणा निर्मितः - धाता यथा पूर्वमकल्पयत्” (ऋ० सं० १०-११०-३) इत्यादि श्रुतेः इति बदन्ति । अतः ईश्वरापेक्षया वेदः पौरुषयः, जीवापेक्षया वेदः अपौरुषेय एवेति अभ्युपगम्यते । यदि जीवापेक्षया वेदः पौरुषयो भवति तर्हि जीवगतधर्माः ये अमप्रमादादयः एते वेदोऽपि अवश्यं सम्भवेयुः । वेदे तु न तथा दृश्यते । तस्मात् वेदस्य सृष्टि ब्रह्म इति सिद्ध्यति ।

११) वेदस्य नित्यत्वविचारः -

भगवता परमर्पिणा जैमिनिना अभिप्रेतं यत् अर्थेन सह शब्दस्य सम्बन्धो भवति, अयं सम्बन्धः औत्पत्तिकरूपेण नित्यो भवति, न तु कृत्रिमः साङ्केतिको वा । लस्य नित्यत्वं स्वाभाविकमित्युच्यते । अतः एव विधिवाक्योत्पन्नं ज्ञानमवाधित सत् सत्य भवति । वेदशब्दाः अज्ञातविषयाणां ज्ञानं जनयन्ति, अतः ते स्थायिनः भवन्ति । उच्चारणात् पूर्वं शब्दः अव्यक्तावस्थायां तिष्ठति, उच्चारणेन ते एव अव्यक्तभूताः शब्दाः व्यक्ताः भविष्यन्ति । अतः शब्दो नित्यः । उत्पन्ने शब्दे करण-रूपक्रिया न सम्भवति । उच्चारणानन्तरंपि शब्दः तथैव तिष्ठति किन्तु अव्यक्तावस्थायाम्, तदा तस्य नाशः न हि भवति । तस्मात् वेदो नित्यः इति । वेदशब्दानां नित्यत्वात् शब्दैः प्रतिपाद्यमाना देवता अपि नित्या एव भवति । एतेन देवतानामपि नित्यत्वं स्थापितं भवति ।

१२) देवतानामेकत्वविचारः -

ऋग्वेदे प्रतिपादिताः अनेके देवतात्मानः एकस्यैव परमात्मनः स्वरूपभूताः भवन्ति ।

एकं सद्विप्रा बहुधा बदन्त्यर्थिन यस्मातरिश्वानमाहुः ।
(ऋ० सं० १-२२-१६) इति श्रुतेः । ऋग्वेदे वर्गत्रयात्मकाः देवता:

भवन्ति । तेषां वर्गाणां नाम - पृथिवी, अन्तरिक्षं, द्यौः इति । एतेषु
पृथिव्याः देवता-अग्निः, अन्तरिक्षस्य देवता - इन्द्रः अथवा वायुः,
द्युलोकस्य देवता - सूर्यः इति । एतेषां त्रयाणां मध्ये सम्बन्धस्य
वर्तमानत्वात् पृथिवी-अन्तरिक्षं द्यौः एते त्रयः एकोभूताः भवन्ति । यद्यपि
एताः देवताः स्वस्वकर्मनुसारेण त्रिषु नामसु प्रसिद्धाः अथापि वस्तुतः एते
त्रयः एकस्मिन्ब्रेव परमात्मनि अन्तर्भवन्ति । तथा च वाक्यम् - “तासां
महाभाग्यात् एकैकस्यापि वहूनि नामधेयानि भवन्ति” इति । यास्कोऽपि
निश्चते लिखति - “नरराष्ट्रमिव” इति । यथा एकस्यैव राज्ञः कृते सर्वं
राष्ट्रं भवति तद्वत् एकस्य परमात्मनः कृते सर्वं भवति । सर्वं परमात्म-
स्वरूपमित्यर्थः । चोक्तमुपनिषदि—

“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा” (श्वे०
उ० ६-११) इति । निश्चतेऽपि - एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यज्ञानि
भवन्ति इत्यास्नातं भवति । तस्मात् सर्वे देवाः एकस्यैव परमात्मनः
स्वरूपभूताः भवन्ति । तस्य आत्मनः ज्ञानायैव सर्वः वेदान्तोपनिष-
च्छृतयः वेदस्य प्रभवन्ति इत्यतः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सिद्ध्यतीति
एतदेव मोक्षतत्त्वमित्युच्यते ॥

* षष्ठोऽध्यायः - वेदान्तदर्शनम् *

६-१) वेदान्तशास्त्रम् :-

प्रपञ्चे जीवभावङ्गतस्य विवेकिनः प्रत्येकपुरुषस्य धर्मर्थिकाम-
मोक्षाख्याः चत्वारः पुरुषार्थः सन्ति । चतुर्षु एतेषु आद्यास्त्रयः
पाञ्चभौतिकेऽस्मिन् प्रपञ्चे भौतिकस्य जीवस्य कृते इहफलभोगत्वेन
विहिताः भवन्ति । अन्तिमः मोक्षः परमसुखात्मकः इति कथनात् अर्यं
परमपुरुषार्थः भवति । चतुर्णामितेषां चतुर्वर्गत्वेन व्यवहारः । वर्गचतुष्ट-
यानां मध्ये अद्यास्त्रयः तत्तत्पुरुषमत्यनुसारमुत्पन्नत्वात् एतेषामनित्य-
त्वमुच्यते । अन्तिमत्वेन निर्विशेषात्मकं सुखं प्राप्यते इत्यतः मोक्षः नित्यः
इति शास्त्रेषु गीयते । नित्यभूतस्यास्य मौक्षस्वरूपस्य प्राप्त्यर्थं विभिन्नाः
दर्शनकाराः भिन्नभिन्नप्रकारेण स्वमर्तं व्याच्युः । वेदान्तशास्त्रे
केवलमात्मस्वरूपं प्रतिपाद्यते इति हेतोः मुमुक्षुः वेदान्तशास्त्रपठन-
श्रवणमननादिषु प्रवृत्तो भवति । तस्मात् एतत् शास्त्रं सर्वेणां शास्त्राणां
शिरोमणिभूतं भवति । अस्मिन्नपि शास्त्रे अत्मनः स्वरूपप्रतिपादनं
महता विस्तरेण प्रतिपादितमस्ति ।

यत्र समस्तवेदमन्त्राणां लक्ष्यत्वेन अन्तिमं तत्त्वमेकं वर्णितं
भवति तत् वेदान्तशास्त्रमित्युच्यते । उपनिषद्मन्त्रसमूहस्यापि वेदान्तः
इति संज्ञा, यतः समस्तवेदानां परमलक्ष्यात्मकं तत्त्वमुपनिषद्मन्त्रेषु
निगदितमस्ति । परिवृश्यमानस्य चराचरात्मकस्य सकलप्रपञ्चस्य
सृष्टिकर्तृत्वेन मूलकारणं यद् ब्रह्म, तस्य सम्पूर्णं विवेचनात्मकं
ज्ञानमुपनिषद्मन्त्रेव लभ्यते, एवमन्यत्र न मिलिष्यति । अतः वेदानामनितम्

रहस्यमुपनिषदि कथितत्वात् उपनिषदत वेदान्तत्वेन आद्रियते । उक्तं च-“वेदान्तो नाम उपनिषदत्रमाणम्” इति । परन्तु उपनिषदत्सु अत्यन्त-रहस्यत्वेन गृह्णतमभावाः सन्तीति कृत्वा उपनिषदथः सर्वैः ज्ञातुं न शब्दयते । सर्वेषां सम्यगवोधनाय परमकाहणिकः वेदव्यासः उपनिष-त्सारभूतानामर्थनामेकीकृत्य सूत्ररूपेण प्रणिनाय । यानि इदानीं गीयन्ते ब्रह्मसूत्राणि अथवा वेदान्तसूत्राणि इति । ब्रह्मसूत्रात्मकः भागः अत्यल्पः, अथापि महत्वपूर्णः इति कृत्वा एतेषां सूत्राणां व्याख्याने आहृत्य एकादशज्ञाः स्वजन्म समर्पितवन्तः । एतैः एकादशव्याख्याकारैः प्रणीतः वेदान्तग्रन्थः तत्त्वमतानुसारं महान् अस्ति । अतः अस्मिन् लेखे सर्वेषां समाहारो न भवति इति कृत्वा एकादशव्याख्याकारेषु अन्यतमानां केवलाद्वैतसिद्धान्तकर्तृणां श्रीमदाचार्याणां गुरुणां शङ्कराणां वेदान्तशास्त्रं अत्र प्रतिपादनाय स्वोक्रियते ।

२) वेदान्तशास्त्रपरिचयः -

श्रीशङ्कराचार्यैः प्रणीतस्य ग्रन्थस्य नाम “ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्” इति भवति । अस्मिन् भाष्ये चत्वारः अध्यायाः सन्ति । तेषां नामानि-समन्वयाध्यायः, अविरोधाध्यायः, साधनाध्यायः, फलाध्यायश्चेति । तत्र प्रथमे - सर्वेषां वेदान्तश्रुतीनां ब्रह्मण्येव समन्वयः इति, द्वितीये - सांख्यादीनां विरोधतर्काणां निराकरणेन अस्माकं मतस्य अविरोध इति समर्थनमिति, तृतीये - ब्रह्मविद्या कथं साधयितुं शक्यते, तस्याः साधनं किभिति, चतुर्थे - साधनानन्तरं ब्रह्मविद्यायाः किं फलं भविष्यति इति ब्रह्मविद्यायाः फलमिति तत्तदध्यायसङ्क्षिप्तरूपेण तस्य तस्याध्यायस्य अन्वर्थनाम दत्तम् । एवमध्यायचतुष्टयेषु शङ्कराचार्यैः भगवता वादरायणेन प्रणीतस्य वेदान्तशास्त्रस्य “प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं विषयः” इति प्रत्यपीपदन् ।

प्रत्येकस्मिन् अध्याये चत्वारः पादाः सन्ति । तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे - स्पष्टब्रह्मलिङ्गं वाक्यजातं मीमांस्यते । द्वितीये पादे - अस्पष्टब्रह्मलिङ्गमुपास्यविषयम् । तृतीये पादे - तादृशं ज्ञेयविषयम् ।

चतुर्थे तु - अव्यक्तानामजादिपदानां सन्दिग्धं पदजातमिति । अविरोधाध्यायस्य प्रथमे - सांख्य-योग-कणादादिस्मृतिविरोधपरिहारः । द्वितीये सांख्यादिमतानां दुष्टत्वनिरूपणम् । तृतीये - पञ्चमहाभूतश्रुतीनां जीवश्रुतीनां च परस्परविरोधपरिहारात्मकः विचारः । चतुर्थे - लिङ्ग-शरीरश्रुतीनां विरोधपरिहारः इति द्वितीयोऽध्यायः । तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे जीवस्य परलोकगमनागमनविचारपुरस्सरं वैराग्यसम्पादनम्, द्वितीये - त्वंपद-तत्पदार्थपरिशोधनम् । तृतीये पादे - सगुणविद्यासु गुणोपसंहारविचारः, चतुर्थे - निर्गुणब्रह्मविद्यायाः बहिरङ्गान्तरङ्गाश्रम-वज्ञशमादिसाधनज्ञातम् इत्येते विचाराः प्रस्तुताः । चतुर्थस्य प्रथमे - ब्रह्मसाक्षात्कारेण जीवस्य पापपुण्यव्लेशवैधुर्यलक्षणा मुक्तिविचारः, द्वितीये - मरणोत्क्रमणप्रकारः, तृतीये - सगुणब्रह्मोपासकस्य उत्तरमार्ग-विद्यानम्, चतुर्थे - निर्गुण-सगुण-ब्रह्मविदः विदेहकैवल्यब्रह्मलोकावस्था-नानि इत्यादिविचाराः प्रतिपादिताः । इत्थं ब्रह्मविचारशास्त्राध्याय-पदार्थसंग्रहः ।

अत्र सूत्रभाष्यस्य प्रथमाध्याये - एकोनचत्वारिंशदधिकरणानि, एवं एकशतोत्तरचतुर्स्त्रिशत् संख्याकानि सूत्राणि भवन्ति । द्वितीयाध्याये सप्तचत्वारिंशदधिकरणानि, सप्तपञ्चाशदधिकैकशतसूत्राणि सन्ति । तृतीयाध्याये - एकषष्ठ्यधिकरणानि, एवमेव एकशतोत्तरषडशीति-सूत्राणि वर्तन्ते । चतुर्थाध्याये- अष्टर्त्रिशदधिकरणानि, अष्टसप्ततिसंख्याकानि सूत्राणीति परिगण्यन्ते । अधिकरणानां विशेषज्ञानाय प्रस्तृयते ।

सूत्रभाष्यस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे एकादश अधिकरणानि सन्ति - जिज्ञासा-जन्म-शास्त्रयोनित्व-समन्वय-ईक्षत्-आनन्दमय-अन्तस्तद्वर्म-आकाश प्राण-ज्योतिश्चरण-इन्द्रप्रतर्दनादीनि । पादेऽस्मिन् भवन्ति ३१ सूत्राणि । द्वितीयेपादे - सर्वत्रप्रसिद्ध-अत्तृ-गुहाम्प्रविष्ट-अन्तर-अन्तर्यामि-अदृश्यत्व-वैश्वानरादि सप्त अधिकरणानि, एवमत्र ३२ सूत्राणि च भविष्यन्ति । तृतीयेपादे - चुभु-भूमा-अक्षर-ईक्षतिकर्मव्यपदेश-दहर-अनुकृति-प्रभित-देवता-अपशूद्र-कम्पन-ज्योति-अर्थान्तरत्व-व्यपदेश-

सुपृष्ट्युत्काञ्चित्तरिति त्रयोदश अधिकरणानि, एवं ४३ सूत्राणि प्रतिपादादि-
तानि । चतुर्थपादे- आनुभानिक-चमस-संख्योपसंग्रह-कारणत्व-वालाकि-
वाक्यान्वय-प्रकृति-सर्वव्याख्यानादि अष्टौ अधिकरणानि विचारितानि,
आहृत्य २८ सूत्राणि च ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे- स्मृति-योगप्रत्युक्त-न विलक्षणत्वै-
शिष्टापरिग्रह-भोक्त्रापत्ति-आरम्भण-इतरव्यपदेश-उपसंहारदर्शन-कृत्स्न-
प्रसक्ति-सर्वोपेत-प्रयोजनवत्त्व-वैपम्य-सर्वधर्मोपपत्तिरित्यादि त्रयोदश
अधिकरणानि-२७ सूत्राणि च विलसितानि । द्वितीयपादे- इच्छानुपपत्ति-
महद्वीर्ध-परमाणुजगद्कारणत्व-समुदाय-आभाव-एकस्मिन्नसम्भव-पाशुपत-
उत्पत्त्यसम्भवादि अष्टौ अधिकरणानि, अस्मिन् आहृत्य ४५ सूत्राणि
भवन्ति । तृतीये- वियत्-मातरिश्च-असम्भव-तेज-अप्-पृथिव्यधिकार-
तदभिधान-विषय-अन्तराविज्ञान-चराचरव्यपाश्रय-आत्मा-ज्ञ-उक्त्रा-
न्तिगति-कर्ता-तक्षा-परायत्ता-अंशादि सप्तदशाधिकरणानि, आहृत्यात्र
५३ सूत्राणि । चतुर्थपादे- प्राणोत्पत्ति-सप्तगति-प्राणणुत्व-प्राणश्चेष्ठच-
बायुक्रिय-मुख्यप्राणाणुत्व-ज्योतिरादि-इन्द्रिय-सज्जासूर्तिकलृप्तिरिति नव
आधिकरणानि, आस्मन् २२ सूत्राणि अन्तर्भवन्ति ।

साधनाध्यायस्य प्रथमे- तदन्तरप्रतिपत्ति-कृतात्यय-अनिष्टादिकारी-
साभाव्यापत्ति-नातिचिर-अन्याधिष्ठादि षट् अधिकरणानि, अत्र २७
सूत्राणि भवन्ति । द्वितीयपादे - सध्या-तदभाव-कर्मनुस्मृतिशब्दविधि-
मुख्येऽर्थसम्पत्ति-उभयालङ्घ-प्रकृतैतावत्त्वपरा- फलेति अष्टौ अधिकर-
णानि, अस्मिन् ४१ सूत्राणि सन्ति । तृतीये - सर्ववेदान्तप्रत्यय-
उपसंहार-अन्यथात्व-व्याप्त-सर्वभेद-आनन्दादे-आध्यान-आत्मगृहीति-
कार्यालयान-समान सत्यवेद्या-सम्भृति-पुरुषवेद्या-वेदा-हानि- सांपराय
गते रथवत्व अनियम-यावदधिकार-अक्षरधि-इयत्-अन्तर-व्यातेहार-सत्यादि-
कामादि-आदर-निष्ठिरिण-प्रदान-लिङ्गभूयस्त्व-ऐकात्म्य - अङ्गाववद्भु-
भूमज्यायस्त्व-शब्दादिभेद-विकल्प काम्य यथाश्रयभावादि षट्त्रिशदधि-
करणानि, भविष्यन्ति चात्र ६६ सूत्राणि । तुरीयपादे पुरुषार्थ-परामर्श-

स्तुतिमात्र-परिप्लव-अर्गनान्त्रनादि-सर्वपिक्षा-सर्वज्ञानुमति- आश्रयकर्म-
विवृत-तदभूत- अधिकार-वहिः-स्वामी-सहकार्यान्तरविधि-अनाविष्कार-
ऐहिक-मुक्तिकलादि एकादश अधिकरणानि, पादेऽस्मिन् ५२ सूत्राणि
सन्ति ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे - आदृत्ति-आत्मत्वोपासन - प्रतीक-ब्रह्मद्विष्ट-
आदित्यादिमत्-आसीन-एकाग्रत-आप्रायण - तदविग्रह - इतरासंरलेष-
अनारव्ध - अग्निहोत्रादि - विद्याज्ञानसाधन - इतरक्षपणादि चतुर्दश
अधिकरणानि, १४सूत्राणि वर्तन्ते । द्वितीयपादे- वाक्-मनः-अध्यक्ष-आसृत्य-
पक्षम-संसारव्यपदेश-प्रतिवेद्य-कलाप्रलय-अविभाग - तदोक्-रश्मि-दक्षि-
णायने-त्यादि एकादश अधिकरणानि । अस्मिन् २१सूत्राणि दश्यन्ते । तृतीये-
र्गच्छरादि - वायु - तडित्-आतिचाहिक-कार्य-अप्रतीकालम्बनादि षट्
अधिकरणानि, १६ सूत्राणि भवन्ति । चतुर्थे - सम्पद्याविभावि-अविभागेन
दृष्टत्व-ब्रह्म-संकल्प-आभाव-प्रदीप-जगद्व्यापारादि सप्त अधिकरणानि,
२२ सूत्राणि च भविष्यन्ति । एवं श्रोशङ्कराचार्यैः प्रणीतस्य
वेदान्तशास्त्रस्य सामान्यः परिचयः ।

३) ब्रह्मज्ञानाविचारः :-

“अथातो ब्रह्मज्ञानासा” (ब्र० सू० १-१-१) इति सूत्रानुसारं
जिज्ञास्यत्वेन वर्तमानं यद् ब्रह्म तत् ज्ञातं भवति उत अज्ञातमिति
एकः प्रश्नः उद्देति ।

ननु अत्र यदि ज्ञातः तर्हि सन्देहस्यावसर एव नास्ति, सन्देहो-
भावात् ब्रह्म न जिज्ञासितव्यम् । भवतु जिज्ञास्यते इति चेत् तेन न
किमपि प्रयोजनं सिद्धयति । अथवा ब्रह्म अज्ञातं भवति, तस्य अज्ञात-
स्वरूपज्ञापनाय जिज्ञास्यते इत्यपि वक्तुं न शक्यते । यतः गगनकुसुमं
अज्ञातम् । अस्य अज्ञातस्वरूपज्ञानाय या क्रियते जिज्ञासा तया वस्तुसिद्धिः
न भवति । अतः अज्ञातत्वेन ब्रह्म सदिति न भवति । अगत्या ब्रह्म
सदिति ज्ञातव्यत्वेन वक्तव्यम् । ज्ञाते विषये पुनः तस्मिन् विचारस्यावसरो

नास्ति । यतः सति हस्ते धूतवदरीफलं, तस्य कृते पुनः विचारः न क्रियते । एवं ब्रह्म असन्दिग्धं च । “अयमात्मा ब्रह्म” (ब्र० उ० २-५१६) “तत्त्वमसि” (छा० उ० ६-८-७) “अहं ब्रह्मास्मि” (ब्र० उ० १-४-१०) इत्यादिश्रुतिभिः ब्रह्मस्वरूपमनुभवत्वेन साक्षात्क्रियते । यथा— सकीतालोकमध्यवर्ती चक्षुषा संनिकृष्टः घटः अस्ति वा न वेति पुनः न सन्दिग्धते । एवमेव अहमस्मि न वा इति सन्देहः नोदेति । तस्मात् विषयप्रयोजनाभावात् ब्रह्म न जिज्ञासितव्यमिति आगते पूर्वपक्षे सिद्धान्ती भ्राह्म- अवश्यं ब्रह्मविचारे जिज्ञासा कर्तव्या इति यतः अयमात्मा ब्रह्म, तत्त्वमसि इत्यादि श्रुतिषु यद्यपि आत्मस्वरूपमेकत्वेन भासते । भ्रासमान- मेकत्वं प्रपञ्चब्रह्मणोः एवं जीवब्रह्मणोः भवति । अत्र प्रपञ्चजीवयोर्मध्ये वर्तमानधर्मत्वेन तौ स्वीक्रियते उत न वेति प्राप्ते सन्देहे तादृशस्य सन्देहस्य निवारणाय अवश्यं ब्रह्मणः जिज्ञासा कर्तव्या भवति । अनया जिज्ञासया प्रथमं ब्रह्मस्वरूपं ज्ञायते । ज्ञातेन तेन स्वरूपेण प्रपञ्चे ब्रह्मस्वरूपं किम् ? प्रपञ्चगतधर्माः के ? एवं जीवस्वरूपं किम् ? जीवे वर्तमानाः कर्तृत्वभोक्तृत्वादयः धर्माः, एतेषां सत्यत्वं कीदृशम् ? इत्यादि विचारं कृत्वा जगतः एवं शरीरस्य मिथ्यात्ववोधनाय, एवं जीवात्मनो निर्भेदात्मक - एकत्वज्ञानसम्पादनाय अवश्यं ब्रह्मणः जिज्ञासात्मक विचारः आरम्भणीय एव । एवमारम्भणीयत्वेन “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” (ब्र० सू० १-१-१) इति अधिकरणं प्रवृत्तम् । अस्मिन्नपि शास्त्रे अधिकरणविचारः पूर्वमीमांसाशास्त्रवदेव भवति ।

४) ब्रह्मविचारस्य प्रयोजनम् :-

शरीरनामके वस्तुनि कालभेदानुसारं सत्यपि परिणामे
वाह्याद्यवस्थाद्वयु अहमिति एक एव स्वीक्रियते । चार्वाकिमते देहात्मनोः
अभेदव्यवहारः प्रतीयते । एवं सति अहमिति प्रत्ययेन देहात्मनोर्मध्ये
कः स्वीक्रियते इति जाते सन्देहे सन्देहनिवारणात्मकत्वेन ब्रह्मविचारः
प्रयोजनवत्त्वं भजते । एवमेव मन इत्यन्ये, प्राण इत्यपरे, इन्द्रियाणि
इत्येके इत्यादि सिद्धान्तविन्दौ उक्तानुसारमन्येषु विषयेष्वपि आत्मत्

मन्यन्ते केचन । निभित्तवादिगामा एतानुभारमात्मा न विष्टति इति
द्वीकरणाय ब्रह्मविचोरण्य प्रयोजनमस्त्येव । स्थूलोऽहं, कृशोऽहं,
वधिरोऽहमन्धोऽहमित्यादि देहधर्मसाकल्येन आत्मा नास्ति इति
आत्मस्वरूपप्रतिपादनात्मके मोक्षस्वरूपे जीवात्मनोः एकत्वद्विकरणा-
त्मकप्रयोजनाय ब्रह्मविचारस्यापेक्षा अस्त्येव । अहंप्रत्ययगम्यत्वेन
यः अस्ति आत्मा, तस्य विचारः न क्रियते, किन्तु “सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म” (तै० उ० २-१) “तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः”
(तै० उ० २-१) इत्यादिश्रुत्या यस्यात्मनः वोधो भवति तस्य विचारः
ज्ञास्त्रेणानेन क्रियते इत्यन्यत् प्रयोजनम् । अहमनुभवेन जीवात्मनः
प्रतीक्षियते । सः तु संसारानुभवेन सह अनुवर्तमानः अस्ति । अनेन
जोवात्मपरमात्मनोः अविरोधात निवर्त्यनिवर्तकभावः न स्यात् इति
कृत्वा ब्रह्मविचारस्यापेक्षा अस्ति । कृतब्रह्मविचारेण वेदान्तगम्य
शुद्धाद्वयात्मकं ब्रह्मज्ञानं लभ्यते । अनेन ज्ञानेन तमःप्रकाशवत्
निवर्त्यनिवर्तकभावः सिद्ध्यति । आत्मविचारशास्त्रस्य मुख्यं प्रयोजनं
शुद्धब्रह्मस्वरूपावाप्त्यात्मकं मुक्तिकलमेव इति ब्रह्मविचारशास्त्रस्य
बहनि प्रयोजनानि ।

५) तात्पर्यविषयकाङ्गविचारः :-

उपक्रमोपसहारावभ्यासोऽपुर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गः तात्पर्यनिर्णये ।

इति इलोकानुसारं तत्तदर्थतात्पर्यनिणियकत्वेन पट् लिङ्गभूतानि
प्रमाणानि भविष्यन्ति । प्रकरणात् प्रतिपाद्यः यः अर्थः, तस्य प्रकरणादि-
निर्देशकरणत्वेन यः अस्ति सः उपक्रमः । प्रकरणे प्रतिपादितस्यार्थस्य
अन्तनिर्देशकरणत्वेन यः भवति सः उपसंहारः । उपक्रमोपसंहारौ
द्वावपि एकशीभूय एकस्यार्थस्य तात्पर्यं प्रतिपादयतः इति कृत्वा तयोः
एकलिङ्गत्वेन व्यबहारः । प्रकरणप्रतिपाद्यत्वेन यदस्ति वस्तु, तस्य
विचारः पुनः पुनः तस्मिन्नेव प्रकरणे करणात्मकं अभ्यासः इत्युच्यते ।
प्रकरण प्रतिपाद्यवस्तुनः ज्ञानं प्रमाणान्तरसिद्धं सत् प्रमाणान्तरा-

विषयात्मकं यत् तद्वूर्वत्वमिति कथ्यते । प्रकरणे तत्र तत्र श्रूयमाणं यत् प्रयोजनं तत्फलं भवति । प्रकरणप्रतिपाद्यं यद्वस्तु तस्य प्रशंसायाः नाम अर्थवादः इति । प्रकरणप्रतिपाद्यवस्तुनः साधकत्वेन तत्र तत्र क्रियमाणा श्रूयमाणा च या युक्तिः सा उपपत्तिरिति आम्नायते । एतेषां पष्णां लिङ्गानामेकत्र समावेशः कुत्र भविष्यति ? इति वेदान्तसारे स्पष्टमुक्तम् । तथाहि - छान्दोग्योपनिषदः षष्ठाद्याये एतेषां पष्णां समावेशः दरीदृश्यते - सदेव सोम्येदमग्र आसीत् इत्युपक्रमः, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपसंहारः । तयोः ब्रह्मविषयत्वेन ऐक्यरूपमेकं लिङ्गम् । असकृत्तत्त्वमसीत्युक्तिः अभ्यासः । मानान्तरागम्यत्वमपूर्वत्वम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं फलम् । सृष्टिस्थितिप्रलयप्रवेशनियमनानि पञ्च अर्थवादाः । मृदादि हृष्टान्ताः उपपत्तयः । तस्मादेतैः लिङ्गैः वेदान्तानां नित्यशुद्धवृद्धमुक्तस्वभावब्रह्मात्मपरत्वं निश्चेतत्त्वम् । तदित्यमौपनिषदस्य आत्मतत्त्वस्य अहमनुभवे अनवभासमानत्वात् तस्यानुभवस्य अध्यस्तात्मविषयत्वं सिद्धम् ।

६) अहम्पदार्थविवेचनम् :-

अहमित्यनुभवस्य विषयः देहः भवति, किन्तु तस्मिन् देहे आत्मत्वमारोपितम् । अर्थात् आरोपितात्मत्वविशिष्टः यः देहः स एव अहम्पदार्थस्य विषयः भवति । यत्र यः आरोपः वाधकालीनेच्छाजन्यः आहार्यः । भ्रमकाले नेदं रजतमिति वाधनिश्चयाभावात् तत्कालीनेच्छाजन्यो न भवतीति अनाहार्यत्वम् । विमर्शनिन्तरमेव नेदं रजतं इति वाधान्निश्चयोदयः । स एव आहार्यरोप इति गीयते । भ्रममूलकः यः आरोपो भवति स तु अनाहार्यरोपः इति वक्ष्यमाणत्वात्, शुक्तकायां रजतं भासते इत्यतः तत्र रजतारोपः अनाहार्यरोपः । यथा युक्तिः रजतरूपेण भासते तथैव देहोऽपि आत्मस्वरूपेण अहमित्यनुभवे भासते । अत एव अहमनुभवस्य विषयः अध्यस्तः आत्मा अस्ति न तु शुद्धात्मा ।

अहंपदार्थस्य ज्ञानं देहादिभ्यो निष्कृष्टं असाधारणधर्मत्वेन प्रतिभासमानत्वाभावात् न सिद्ध्यति । अपरथा लोकायतिकमतं

नोदयमासादयेत् । मम शरीरमित्युक्तिस्तु “राहोशिशरः” इति वृत्त्वा लौपचारिकी । मम शरीरमिति ब्रुवाणेनापि करत्वम् ? इति पृष्टेन वक्ष्यस्थलन्यस्तहस्तेन शृङ्गग्राहिकया अयमहमिति प्रतिवचनस्य दीयमानत्वेन देहात्मप्रत्ययस्य सकलानुभवसिद्धत्वात् । तदुक्तम्—

देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः ।
लौकिकं तद्वेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात् ॥

इति । तथा च व्यापकस्य भेदभानस्य निवृत्तेः व्याप्त्यस्य गौणत्वस्य निवृत्तिरिति निरवद्यम् । भासतीकारैरप्युक्तम्- शास्त्रचिन्तकाः खल्वेदं विचारयन्ति न प्रतिपत्तारः इति । तथा चात्मगोचरस्य अध्यासात् अहमिति पदस्य आत्मरूपपरत्वं सिद्धम् ।

७) आत्मस्वरूपविवेचनम्

भवत्येवमात्मस्वरूपे विप्रतिपत्तिः । यद्यपि सर्वः प्राणो प्रयगात्मनः अस्तित्वं प्रत्येति - अहमस्मीति । न हि कश्चिदपि नाहमस्मीति विप्रतिपद्यते । प्रत्यगात्मैव ब्रह्म, तत्त्वमसि इति सामानाधिकरणयात् । तस्मात् आत्मतत्त्वमसन्दिग्धमिति सिद्धम् । तथापि धर्मं प्रति विप्रतिपत्ताः बहुविधाः इति न्यायेन विशेषप्रतिपत्तिरूपपद्यते एव । तथा हि - चैतन्यविशिष्ट देहमात्मा इति लौकायतिका मन्यन्ते । इन्द्रियाण्यात्मा इत्यन्ये । अन्तःकरणमात्मा इत्यपरे । क्षणभङ्गुरं सन्तत्यमानं विज्ञानमात्मेति वौद्वा: बुद्ध्यन्ते । देहपरिमाणः आत्मेति जैनाः प्रतिजानन्ते । कर्तृत्वादिविशिष्टः परमेश्वराद्द्विन्नः जीवात्मेति नैयायिकादेवा वर्णयन्ति । द्रव्यवोधस्वभावमात्मा इत्याचार्यः परिचक्षते । भोक्तैव केवलं न कर्ता इति सांख्याः सङ्ग्रहन्ते । चिद्रूपः कर्तृत्वादिरहितः परस्माद्भिन्नः प्रत्यगात्मा इत्योपनिषदाः भाषन्ते । एवं प्रसिद्धे धर्मिणि विशेषतः विप्रतिपत्तौ तद्विशेषसंशयः युज्यते ।

एवमागतासु विप्रतिपत्तिषु अन्याः सर्वाः स्वभाष्ये खण्डयित्वा आचार्यः शङ्करः चिद्रूपः कर्तृत्वादिरहितः परस्माद्भिन्नः प्रत्यगात्मा इति

मत व्यवस्थाप्रथितुं शुर्वात्मम् ॥११॥३४॥

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापो सर्वविश्वान्तरात्मा । १

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः साक्षी चैता केवलो निर्गुणश्च ॥

(खे० उ० ६-११, इति । यदा वेदान्तवाक्येभ्यः यथार्थभूतस्यात्ममः साक्षात्कारः भवति तदा आविद्यकमिमं संसारं तीर्त्वा स्वस्वरूपे एकत्वं प्राप्नोति पुरुषः इति स्वसिद्धान्तं स्थापयति भगवान् शङ्कराचार्यः ।

६) ब्रह्मणि प्रमाणम् :-

जीवब्रह्मणोः एकता उच्यते, जीवस्तु ज्ञातः ब्रह्म तु न ज्ञात्म्, अज्ञाते ब्रह्मणि कथमेकता ? यदि ब्रह्म ज्ञातमित्युच्यते तहि किं प्रमाणम् ? इति विचारे पूर्वपक्षी वदति - ननु ब्रह्मज्ञाने प्रत्यक्षं न प्रमाणं भवति, यतः ब्रह्म अतीन्द्रियपदार्थत्वेनोच्यते । अतीन्द्रियं न कदापि प्रत्यक्षी-क्रियते । अनुमानेनापि ब्रह्म न सिद्ध्यति । तत्र कारणमेतद् भवति यत्र साध्यस्य व्याप्तिं लिङ्गं तिष्ठति तदनुमानमित्युच्यते । अत्र तु ब्रह्मणः व्याप्तत्वेन लिङ्गमेव नास्ति । लिङ्गाभावात् अनुमानेन ब्रह्म साध्यितुं न शक्यते । उपमानप्रमाणं तु नियतविषयात्मकत्वात् तेन ब्रह्म न लक्ष्यते । ब्रह्मणि आगमप्रमाणमस्ति इत्यपि वक्तुं न शक्यते । यतः “यतो वाचो निर्वतन्ते” (तै० उ० २-६) इत्यादिश्रुत्या एव आगमेन ब्रह्मप्रमाणागम्यमिति प्रसारितम् । तस्मात् ब्रह्मणि प्रमाणं न सिद्ध्यति । असिद्धे ब्रह्मणि कथं जीवात्मनः एकत्वमिति चेत् - उच्यते ।

प्रत्यक्षानुमानोपमानानां प्रमाणानां ब्रह्म विषयत्वाभावात् इमानि ब्रह्मणि ब्रह्मसाधने न क्षमन्ते । अन्तिमसागमप्रमाणमस्तयेव । तेन ब्रह्मणः अस्तित्वे ब्रह्मस्वरूपज्ञाने प्रमाणत्वमस्तयेव । तथाहि - “त त्वौपनिषद् पुरुषं पृच्छामि” (व० उ० ६-६-२६) ‘सदेव सौम्येदमग्र आसीत्’ (छ०उ० ६-१-२) ‘प्रज्ञानं ब्रह्म’ “आनन्दो ब्रह्म” इत्यादिभिः श्रुतिभिः ब्रह्म आगमगम्यपेनोक्तम् । यद्युच्येत् यतो वाचो निवर्तन्ते इति

श्रुत्या अगम्यत्वं प्रसाधितमिति । तस्य प्रत्युत्तरमेतद् भवितुं शक्यते यत् श्रुतिरेव ब्रह्मस्वरूपं निषेधति, सा एव श्रुतिः अन्यत्र ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादयति इति हेतोः व्यवहारिकसत्यत्वेन ब्रह्मस्वरूपं बोधयितुं न शक्यते इति तस्याः श्रुतेरभिप्रायः इति ।

६) अध्यासविवेचनम् :-

“अध्यासो नाम अतस्मिस्तद्बुद्धिः” इति निश्चीयते भाष्यकारेण । तद्यथा - पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु वा अहमेव विकलः सकलो वेति वाह्यधर्मान् अध्यस्यति । स्थूलोऽहं कृशोऽहं गौरोऽहं तिष्ठामि गच्छामि लङ्घ्यामि इत्यादि वेदधर्मान् स्वात्मनि अध्यस्यति । तथा इग्नियधर्मान्-मूकत्वम्, काणत्वम्, क्लीवत्वम्, वधिरत्वम्, अन्धत्वमित्यादीन् वुद्धीन् अतस्मिन्नात्मनि कल्पयति । एवमन्तःकरणधर्मान् - काष-सङ्कल्प-विचिकित्साध्यवसायादीन् शुद्धात्मनि आरोपयति । एव महंप्रत्ययिनमशेषं, स्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य, तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेण अन्तःकरणादिषु अध्यस्यति ।

एवं भाष्यकाराः अध्यासस्वरूपविचारः प्रतिपाद्य जनानां सम्यगवोधनाय सूत्रवत् वाक्यमेकमुदाजहार-“पश्चादिभिश्चाविशेषात्” इति । यथा हि पश्चादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां सम्बन्धे सति शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले च ततो निर्वर्तन्ते, अनुकूले च प्रवर्तन्ते, यथा दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हन्तुमयमिच्छतीति पलायितुमारभन्ते, हरतृष्णपूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवन्ति एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्ररवष्टीनाक्रोशतः खड्गोद्यतकरान् घलवतः उपलभ्य ततो निर्वर्तन्ते, तद्विपरीतात् प्रति प्रवर्तन्ते । अतः आत्मनः पशोऽच समानः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः । पश्चादीनां च प्रसिद्धोऽविवेक-पुरस्सरः प्रत्यक्षादिवज्वहारः । तत्सामान्यदर्शनात् व्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारः तत्कालः समान इति निश्चीयते । एवमनादिरनन्तः नैसर्गिकोऽध्यासः मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्व-प्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः इति अध्यासविचारः पर्यवसितः ।

१०) सत्तात्रैविध्यविचारः :-

भवति अस्माकं त्रिविधात्मकायाः सत्तायाः विचारः । पारमार्थिकी, व्यवहारिको, प्रातिभासिकी चेति सत्तात्रयम् । तत्र प्रातिभासिकीसत्तायाः उदाहरणम् - इदं रजतमिति । यद्यपि वाक्ये-इस्मिन् ज्ञानद्वयं तिष्ठति - एकमिदमिति पारमार्थिकं ज्ञानम् अन्यत् रजतमिति प्रातिभासिकं ज्ञानं तिष्ठति, तथापि प्रतिभासमानकाले ज्ञानमेकमेव तिष्ठति - रजतज्ञानमयवा शुक्तिज्ञानमिति । यतः परमार्थ-भूतायां शुक्तिकायां रजतस्यारोपः क्रियते । आरोपितत्वात् फलात्मकं ज्ञानमेकमेव । चोक्तं सुरेश्वराचार्येण स्ववार्तिके—

शुक्तीदमंशचैतन्यस्थिताऽविद्या विजूम्भते ।
रागादिदोषसंस्कारसचिवा रजतात्मना ॥
इदमाकारवृत्त्यन्तचैतन्यस्था तथाविद्या ।
विवर्तते तद्रजतज्ञानाभासात्मनाऽप्यसौ ॥
सत्यमिथ्यात्मनोरैक्यादेकस्तद्विषयो मनः ।
तदापत्तफलेकत्वाज्ञानैक्यमुपचर्यते ॥

इति ।

व्यवहारिको चिन्ता अत्र तिष्ठति - अस्माभिः व्यावहारिक-दशायां जाग्रत्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु आत्मज्ञानसाक्षात्कारपर्यन्तं सर्वैः इष्यमाणत्वेन अनुभूयमानत्वेन च ये सन्ति त्रिपयाः तेषां ह्यः अद्य श्वः इति कालत्रयावाध्यत्वेन या अस्ति सत्ता सा व्यावहारिकसत्यत्वेनोच्यते इति । यथा - सोऽहम्, घटपटादयः ।

ब्रह्मणः सत्ता पारमार्थिकी इत्युच्यते । एतद् ब्रह्म त्रिकाला-वाध्यत्वेन कथयते । अत्र त्रिकालावाध्यत्वं परमार्थत्वेनोच्यते । ब्रह्मज्ञानानन्तरं पुनरपि तस्य जीवस्य जन्मं तास्ति इत्यतः परमार्थत्वेन इयं सत्ता स्वीक्रियते । इयं सत्ता केवलमाग्नप्रमाणगम्या भवति । त्रिविधानां सत्तानां स्वरूपमेवं प्रतिपादितं वेदान्तग्रन्थेषु—

कालत्रये ज्ञातृकाले प्रतीतिसमये तथा ।
वाधाभावात् पदार्थनां सत्त्वं त्रैविध्यमिष्यते ॥
तात्त्विकं ब्रह्मणा सत्त्वं व्योमादेव्यविहारिकम् ।
शुक्त्यादेवर्थजातस्य प्रातिभासिकमिष्यते ॥
लौकिकेन प्रमाणेन यद् वाध्यं लौकिकेऽवधौ ।
तत् प्रातिभासिकं सत्त्वं वाध्यं सत्येव मातरि ॥
वैदिकेन प्रमाणेन यद् वाध्यं वैदिकेऽवधौ ।
तद् व्यावहारिकं सत्त्वं वाध्यं मात्रा सदेव तत् ॥

इति । अर्थात् ब्रह्मणः तात्त्विकी सत्ता पारमार्थिकी, आकाशादीनां सत्ता व्यावहारिकी, शुक्त्यादिषु रजतादिप्रतीतिरूपा या सत्ता सा प्रातिभासिकी इति सत्तात्रयाणां विचारः ।

११) सायाविद्ययोः स्वरूपविवेचनम् :-

सत्वरजस्तमोगुणात्मिका या प्रकृतिः सा द्विविधा - शुद्धसत्व-प्रधाना, मलिनसत्वप्रधाना चेति । तत्र शुद्धसत्वप्रधाना माया इत्युच्यते । मलिनसत्वप्रधाना अविद्या इत्युच्यते । चोक्तं पञ्चदश्याम् -

सत्वशुद्धचिशुद्धाभ्यां मायाविद्ये च ते मते ॥
मायाविद्यो वशीकृत्य तां स्यात्सर्वज्ञ ईश्वरः ।
अविद्यावशगस्त्वन्यः तद् वैचित्र्यादनेकधा ॥(पञ्च० १-१६-१७)

इति । तथा च ब्रह्म मायामयमविद्यामयमिति द्विविधत्वेन व्यवहृत्यते व्यवहारिकदशायाम् । व्यावहारिकदशायामित्युक्तत्वात् परमार्थतः एकं ब्रह्म इत्यथेतः सिद्धम् । शुक्तिरजतमित्यत्र भवति यद् भानं तदविद्यायाः परिणामः, न तु मायायाः इति वेदान्तग्रन्थे सुष्टु प्रतिपादितम् । समान्यतः स्वभावतश्च प्रश्नोऽयमुदेति यत् मायाविद्ये परस्परमभिन्ने उत भिन्ने इति । अस्योत्तरत्वेन उपरि प्रतिपादितः श्लोकः भवति । अस्मात् श्लोकात् मायाविद्ये परस्परं भिन्ने स्तः तत्तदुपाधिवेशेन इति सिद्धम् । स्वाश्रयमप्यासोहयन्ती कर्तुरिच्छाम-

नुसरन्ती माया, तद्विपरीता अविद्या इति तयोः लक्षणमुक्तम् । केचन बदन्ति-अविद्यायां ये धर्माः सन्ति-अनिर्वचनीयता, तत्त्वप्रतीतिप्रतिवन्धकता, विपरीतज्ञानावभासकता इत्येते मायायामपि सन्तीति कृत्वा परमार्थतः मायाविद्ये इति एकं तत्त्वमिति । एते “भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः” इति श्रुतिमुपोद्वलकत्वेन स्वीकुर्वन्ति । मतमेतद् तेषामेव भवति ।

ब्रह्मणि शक्तिद्वयमस्तीति उच्यते - एका विक्षेपात्मिका अन्या आवरणात्मिका इति । भवत्ययं श्लोकः—

माया विक्षिपदज्ञानमीशेच्छा वशर्वतिता ।
अविनाऽच्छादयत्तत्वं स्वातन्त्र्यानुविद्यायिका ॥

इति । अयं भावः - विक्षेपशक्तिविशिष्टपरमात्मनः इच्छानुसारं वशीकृतं यदज्ञानं तत् माया इत्युच्यते । आवरणशक्तिविशिष्टपरमात्मनः स्वतन्त्रत्वेन वर्तमानं यदज्ञानं तत् अविद्या इत्युच्यते । अनेन अयं निष्कर्षः - अवस्था एवमुपाधिभेदेन मायाविद्ययोः भेदः भासितः भवति । यदि एतौ आत्मनः शक्तित्वेन स्वीकृत्यते तर्हि ब्रह्म एकं वस्तु इत्यभ्युपगमात् तस्य शक्तिरपि एका एव भवितुमहंति इति व्यवहारात् मायाविद्ये भेदाभेदत्वेन वर्तेते इत्यपि वक्तुं शक्यते । सिद्धे च सति भेदाभेदे, तयोः एकत्वमपि सिद्ध्यति इति एकत्ववादिनां पक्षः ।

१२) अविद्यायाः प्रमाणम् :-

इदानीमेकः प्रश्नः समुद्देति यत् अविद्यायाः अस्तित्वे किं प्रमाणमिति? समाधानत्वेन “अहमज्ञः, मामन्यं च न जानामि” इत्यादि सांव्यवहारिकं वचनमेव अविद्यायाः सत्वे प्रमाणं भवति इत्युच्यते । एतादेशः प्रत्यक्षानुभवः सर्वेषु प्राणिषु दरीदृश्यते तत्तद्व्यवहारदशायाम् । अस्मिन् अनुभवे आत्माश्रयत्वेन वाह्याध्यात्मनि व्यक्तायाः एकस्याः जडात्मिकशक्तेरनुभूतिस्तिष्ठति । एतदनुभूयमानमज्ञानं ज्ञानस्याभाव-रूपमपि न भवति । किन्तु ज्ञानभिज्ञाभावरूपप्रतिरिक्तः अन्यः पदार्थः

इत्युच्यते । यतो हि पदार्थत्वेन स्वीकृतमेतद् ज्ञानं वस्तु भावरूपत्वेन दृश्यमानप्रपञ्चस्य उपादानकारणं भवति । यदि इयमविद्या ज्ञानाभावस्वरूपत्वेन चिन्त्यते तदा दृश्यमानभावरूपजगतः उपादान-कारणत्वेनास्ति इति न सिद्ध्यति । अभावस्तु न कस्यापि उपादानत्वेन तिष्ठति ।

“अहमज्ञः” इत्यत्र यद् भवति ज्ञानं तत् प्रत्यक्षं न भवति, अपितु तत् परोक्षज्ञानमिति नच वाच्यम् । अत्र कारणमेतद् अस्ति-यदि परोक्षयेण मन्यते तर्हि अनुमानादि अन्यतमप्रमाणेन तस्य ग्रहणं भविष्यति । अनुमानशब्दार्थापित्यादि त्रिषु प्रमाणेषु न केनापि अस्य ज्ञानं सिद्ध्यति । यस्मात् प्रत्यक्षोत्तरत्वेन यानि सन्ति कियन्ति प्रमाणानि तेषां कारणं ज्ञानं, सत्यप्येवं तानि अनुमानादीनि ज्ञानस्य कारणत्वेन तिष्ठन्ति । तद्यथा - अनुमानप्रमाणस्य हेतुः यत्त्विज्ञानं, अर्थात् ज्ञातलिङ्गं तदनुमितिजनकं भवति । शब्दजन्यवोधेऽपि शाब्दं ज्ञनम् एवमेव अर्थापत्तिस्थले अनुपपद्यमानमर्थज्ञानं कारणं भवति । अर्थात् अज्ञातशब्दोऽपि शाब्दवोधे न कारणं भवति, अत एव विद्यरस्य शब्दज्ञानं नास्तीत्युच्यते । अर्थापत्तावपि - “पीनो देवदत्तः दिवा न भुड़्वते” इत्यत्रापि देवदत्तस्य दिवाभोजनं विनापि तस्य पीनत्वेन रात्रिभोजनरूपार्थस्य बोधकं भवत्येव । प्रकृते तु “अहमज्ञः” इत्यत्र लिङ्गादिज्ञानानामसम्भवात् तस्य परोक्षप्रतिभासत्वं न सिद्ध्यति ।

तथाच एतत्सिद्धमस्ति यत् “अहमज्ञः” इत्यादिज्ञानाभावविषयकत्वेन यद् ज्ञानं तदनुभवस्वरूपात्मकमिति । अतः तत्र अनुभवस्यपेक्षा अनिवार्यतया कर्तव्या एव । सति अनुभवे तस्याभावः न तिष्ठति । अन्तःकरणे आत्मनः अभेदभ्रमः यदा जायते तस्मिन् समये आत्मान्तकरणयोः भेदप्रतीतिः नास्ति । यस्मिन्नन्तःकरणे आत्मनः अध्यासः, स एवाध्यासः अन्तःकरणस्य विषयाकारत्वेन परिणमति । अपिच तस्य परिणामस्य यः आश्रयः स एव ज्ञाता इति कथ्यते । अध्यास एव अविद्येति उच्यते । तथा चोक्तं शाङ्करभाष्ये—

“तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पषिदनाः अविद्येति मन्यन्ते” (ब्र० सू० शा० भा० १-१-१, अध्यासभाष्यम्) इति । तत्सात् “अहमज्ञः” इति प्रत्यक्षानुसवेन अविद्यायाः सिद्धिः इति कृत्वा अविद्यायां प्रत्यक्षप्रभाणं सिद्धं भवति ।

१३) अविद्यायाः आश्रयः :-

वाचस्पतिमिथमहोदयानां मतानुसारमविद्यायाः आश्रयः जीवः, एवं विषयः ब्रह्म इति । अर्थात् मायोपाधिकः ईश्वरः, अविद्योपाधिकः जीवः इत्युक्तत्वात् ब्रह्मविषयिकी अविद्या जीवाश्रिता इति सिद्धम् । एतेषां बचनानुसारं यदि ब्रह्मणि अविद्याश्रयत्वं मन्यते तर्हि जीवत् ब्रह्म अपि अज्ञः इति स्यादिति । अतः जोड एव अविद्याश्रयत्वेन अस्ति इत्यभ्युपगन्तव्यम् । विवरणकारणां संक्षेपशारीरकाणां च पक्षे त एतन्मतं भवति - अविद्याश्रयः शुद्धचैतन्यस्वरूपः इति । एतेषामुक्तिः जीवस्तु औपाधिकः, अविद्योपाधिकरणानन्तरमेव जीवसज्जा भवति । जीवसंज्ञायाः पूर्वं अविद्याश्रयत्वेन विशुद्धब्रह्म एवेति भवति । अभिहितं संक्षेपशारीरके—

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विशेषचितिरेव केवला ।

पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥

इति । इलोकार्थः स्पष्टः ।

१४) मिथ्यात्वविचारः :-

यद्यपि आत्मनः एकत्रे अन्यत् सर्वं मिथ्या इति मिथ्यति तथापि संक्षेपेण तस्य मिथ्यात्वस्वरूपस्यापि उपर्वर्णनं भवति । तथा हि— दृश्यप्रपञ्चः ब्रुद्ध्यादयश्च मिथ्याभूताः इति अस्मिन् वेदान्तशास्त्रो प्रतिपादयते । अद्वितीयः सः परमात्मा स्वशक्त्या विचित्ररूपेण परिदृश्यमानममुः प्रपञ्चं सृजति, अनन्तरं च सृष्टं सर्वं जगत् स्वात्मनि विलीनं करोति । प्रपञ्चस्य जन्मनाशौ भवतः इति श्रुतिसृतिभ्यामभ्युपगतत्वात् दृश्यमानः प्रपञ्चः मिथ्या भवति । यद्यत् उत्पत्तिमत् तत्तत् मिथ्या भवति इति निश्चीयते । ऋग्वेदोक्तपुरुषसूक्तानुसारं

प्रपञ्चस्य सृष्टिरनुभूयते साम्प्रदायिकैः । बुद्ध्यादयस्तु जीवस्य धर्मः भवति । शरीरे आत्मनः प्रवेशानन्तरं तत्र तस्य बुद्ध्यादयः विषयानुसारं जायन्ते । यदा उपाधिभूतशरीरात् आत्मा निर्गच्छति तदा सर्वं बुद्ध्यादयः तस्मिन् लीयन्ते । अतः बुद्ध्यादयोऽपि मिथ्याभूताः इति कथ्यन्ते । अत एवोच्यते साम्प्रदायिकैः—

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या अभेदः परमार्थतः ।

इति । परिदृश्यमानाः नामरूपादिविशिष्टाः एते जीवात्मानः, भूत-भौतिकप्रपञ्चस्य तस्मात् परमात्मनः उत्पचन्त इति शास्त्रादवगम्यते । अतः दृश्यमानं सर्वं मिथ्या इति अस्मदाचार्यैः निश्चप्रचं निश्चीयते ।

१५) अद्वैतमते तत्त्वानि :-

वेदान्तनये अपि तत्त्वानि भविष्यन्ति । तत्त्वानि—ब्रह्म, सगुणब्रह्म, निर्गुणब्रह्म, सोपाधिकः, सर्वज्ञः, परमेश्वरः, जीवः, जीवस्वरूपम्, आत्मनः स्वयंज्योतिष्ठब्म, जीवात्म-परमात्मनोः ऐक्यम्, तयोः जीवात्मपरमात्मनोः अभेदप्रतिपादनम्, एकापाधिना ईश्वरः, अविद्योपाधिना जीवः इति प्रतिपादनम्, अविद्या, माया उपाधिः, संसारस्य अनादित्वम्, सृष्टिः, जगत्, सृष्टिविषये ब्रह्मणः उपादानकारणत्वं, निमित्तकारणत्वम्, प्रपञ्चमिथ्यात्वम्, जाग्रत्स्वप्नसुख्याद्यवस्थानां प्रतिपादनं, स्वप्नहट्टान्तः, पञ्चमहाभूतानां विवेचनं, पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, एवमन्तःकरणस्योत्पत्तिः, पञ्चक कर्मेन्द्रियाणि, तया प्राणस्योत्पत्तिः, स्थूलशरीरम्, लिङ्गशरीरम्, कारणशरीरम्, सत्तात्रैविष्यम्, ब्रह्मणि पञ्चभूतानां लयः, सृष्टेः पूर्वं ब्रह्मणः अद्वितीयत्वं, नामरूपात्मक-प्रपञ्चनिरूपणम्, नामरूपातीतस्य ब्रह्मणः स्वरूपप्रतिपादनमित्यादीनि तत्त्वानि प्रतिपादितानि, एवं तेषां तत्त्वानां स्वरूपविवेचनमपि सम्यक् प्रसाधितम् ।

१६) सृष्टिक्रमनिरूपणम् :-

सृष्टिविषये भवतीयं श्रुतिः —

तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः ।
वायोरग्निः । अग्नेरापः । अदृश्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः ।
ओषधीभ्यो अन्नम् । (तै० उ० २-१)

इति । ध्रुतेरस्याः अनुसारमात्मनः सकाशात् पञ्च महाभूतानि
आकाशवायुतेजोजलपृथिव्याख्यानि उत्पन्नानि । पञ्चभूतानां मध्ये “सूत्रे
मणिगणा इव” इति न्यायानुसारमात्मा एवास्तीत्यतः प्रपञ्चेऽपि
आत्मस्वरूपमस्तीति सिद्धम् । एतेषां पञ्चभूतानां पञ्चीकरणेन प्रपञ्चः
उत्पद्यते । उक्तं च पञ्चदशश्याम्—

द्विधा विधाय चकेकं चतुर्धा प्रथमं पुनः ।
स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते ॥

इति । एवंक्रमेण घटपटादिरूपेण परिदृश्यमानमेतद् जगत् पञ्चभूतानां
सकाशात् उत्पन्नमिति सिद्धम् ।

पांचभौतिकं शरीरमित्युच्यते । अस्मिन् शरीरे पंचभूतानां
प्रभावः कीदृशः ? इति शङ्कासमाधानत्वेनोच्यते - शरीरमेतद् पार्थिवं
भवति । अर्थात् पृथिव्याः अर्धांशः अस्मिन् शरीरे तिष्ठति । अवशिष्टा-
भवति । अर्थात् पृथिव्याः अर्धांशः अस्मिन् शरीरे तिष्ठति । तथा च शरीरं
धृशे भूतचतुष्टयानां चत्वारः पादांशाः तिष्ठन्ति । तथा च शरीरं
पांचभौतिकं भवति । पुनर्गच्छ देहे अस्मिन् कार्यकारणत्वेन एकादशेन्द्रियाणि
सन्ति, तत्र दशानामिन्द्रियाणामध्यक्षम् मनः इत्युच्यते । सन्ति
पंचमहाभूतानि, तेषु एकैकस्मिन् सन्ति त्रयो गुणाः सत्वरजस्तमांसि ।
तत्र आकाशादिपंचभूतेषु वर्तमानसत्त्वाशेन क्रमात् शोत्रत्वगक्षिरसन-
ग्राणाख्यानि पंच ज्ञानेन्द्रियाणि उत्पन्नानि । इमानि पंच इन्द्रियाणि
क्रमात् शब्दादिविषयग्राहकाणि भवन्ति । सम्भूय वर्तमानैः ज्ञानेन्द्रियैः
अन्तःकरणमुत्पन्नम् । तदन्तःकरणं चिदहङ्कारबुद्धिमनोरूपेण चतुर्धा
भिद्यते । एवं आकाशादिपंचभूतानां रजोशेन पंच कर्मेन्द्रियाणि
वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि उत्पन्नानि । एतेषां विषयत्वेन
उक्त्यादानगमनविसर्गनन्दातिभकाः क्रियाः प्रसिद्धाः लोके । संहितैः
पंच कर्मेन्द्रियैः प्राणः उत्पन्नः । अयं प्राणः स्थानविशेषेण वृत्तिभेदेन च

श्राणापानव्यानोद॑ न समानाभिधाय कत्वेन पंचवा व्यवहारं प्राप्नोति ।
पंचभूतानां तमोशेन प्रपञ्चः इत्युक्ते शरीरादयः उत्पद्यन्ते । तथा च
प्रत्येकस्मिन् शरीरे गुणत्रयाणां सत्त्वं सिद्धम् । एवं पंचभूतानाम्
माध्यमेन उत्पन्ने प्रपञ्चे, निमित्ते च शरीरे सत्यज्ञानानन्दात्मकः एकः
आत्मा लीलाकैवल्येन प्रवेशं कृत्वा तत्तद्रूपेण भासते इति सृष्टिनिरूपणम् ।

१७) परिणामवादः :-

अद्वैतिनस्तावत् द्विविधाः- परिणामाद्वैतिनः, विवर्तद्वैतिनश्चेति ।
तत्र भास्कर - भर्तृप्रपञ्च - यादवप्रकाशादयः परिणामाद्वैतिनः । तेषु
भास्करः उपाधिपरिणामस्वीकर्ता । वृहदारण्यकव्याख्याता भर्तृप्रपञ्चः,
व्रह्मसूत्रभाष्यरचयिता यादवप्रकाशश्च स्वरूपपरिणामवादमेव
स्वीकृतुः । विवर्तद्वैतवादस्तु शङ्कराचार्यसम्मतः । तत्र परिणामो
नाम उपादानसमसत्ताकान्यथाभावः । विवर्तस्तु उपादानविषमसत्ता-
कोऽन्यथाभावः इति परिणामविवर्तयोः भेदः ।

परिणामवादः- परिणामाद्वैतिनां मते ब्रह्म सविशेषमेव । विजातीय-
विशेषाणां स्वगतविशेषाणां च ब्रह्मणि अभ्युपगमात् । परं तु एतेषां
मते वस्तुतः जोवब्रह्मणोः भद्रानभ्युपगमात् स्वभाविकभेदस्वीकाराच्च
सजातीयाः विशेषाः परं तु स्वीकृत्यन्ते । एतेषां मते उपादानोपादेययोः
भेदाभेदः तत्त्वविन्द्यन्ते च सामानाविकरण्यम् ।

आचार्याः रामानुजाचार्याः अपि परिणामाद्वैतमेव उपस्थाप-
यामासुः । तत्र एतावाच् भद्रः - सिद्धान्ते हि जीवब्रह्मणोः स्वाभाविक-
भेदानभ्युपगमात् भेदस्य सुस्थिरत्वेन सजातीयविशेषा अपि स्त्रीक्रिपन्त
इति सजातीय-विजातीय-स्वगतविशेषणरूपविशेषव्यय-विशिष्टं ब्रह्म
इति । तस्मात् एते आचार्याः विशिष्टाद्वैतमतप्रवर्तयितारः इति प्रथां
प्रापुः । एतेषां मते तु स्वसिद्धान्तसम्मतपरिणामाद्वैतव्यतिरिक्तपरिणामा-
द्वैतस्य वेदान्तसङ्ग्रहादिषु विस्तरेण निष्कासः क्रियते ।

१८) विवर्तवादः :-

विवर्तद्वैतिनो हि मन्यन्ते - अशेषविशेषप्रत्यनीकं प्रत्यक् स्वयंज्योतिः चिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थः । तद्व्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्या । “एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म” “द्वै विद्ये वेदितव्ये” इत्यादि श्रुत्यनुसारेण परमपरं चेति द्विविधं ब्रह्म आम्नातं भवति । तत्र परविद्याविषयः परं ब्रह्म निविशेषम् । तज्ज्ञानं च नित्यमोक्षकारणम् । अपरविद्याविषयः अपरं ब्रह्म सविशेषम् । तदुपासनं च गतिद्वारकत्तर-तमभावापन्नफलसाधनं क्रममुक्तिहेतुश्च । तं यथा यथोपासते तदेव भवति इति वचनेन उपासनानुगुणस्यैव फलस्य निर्णयात् ।

ब्रह्म च विवर्तोपादानमेव । तत्र विवर्तो नाम उपादानविषयसत्ताकः अन्यथाभावः इति प्रागेत्रोक्तम् । ब्रह्मणः पारमार्थिकसत्तावत्त्वात् प्रपञ्चस्य च व्यावहारिकसत्तावत्त्वात् उपादानापेक्षया विषमसत्ताकत्वम् । जगदादौ च आत्मा एक एवासीत् । स च व्योमादिसकलप्रपञ्चरूपेण परिणमति । यथा वा वीजं वृक्षरूपेण ।

ननु कथं चिन्मात्रं ब्रह्म जडरूपेण परिणामं लभते इति चेत् - न । ब्रह्मणि परमार्थतः कश्चित् परिणामो नामं नास्ति । किं तहि ? वस्तुतः अपरिणतमेव परिणामविशिष्टमिव भाति । एकमेव सत् अनेकवैव च अविद्यावशात् विवर्तमानं आत्मैव , आत्मानं चिद्रूपं जडरूपमिव अद्वितीयं सद्वितीयमिति च जानाति । तथा च अविद्योपादानात्मकस्वरूपादिप्रपञ्चवत् महदादिप्रपञ्चसृष्टिः । अत एव च “सर्वं खलिवदं ब्रह्म” “आत्मैवेदं सर्वम्” “नेह नानास्ति किञ्चन” “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” (छा० उ० ६-२-१) इत्यादयः श्रुत्यः अद्वेतवादमुद्घुष्यन्ति । एवमेव वेदेऽपि - ‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते’ (ऋ० स० ६-४-७-१८) “रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय” (ऋ० स० ६-४७-१८) इत्यात्मकाः ऋचः स्फुटतयैव भेदज्ञानस्य मायानिवन्धनत्वं प्रतिपादयन्ति । एवं श्रुत्यन्तरे भेददर्शनं निन्दा च स्पष्टा भवति - “मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानैव

वश्यति” इति । ततश्च अद्वितीयं ब्रह्मेव पारमार्थिकं, भेदज्ञानं च अविद्योपाधिकमेव इति निश्चेतव्यम् ।

ब्रह्मणि न कोऽपि धर्मः अस्ति, निर्धर्मकत्वात् । कूटस्थत्वात् नित्यशुद्धवृद्धमुक्तस्वभावत्वाच्च । आहुश्च शङ्कराचार्यः वृहदारण्यको-पनिषद्ग्राम्ये - “न च निरवयवं विक्रियमाणं वृष्टं क्वचित्” (वृ० उ० शा० भा० ३-४-७) इति । अन्यत्र च - “न च निरवयवस्य (अनौपाधिक) अनेकधर्मवत्त्वे वृष्टान्तोऽस्ति” (वृ० उ० शा० भा० ६-३-१४) इति च । सर्वज्ञात्ममुनिभिरपि अयमेव सिद्धान्तः प्रतिपादितोऽस्ति संक्षेपशारीरके-

विवर्तवादस्य हि पूर्वभूमिः वेदान्तवादे परिणामवादः ।

व्यवस्थितेऽस्मिन् परिणामवादे स्वयं समायाति विवर्तवादः ॥

इति परिणामवादोऽपि विवर्तवादौपरिक्षिकः एवेति विशदीकृतम् । अमुमेव सिद्धान्तं पुरस्कृत्य कल्पतरुकारः एवमाह - वाक्यकारी हि - नासतोऽनिस्पाद्यत्वात्, प्रवृत्यानर्थक्यं तु स्त्वाविशेषात् इति प्रपञ्चस्य सदसत् प्रश्ननिरसनेन पूर्वपक्षं प्रदर्शय “संव्यवहारमात्रत्वात्” इति प्रपञ्चस्य अनिर्वचनीयतां सिद्धान्तयति इति । संक्षेपशारीरकेऽपि - “अद्वैतमेव परिरक्षति वाक्यकारः” इत्यस्यधार्यि । तथा च - “स्वयंज्योतिषः प्रत्यग्वस्तुतः एकबुद्ध्यनिधिगम्य परागवुद्दिगम्यधर्मवत्त्वं नैव घटते” (वृ० वा० ६-४) इति वार्तिककारसिद्धान्तोऽपि विवर्तवादानुकूल एवेति निर्णयः सुलभः भवति ।

एवं समन्वयाधिकरणे आचार्यः शङ्करः एवमाचक्षन् - “किञ्चित् परिणामनित्यम्, किञ्चित् कूटस्थनित्यम् । इदं तु पारमार्थिकं कूटस्थ-नित्यम् व्योमवत् सर्वव्यापि सर्वविक्रियारहितं नित्यतृप्तं स्वयंज्योतिः-स्वभावम्” (ब्र० मू० १-१-४) इति । एतद् भाष्यविवरणाय प्रवृत्ताः वाचस्पतिमिश्रा अपि - परिणामद्वातोः भेदाभेदविकल्पनेन अनिर्वचनीयत्वमेव इति प्रकटीचक्रुः । किंच सर्वेरपि वादिभिः मोक्षस्य नित्यत्वं तावदङ्गीक्रियते । तच्चेदं पारमार्थिकं कूटस्थनित्यत्वस्वीकृतूं णामेव स्वरक्षतः सङ्गच्छते । सगुणात्मवादे कूटस्थानङ्गीकारे नित्यफलमेव

नोपादयितु शब्दयन् इति अनन्तमित्ररफलत्वं सोक्षत्वमपि उपपादयितुं
न शक्यते । अतः ब्रह्मणः परिणाम्युपादानत्वं नैव युक्तम् इति
विवर्तवादविचारः ।

१६) ख्यातिविचारः :-

आत्मख्यातिरस्त्ख्यातिरख्यातिः ख्यातिमन्यथा ।
तथाऽनिर्वचनीयख्यातिः इत्येतत् ख्यातिपञ्चकम् ॥

इति श्लोकानुसारं पञ्च ख्यातयः सन्ति इति निश्चीयते । अत्र
आत्मख्यातिवादिनः सांख्याः, योगिकागच्च । असत्ख्यातत्वादिनः बोद्धाः ।
अख्यातिवादिनः प्राथाकरादि मीमांसकाः । अन्यथाख्यातिवादिनः
नैयायिकाः । आनिर्वचनीयख्यातिवादिनः वेदान्तिनः इति पञ्च
ख्यातिवादिनः भावेष्यन्ति ।

“सतः असज्जायते” इति हि वेदान्तिनां मतम् । “कारणात्मक-
सत्तायाः असत्कार्यस्योत्पत्तिः” इति मायावादिनामस्माकं राद्वान्तः ।
प्रपञ्चस्य व्यावहारिकी सत्ता स्वीक्रियते, न तु पारमार्थिकी । अतः
प्रपञ्चस्य व्यावहारिकसत्ताभ्युपगमेऽपि पारमार्थिकसत्तायाः अभावात्
ब्रह्मणः कार्यजातं प्रपञ्चात्मकमसादेत्युच्यते । तस्मात् सतः असज्जायते
इति वेदान्तिनां मते सिद्धम् ।

अत्रैतद् विवेचनीयम् यत् प्रपञ्चे पारमार्थिकी सत्ता न भवतीति
कृत्वा प्रपञ्चः असद्रूपः इत्युक्तम्, न तु अत्यन्तासद्वैषेण वर्तमानं
शशविषाणवदसत्यत्वम् इति । तस्मात् कारणात् कायस्योत्पत्तिः इति
अस्मिन् मते असङ्गता न भवति, यतः प्रपञ्चे व्यावहारिकी सत्ता
अस्ति । सत्तात्रैविध्यं प्रायेत्रोपन्यस्तम् । अतश्च अथातो ब्रह्मजिज्ञासा
इति सूत्रोपज्ञानां निखिलानामपि ब्रह्मसूत्राणां ज्ञेयं यत् निरुर्ण परब्रह्म
तत्परत्वमेवेति सिद्धम् । न तु उपास्यसगुणब्रह्मणि तेषां मुख्यं
तात्पर्यमिति । एतादशशुद्धब्रह्मप्रतिपादकानां तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि
इत्यादिश्रुतिवाक्यानामेव वेदत्वमुपनिषदत्वं च सिद्ध्यति । अत एव च

वाक्यानां महावाक्यत्वेन समाख्या चोपपन्ना । इतदितरवेदवाक्यानां च
सर्वेषां स्वारसिकं न मुख्यं प्रामाण्यम् । किंतुह, महावाक्यशेषत्वेनैव
तेषां प्रामाण्यं सिद्ध्यतीति भावः ।

२०) महावाक्यत्वतुष्टयम् :-

सत्सु बहुषु उपनिषद्वाक्येषु महावाक्यत्वतुष्टयमिति व्यवहारः
कथं सङ्घच्छते इति शङ्कायामिदमुच्यते । कारणं तु अत्र भवति -
वेदाश्चत्वारः इति कृत्वा महावाक्यत्वतुष्टयमिति व्यवहारः । “चत्वारो
वै वेदाः” इति श्रुत्या ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदः इति
वेदचतुष्टयस्य नामानि उक्तानि । चतुर्णि वेदानां मुख्यशूततया
उपनिषचतुष्टयमधिहितम् । तत्र ऋग्वेदस्य - ऐतरेयोपनिषत्, यजुर्वेदान्
त्तर्गतवाजसनेयसंहितायाः - बृहदारण्यकोपनिषत्, सामवेदस्य - छान्दो-
ग्योपनिषत्, अथर्ववेदस्य- माण्डूक्योपनिषत् इति उपनिषदां व्यवहारः ।
स्वीकृतेषु उपनिषचतुष्टयेषु ऐतरेयोपनिषदः - “प्रज्ञानं ब्रह्म”
बृहदारण्यकोपनिषदः - “अहं ब्रह्मास्मि” (बृ० उ० १-४-१०)
छान्दोग्योपनिषदः - “तत्त्वमसि” (छा० उ० ६ द-७) तथा माण्डूक्योप-
निषदः - “अयमात्मा ब्रह्म” इति महावाक्यत्वतुष्टयम् । प्रथमस्तावत्
ऋग्वेदान्तर्गतं ‘प्रज्ञानं ब्रह्म’ इति वाक्यं विचारार्थं स्वीकृमः ।

क्षुद्रारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्युपहितचैतन्येन दर्शनयोग्यमिदं
रूपादिकं पश्यति पुरुषः, एवं श्रोत्रद्वारा शब्दजातश्वरणं करोति, ध्राणद्वारा
स्वीकरोति गन्धजातम्, वागिन्द्रियावाच्छब्देन शब्दजातं व्याहरति,
रसनेन्द्रियद्वारा स्वाद्वस्वादूरसौ विजानाति, एवमुक्तानुवत्तः सकलेन्द्रियैः
अन्तःकरणवृत्तिभद्रेश्च उपलक्षितं यच्चैतन्यमस्ति तदेवात्र प्रज्ञानमिति
पदेन उच्यते । उत्तममध्यमाधमेषु देवमनुष्याश्वगवादिषु देहधारिषु
आकाशादिभूतेषु च जगज्जन्मादिहेतुभूतं यदेकं चैतन्यमस्ति तद् ब्रह्म
इत्युच्यते । एतेन सर्वत्रावस्थितं प्रज्ञानं ब्रह्म प्रज्ञानत्वाविशेषात्
मध्ययपि स्थितमिति जीवब्रह्मणोरेकपार्थोधकमेकमेतद् महावाक्यं
भवति ।

द्वितीयं वाक्यं भवति—“अहं ब्रह्मास्मि” इति । स्वभावतः देशकालवस्तुभिरपरिच्छब्दः परिपूर्णः परमात्मा मायाकल्पेरेऽस्मिन् जगति शमद्मादिसाधनसम्पन्नत्वेन विद्यासम्पादनयोग्ये मनुष्यादिशरीरे ब्रह्मपुलक्षितस्य सूक्ष्मशरीरस्य साक्षितया अवस्थाय प्रकाशमानः यः सः लक्षणया अहंपदेनोच्यते । अयमेव परिपूर्णः परमात्मा महावाक्येऽस्मिन् ब्रह्म इत्यतेन पदेन लक्षणया उक्तः । अहं ब्रह्म इति पदद्वयसामानाधिकरण्यलभ्यं जीवब्रह्मणोः ऐक्यं अस्मि इति पदेन परामृश्यते इत्यतः एतद्वितीयं महावाक्यम् ।

तृतीयं भवति - “तत्त्वमसि” इति वाक्येऽस्मिन् - “सदेव सम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्” इति श्रुत्या सृष्टेः पूर्वं स्वगतादिभेदशून्यं नामखण्डरहितं यत् सद्वस्तु प्रतिपादितं भवति तदेव सृष्ट्युत्तरकालेऽपि विचारहट्ट्या तथात्वमिति तदितिपदेन लक्ष्यते । अवणाद्यनुष्ठानेन महावाक्यार्थप्रतिपत्तुः देहेन्द्रियोपलक्षितस्थूलादिशरीरान्वयसाक्षितया तद्विलक्षणं सद्वस्तु एव वाक्यगतेन त्वमिति पदेन लक्षितं भवति । वाक्यस्थेन असि इति पदेन तयोः तत्त्वंपदार्थयोः प्रमाणसिद्धमेकत्वं मुमक्षुभिरनुभूयतामिति तृतीयमहावाक्यविचारः ।

चतुर्थम् महावाक्यं भवति “अयमात्मा ब्रह्म” इति । अयमिति शब्देन स्वप्रकाशापरोक्षत्वेन यः अस्ति सः उच्यते । प्राण-मन-इन्द्रियदेहसङ्घातस्य षुरुषस्य अहङ्कारादिः तथा देहे अन्तः यस्य उक्तसङ्घातस्य सः देहान्तः, तस्मात् प्रत्यगधिष्ठानतया साक्षितया च अन्तर्भूतः यः सः आत्मा इति गीयते । दृश्यत्वेन मिथ्याभूतस्य सर्वस्य आकाशादेः जगतः अधिष्ठानतया तद्वाधावधित्वेन च पारमार्थिकं तत्त्वं सच्चिदानन्दलक्षणं यद्गूपमस्ति तत् ब्रह्मशब्देन कथ्यते । स्वप्रकाशात्मरूपं उक्तलक्षणं ब्रह्मस्वरूपं यस्य भवति स एव स्वप्रकाशात्मरूपः इति सिद्ध्यति ।

एवं चतुर्णा महावाक्यानां विवेचनम् ।

२१) मोक्षनिरूपणम् :-

आत्मज्ञानसाक्षात्कारः एव मोक्षः इति अद्वैतदार्शनिकाः । शाङ्करदर्शनेऽस्मिन् प्रतिपाद्यमाने मोक्षस्वरूपे आत्मज्ञानसाक्षात्कारे अनुभवस्यैव प्रामुख्यं दी ते । न तु प्रत्यक्षादिप्रमाणानामिति । अवस्थाः एव हि तावत् न प्रत्यक्षादिगम्याः, प्रागेव चात्मा स्वयंसिद्धः । न हि तत्र इन्द्रियालोचनस्य पुरुषमित्रभवस्य तर्कस्य वा अवकाशोऽस्ति । तदविषयत्वात् । शास्त्राचार्योपदेशरूपागमस्तु अतद्वर्मनिरासकत्वमात्रेणानुभवसिद्धमात्मानमावेदयतीति तत्र प्रमाणत्वेन उपचर्यते इत्यन्यदेतत् । उपपतिरप्यत्र प्रक्रियायामानीयमाना श्रुत्यनुगृहीता तदविरोधितर्करूपा वेति साप्त्यनुभवायत्ता एवेति न पृथक् प्रमाणत्वेन परिगण्यते । अनुभवशब्देन चात्र न पातञ्जलाद्वितन्त्रान्तरीययोगजसमाधिजन्यः तपोमन्त्रादिसिद्धिजन्यो वा प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यानुभवो वा वैयक्तिकवेदनादिरूपानुभवो वा व्यपदिश्यते । किं तु सर्वजनसाधारणः स्वाभाविकः एव सः मोक्षस्वरूपः, यः खलु इन्द्रियान्तःकरणव्यापारानपेक्षो जाग्रदादि सर्वावस्थानां साक्षात्विज्ञापकः, सर्वेरपि वादिभिः अनपलापनीयः इति सिद्ध्यति । तस्मात् अद्वैतमते भगवता शङ्कराचार्येण मोक्षः केवलमनुभवैकवेद्यः आत्मज्ञानसाक्षात्कारः, अयमनुभवः नान्येन प्रमाणेन सिद्ध्यति यथा “विषभक्षणवत्” इति मोक्षस्वरूपः सिद्धान्तिः । तथा च श्रुतयः—

“ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति”(वृ०३० ४-४-६) “स वा एष महानज आत्मा अजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म” (वृ०३० ४-४-२५) “ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्” (मु० ३० २-२-११) “आत्मैवेदं सर्वम्” (छा०३० ७-२५-२) “निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्” (श्वे० ३० ६-१६) “तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः” (ईशा० ७)

इत्येवभाद्र्यः स्वयमनुसन्धेयाः भविष्यन्ति । इति शङ्कराचार्याभ्युपगतं वेदान्तदर्थनम् ॥

*
 * सप्तमोऽध्यायः - चार्वाकदर्शनम् *
 *

७-१) चार्वाकदर्शनम् :-

उपनिषद्ग्रन्थानां विमर्शनुसारं मुख्यत्वेन सम्प्रदायद्वयस्य जन्म मिलिष्यति — आस्तिक - नास्तिकभेदेन। इमौ द्वावपि सम्प्रदायां समानत्वेन कालचक्रे प्रवितौ भवतः। वैदिकयुगे इन्द्रबरुणादिदेवतानां प्रतिष्ठा सञ्जाता, एव मुपनिषत्सु निर्गुणब्रह्मणः प्रतिपादनं कृतम्। उपनिषत्सु प्रतिपादितमेतत्तत्त्वं सर्वजनसाधारणानां कृते ज्ञातव्यत्वेन अर्थवत्वं न अलभत्। अतः एते सामान्यजनाः उपनिषत्सु प्रतिपाद्यमानं तत्त्वं न समर्थितवन्तः। अन्ते परिणामत्वेन धर्मः एवं ज्ञानमिति परम्पराभेदेन अनुस्यूततया इदानीमपि मार्गद्वयं तिष्ठति।

नास्तिकदर्शनं तु अनार्यवर्गस्य प्रतिनिधित्वेन अस्तित्वं प्राप्य इदानीमपि जनेषु तेष्वेषु अस्ति। एतदर्शनं निरन्तरप्रत्यक्षपरीक्षणेन सफलत्वं प्राप्तम्। एते श्रुतीनां प्रामाण्यं केनापि प्रकारेण न स्वीकरिष्यन्ति। अतः एते वेदवाह्याः इति कथ्यन्ते। एतैः प्रतिपाद्यमानं तत्त्वं आस्तिकमतविरोधित्वेन अस्तीति कृत्वा एते चार्वाकादयः नास्तिकाः इत्युच्यन्ते। नास्तिकाः भौतिकवादिनः।

एवं नास्तिकदर्शनेषु चार्वाकः भवति जडवादी। अस्य मतानुसारं प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणं तिष्ठति। अनुमानशब्दादयः अप्रत्यक्षप्रमाणत्वेन स्वीक्रियन्ते। सर्वे विषयाः सन्दिग्धाः अथवा भ्रमपूर्वकाः इत्येषां सिद्धान्तः। अतः प्रत्यक्षप्रमाणेन ज्ञातवस्तुनामतिरिक्तत्वेन अन्यत् न किमपि वस्तु अस्तित्वं भजते इति एतेषां विचारः। केचन चार्वाकाः

निकृष्टभूतानां इन्द्रियगुद्धसम्पादनमेव सरजीवनस्य आदर्शी मन्यते। चार्वाकानां मध्ये वर्गद्वयं तिष्ठति - धूर्तसुशिक्षितभेदेन। तत्र धूर्तः अशिक्षितः इति कृत्वा ते इन्द्रियादिविषयलम्पटाः भवन्ति। अन्ये सुशिक्षिताः उत्कृष्टसुखस्य अनुसरणं करिष्यन्ति। एतदर्थमेते ललितकलानामभ्यासं कुर्वन्ति। सर्वे चार्वाकाः न स्वार्थसुखिनः, सामाजिकव्यवस्थास्थापनार्थं केचन स्वसुखं परित्यज्यन्ति, ये राजानं ईश्वरत्वेन मन्यन्ते। “सूर्यः प्रत्यक्षादेवता” इति वदन्तः एते चार्वाकाः प्रत्यक्षवादिनः भवन्ति।

२) चार्वाकदर्शनपरिचयः :-

एतेषां मते प्रत्यक्षद्वारा एव भौतिकप्रपञ्चस्य ज्ञानं मिलिष्यति। जडप्रपञ्चः चतुर्विधभूततत्वानां मेलनेन उत्पन्नः। भूतचतुष्टयस्य नामवायुः, अग्निः, जलम्, पृथिवी इति। एतेषां तत्वानां ज्ञानमस्माकं इन्द्रियद्वारा लभ्यते। प्रपञ्चे भवन्ति क्रियन्ति द्रव्याणि, इमानि सर्वाणि च भूतचतुष्टयादुत्पन्नानि। आत्मनः अस्तित्वे न किमपि प्रमाणमस्ति। जीवः भूतचतुष्टयादेव उत्पन्नः। “अहं स्थूलः” इत्यादि सांव्यवहारिकवचनेष जीवशरीरयोः न कोऽपि भेदः अस्ति, नानुभूयते च। जीवे एकं चैतन्यमस्ति, एतद् जीवशरीरस्य विशेषगुणत्वेन स्वोक्रियते। तस्य चैतन्यस्य उत्पत्तिः भौतिकतत्त्वैः भवति। केचन वदन्ति कथमचेतनात् चैतन्यस्योत्पत्तिः? इति, एतत् न सत्यं वचनम्। यतः केषाङ्गन वस्तुनां सम्मिश्रणेन अन्यस्य नूतनवस्तुनः उत्पत्तिः भवितुं शक्यते। ताम्बूलचर्वणेन जिह्वायां रत्तवर्णस्योत्पत्तिः, अयं वर्णः पूर्वं नासीत्, ताम्बूलमिश्रितपदार्थः अयं वर्णः उत्पन्नः। एवमेव उत्पन्नेषु वस्तुषु नूतनानां गुणानामपि आविर्भावः भवति। एकस्मिन्नेव वस्तुनि भिन्नभिन्नावस्थासु नूतनानां गुणानामाविर्भावः भवितुं शक्यते। यथा - कामक्रोधभयभीभत्सादिषु मनुष्यस्य गुणः भिन्नत्वेन दृश्यते। यद्यपि गुडे न मादकगुणः, सति समये तस्मिन् गुडे अयं गुणः उत्पद्यते इति तु दृष्टः। भौतिकतत्वानां विशेषसम्मिश्रणं यदा भवति तदा

शरीरस्य निर्मणं भवति, एवं तस्मिन् शरीरे चेतन्यस्य सञ्चारोऽपि जायते । शरीरस्य नाशे चेतन्यस्यापि नाशः भवति । मरणानन्तरं अवशिष्टत्वेन किमपि न तिष्ठति इत्यतः मरणानन्तरं कर्मफलभोगस्य सम्भावना मतेऽस्मिन् नास्ति ।

एते ईश्वरे प्रामाण्यं न स्वीकुर्वन्ति, यतः ईश्वरज्ञानं प्रत्यक्षेण न सिध्यति । ईश्वरास्तित्वमेव अप्रामाणिकत्वात् प्रपञ्चस्य सृष्टिकारण-त्वेन एकः अस्ति इति प्रश्नः एव नोदेति । “भूतचतुष्टयसमिक्षश्चणेनैव प्रपञ्चोत्पत्तिः” इति एतेषां मतानुसारं स्वर्गादिकामना एवमीश्वराराधना च निरर्थिका भवति । अतः एतेषां मतिरस्ति वेदपुरोहितेषु श्रद्धाऽऽधाना मूर्खता इति । अतः बुद्धिमत्तः जनाः अधिकाधिकसुखप्राप्त्यर्थं सर्वदा प्रयत्नशीलाः भवेयुः । अन्यलक्ष्यप्रेक्षया सुखप्राप्तिरेव सुख्यतयभूता भविष्यति, यद्यपि सुखं दुःखस्थितिं भवति अथापि सुखपरित्यागः न कर्तव्यः । “येन केन प्रकारेण प्रसिद्धो भव सत्तम्” इत्युक्त्यनुसारं स्वर्जीवने लक्ष्यभूतसुखप्राप्त्यर्थं तन्मध्यपतितदुःखनिवारणाय सर्वदा प्रयत्नः आचरणीयः । सुखप्राप्तिरेव मोक्षः । अतः एव एतेषां सिद्धान्तः भवति — “यावज्जीवेत् सुखं जीवेत्” इति । एवं दर्शनस्यास्य परिचयः ।

३) जडवादविचारः :-

भारतयुगे अस्मिन् जडवादप्रवर्तकः कः इति सम्यक् वक्तुं न शक्यते, परन्तु वर्तमानकाले जडवादः चार्वाकाभ्युपगतत्वेन तिष्ठति । अस्यैव जडवादस्य लोकायतमतमित्यपि संज्ञा । यतः अयं वादः एतेषु आयतत्वेन अथवा विस्तृतत्वेन अस्ति । अतः जडवादी लोकायतिक इति पर्यायवाचित्वेत अस्यते । चार्वाकमतानुसारं दर्शने एव विश्वासः कर्तव्यः इति नीतिः जागर्ति । एतद्वाक्यमाधारीकृत्य जडवस्तु एव विश्वस्तुं योग्यः, यतः तदेव वस्तु दृष्टिपथमागच्छति । अत एवास्मिन् मते आत्मा, ईश्वरः, पुनर्जन्म, परलोकः, भविष्यम्, स्वर्गः, नरकम् इत्याद्यः ये आस्तिकमते अभ्युपगम्यन्ते ते दृष्टिपथे नायान्ति इति कृत्वा एतेषां तत्वानां नास्तिकत्वमुच्यते । यदि तेषां तत्वानां जिज्ञासा

क्रियते तर्हि तादृशं आचरणं स्वकपोलकलिपता, प्रलापाहं मूर्खता च स्यादिति एते भणन्ति । पृथिवी, जलम्, अग्निः, वायु इत्येते चत्वारः भौतिकपदार्थाः प्रत्यक्षेण अनुभूयन्त इत्यतः इमानि भूतचतुष्टयानि निर्णयिकानि भवन्ति । एतद् भूतचतुष्टयमेव जडवादस्य मूलसाधनं भवति ।

सम्बेदनारहितत्वेन ज्ञानरूपहीनं यद्वस्तु तत् जडवस्तु भवति । जडपदार्थस्य प्रतियोगी चेतनः । सर्वाणि च वस्तुनि यदा चेतनावस्थारूपेण जीवितावस्थारूपेण च आगमिष्यन्ति, तत्पूर्वं तानि वस्तुनि अचेतनावस्थारूपेण तिष्ठन्ति । सर्वेषां पदार्थानां प्रथमावस्था जडरूपेण अनन्तरं चेतन्यरूपेण इति चार्वाकाणां परिणामविचारः । यत् चेतनं वस्तु तत् ज्ञान-बुद्धि-अनुभूतियुक्तत्वेन तिष्ठति । अनेन प्रकारेण मनुष्यः सर्वज्येष्ठः, किन्तु अयं मनुष्यः न शाश्वतः, न सर्वव्यापी इति चार्वाकाणां विचारः ।

४) प्रमाणादिविचारः :-

मुख्यतया एतद् चार्वाकदर्शनं स्वप्रमाणसम्बन्धविचारमवलम्ब्यैव तिष्ठति । विभिन्नप्रमाणानां विचारः भारतीयप्रमाणविज्ञानस्य एकमात्राङ्गत्वेन तिष्ठति । तत्त्वज्ञानं लक्षवा यथार्थज्ञानं प्रमा इति कथयते । प्रमायाः करणं प्रमाणम् इति वाक्यात् येन यथार्थज्ञानमुदेति तत् प्रमाणमित्युच्यते । कियन्ति प्रमाणानि इत्यत्र भारतीयदर्शनकाराणां मतभेदः अस्ति । तथा हि—

प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः कणादसुगती पुनः ।

अनुमानं च तच्चापि सांख्याः शब्दं च ते अपि ।

न्यायैकदेशिनोऽप्येवं उपमानं च केचन ।

अर्थाप्त्या सहैतानि चत्वार्याहि प्रभाकरः ॥

अभावषष्ठान्येतानि भाद्रा वेदान्तिनस्तथा ।

सम्भवैति ह्ययुक्तानि तानि पौराणिका जगुः ॥

(मानसो० २-१७-२०) इति । चार्वाकमतानुसारं प्रत्यक्षमेकमात्रं

प्रमाणम् । प्रमाणानुसारं केवलं प्राप्त्यद्वारा एव विश्वासयोग्यं ज्ञानं प्राप्यते । इन्द्रियज्ञानमेव मुख्यं यथार्थज्ञानं भवति । अस्मिन् मते अनुमानागमादिप्रमाणनां स्थानस्याभावात् मुख्यत्वं नास्ति । यतः एतेषां नये अनुमानं निश्चयात्मकं नास्ति । तत्र अनुमानप्रमाणेन संशयरहितं वास्तविकं ज्ञानं न मिलति । यत्र कुत्रापि क्वचित् स्थले काकतालीयन्यायेन चार्वाकमतेऽपि अनुमानं समीचीनतां प्राप्नोति यद्याप्येव; तथापि वहशु स्थलेषु एतदनुमानमसम्बन्धार्थमेव व्रूते इति न विस्मर्तव्यम् । अतः अनुमानं सर्वदा अवश्यं प्रामाणिकार्थवत्वेन तिष्ठति इति नास्माभिरुच्यते । यतः अनुमानेषु वर्तमानं प्रामाणिकत्वं न स्वाभाविकधर्मत्वेन स्वीकृत्यते । अत एव कानिचन अनुमानानि प्रामाणिकानि, कानिचन अप्रामाणिकानि भवन्ति ।

५) कार्यकारणभावविचारः :-

चार्वाकिमते कार्यकारणसम्बन्धोऽपि व्याप्तित्वेन स्वीकृत्यते । “कल्पना अनावश्यकी” इत्येषामुक्तिः । वस्तुद्वयस्य दर्शनं तदा तदा वृष्ट्वा अनन्तरं तयोः कार्यकारणभावसम्बन्धः कल्प्यते । एतम् समीचीनम् । यतो हि एवं द्वयोः पदार्थयोः सम्बन्धस्थापनार्थं तयोर्द्वयोर्मर्मध्ये वर्तमानः साहचर्यनियमः अलक्षितकारणेन अथवा अन्योपाधिवेशेन न निर्भरो भवति । यावत्पर्यन्तं पैदार्थद्वययोः सम्बन्धः उपाधिरहितत्वेन न तिष्ठति तावत्पर्यन्तं अनुमानप्रमाणं समीचीनाधारत्वेन न मान्यतां भजते । प्रत्यक्षप्रमाणद्वारा एतच्च सिद्ध्यति यत् काऽपि व्याप्तिः उपाधिरहिता अस्तीति । यतः प्रत्यक्षं न व्यापकत्वेन तिष्ठति । एतदपि असम्भवात्मकं वचन यत् प्रत्यक्षद्वारा सर्वेषामुपाधीनां ज्ञानं प्राप्यते इति । उपाधिनिरासार्थं सहायत्वेन अनुमानस्वीकरणं अनुचितं भवति, यस्मात् अनुमानप्रमाणं स्वयं सन्दिग्धत्वेन तिष्ठति । स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयति ? इति कारणेन मतेऽस्मिन् कार्यकारणसम्बन्धोऽपि न भवति ।

६) शब्दप्रमाणविचारः :-

ननु योग्यानामथवा प्रवीणव्यक्तिनां व्यवहारात्मकः शब्दः न किं प्रमाणत्वेन स्वीकृत्यते, अथवा विश्वासयोग्यपुरुषैः प्राप्तज्ञानानुसारं वयं स्वकीयं कर्म न निर्वक्ष्यामहे ? सत्येवं कथं शब्दे प्रमाणता नास्तीति चेत् - उच्यते । विश्वासयोग्यव्यक्तिनां ज्ञानं शब्दत्वेन मिलति । एवमेव श्वरेण्ड्रियेण प्रत्यक्षीकृत्यते । एवं शाब्दज्ञानं द्विविधप्रत्यक्षमाध्यमेन मिलति । अत एव अस्य प्रामाणिकत्वं मम्यते । यदि शब्दात् वस्तुवोधो जायते यत्र प्रत्यक्षभिन्नत्वेनास्ति अर्थात् शब्दात् अप्रत्यक्षवस्तुनां वोधः न कदापि भवति । यदि भवति तद्हि दोषसहृतेनैव भवति । एवमापादितेन शब्दप्रमाणेन प्रायः मिथ्याज्ञानप्राप्तिरेव अस्माकमुद्देयात् । केचन बदन्ति वेदः विश्वासयोग्यः इति । एतत्र समीचीनम् । यतः वेदः कः ? षुरोहितैः निर्मितः सन् अयं वेदः अज्ञानिनां एवं अन्यविश्वासपरायणानां जनानां सकाशात् स्वजीवननिर्वाहाय यथाकथञ्चित् उद्घुष्टः अस्ति । अतः वेदः न विश्वासयोग्यः । वेदोक्तकर्मणां लाभः केवलं पुरोहितस्यैव न त्वन्यस्य । सति चैवं को वा विश्वसिति ?

तस्मात् शब्दद्वारा प्राप्तं ज्ञानमनुमानालम्बितं भवति । अनुमाने या सन्दिग्धता सा शब्देऽपि तिष्ठति । ज्ञानप्राप्त्यर्थं शब्दोऽपि यथार्थत्वेन निर्भरत्वेन च योग्यसाधनत्वं न भजते । अनुमानं शब्दं च विश्वासयोग्यत्वात् केवलं प्रत्यक्षेन एकमात्रं प्रमाणमिति चार्वाकाणामभिनिवेशः जागति ।

७) सृष्टिविचारः :-

अचेतनात्मकस्य जडभूतप्रपञ्चस्य सृष्टिविषये अन्यदार्शनिकमतानुसारं पञ्चभूतानामपेक्षा अस्ति । पञ्चभूतानां पञ्चीकरणेनैव प्रपञ्चः उत्पन्नः इत्युच्यते । चार्वाकिमते तु भूतचतुष्टयानां माध्यमेनैव प्रपञ्चः उत्पद्यते । आकाशस्य अपेक्षा नास्ति । यतः आकाशः न प्रत्यक्षीकृत्यते । अतः आकाशस्य अस्तित्वं न मनुते चार्वाकः ।

प्राणिनां रूपं ज्ञानमनुभावं भवति, न तु प्रत्यक्षेण। भूतचतुष्टयेऽप्यः केवलं निर्जीवपदाथनामेव उत्पत्तिर्भवति, किन्तु उद्दिदादि सजीवद्रव्याणामपि उत्पत्तिः भवति। प्राणिनां जन्म भूतचतुष्टयात् संयोगात् जायते। मरणानन्तरं एते प्राणिनः पुनश्च तत्वेषु भूतचतुष्टयेषु लयं प्राप्नुवन्ति।

८) आत्मस्वरूपविचारः :-

चार्वाकिमतानुसारं प्रत्यक्षं द्विविधं वाह्यमानसभेदेन। मानसं प्रत्यक्षद्वारा आन्तरिकभावानां ज्ञानप्राप्तिः सिद्ध्यते। वाह्यप्रत्यक्षेण प्रपञ्चस्य साक्षात्कारः। आन्तरिकभावानां ज्ञानेन चैतन्यस्यापि प्रत्यक्षत्वं सिद्धम्। अयं चेतनः वाह्यजडद्रव्यज्ञानेन न ज्ञातो भवति। तथा च शरीरान्तर्गतदेव वर्तमाना अभीतिकसत्ता या तस्या एव आत्मा इति संज्ञा, परन्तु यस्य गुणः चैतन्यत्वेन अस्ति स इति न मन्तव्यम्; यतः चैतन्यस्य ज्ञानं प्रत्यक्षद्वारा एव भवति, अथापि एतत्र वक्तव्यम् यत् चैतन्यं अभौतिकत्वं सत् आत्मगुणत्वेनास्ति इति। आत्मा तु न कदापि प्रत्यक्षीक्रियते। जडतत्वनिर्मितं यच्छरीरं तदेव प्रत्यक्षायोग्यं भवति। चैतन्यं तु शरीरान्तर्गतं भवति। अतः चैतन्यं शरीरगुणत्वेन स्वीक्रियते। चेतनात्मकशरीरस्यैव आत्मा इति कथनं युक्तियुक्तं भवति। तथा च चैतन्यविशिष्टो देह एव आत्मा इति सिद्धम्। शरीरात्मनोः तादात्म्यानुभवः दैहिकानुभवमाध्यमेनैव भवति। यथा—अहं स्थूलः, कृशः, काणः इत्यादिना। यदि शरीरचैतन्योः भेदः उच्यते तर्हि स्थूलकृशादीनां व्यवहाराणां व्याघातः स्यात्। आत्मा शरीरत्वेनैव प्रत्यक्षीक्रियते। अतः शरीरमेव आत्मा भवितुमर्हति। शरीरभिन्नत्वेन आत्मनः अस्तित्वमेव नास्ति इति हेतोः मरणानन्तरं सः अमरः नित्यः इति प्रश्न एव नोदेति। मरणानन्तरं शरीरं नष्टं भवति। शरीरवाशादेव तस्य जीवनस्यापि अन्तवत्त्वं सिद्ध्यते। तस्मात् इतरशास्त्रकाराणां रीत्या अस्माकं मते पुनर्जीवनं, भविष्यजीवनं, पुनर्जन्म, स्वर्गः, नरकः, कर्मयोगादि उपासनात्मकं न सङ्गच्छन्ते। शरीरभिन्नत्वेन

आत्मा अस्ति चेत् तदानीभात्मविषयकी चिन्ता भवितुं शक्यते। तस्मात् मतेऽस्मिन् देहः एव आत्मा इति मिद्रात्मः उपस्थाप्यते।

९) ईश्वरास्तित्वविचारः :-

आत्मवत् ईश्वरास्तित्वेऽपि चार्वाकाणां विश्वासो नास्ति, यतः ईश्वरोऽपि न प्रत्यक्षीक्रियते। अर्थात् चाक्षुषाप्रत्यक्षायोग्यत्वेन ईश्वरः अस्तीति कृत्वा तस्यास्तित्वे प्रमाणं नास्ति। अन्यमते जगत्कर्ता ईश्वरः इत्युच्यते। अस्माकं मते जडतत्वानां समिमश्रणेन संसारात्मकस्य प्रपञ्चस्योत्पत्तिः भवति। अतः जगत्कर्तृत्वेन तस्य अस्युपगमापेक्षा नास्ति।

अत्रायं प्रश्नः उदेति—चार्वाकिमतानुसारं वायादिभूतचतुष्टयमस्ति। इमानि भूतानि सृष्टिज्ञतस्य संसारस्य उपादानकारणानि भवन्ति। उपादानकारणव्यतिरिक्तत्वेन निमित्तकारणस्यापेक्षा अस्ति। यथा घटस्य कुलालवत् प्रपञ्चस्य निमित्तकारणत्वेन ईश्वरः एव भवितुमर्हति। स तु ईश्वरः उपादानकारणं स्वीकृत्य विचित्रमिमं संसारं सृजति इति चेत्—न। अस्माकं मते जडतत्वानां मध्ये तत्तत्त्वविशिष्टत्वेन स्वस्वभावः वरीर्वति। स्वस्वस्वभावानुसारमेव इमानि तत्वानि संयुक्तानि भवन्ति। तत्वानां स्वतःसमिमश्रणादेव संसारस्योत्पत्तिः इति वश्यमाणत्वात् प्रपञ्चस्य सृष्ट्यर्थं ईश्वरस्य आवश्यकता नास्ति। अस्य जगतः सृष्टिः कस्यापि उद्देशस्य पूरणाय भविष्यति इति वक्तुं न किमपि प्रमाणमस्ति। प्रपञ्चस्योत्पत्तिः जडतत्वानामाकस्मिकसंयोगात् भद्रो इत्यत्र अधिकाः युक्तयः साङ्गत्येन तिष्ठन्ति। अतः अस्मिन् मते ईश्वरस्य अस्तित्वं नाङ्गीक्रियते इत्यस्माद्वतोः चार्वाकाः भवन्ति अनीश्वरवादिनः।

१०) तत्त्वविचारः :-

विश्वेऽस्मिन् वर्तमानानां मूलतत्वानां सम्बन्धे चार्वाकाणां मतं तेषां प्रमाणसम्बन्धिविचाराऽबलमिवत् भवति। यतो हि

प्रत्यक्षमेकसात्रं प्रमाणमस्ति एतेपाम् । अतः यद्वस्तु प्रत्यक्षप्रमाणेन सिद्ध्यति तस्येव वस्तुनः अस्तित्वमभ्युपगम्यते । तस्मादेव आत्मा, ईश्वरः, स्वर्गः, जीवस्य नित्यत्वं, अवृट्टादिविषयादि मान्यता अस्माकं शास्त्रात् न मिलति, एतेषां विषयाणां ज्ञानं प्रत्यक्षोग न भवति । परिशेषात् अस्माकं केवलजड्डव्याणामेव प्रत्यक्षं भवति । अतः तानि तत्त्वान्येव सत्यत्वेन अभ्युपगत्वा योग्यानि सन्ति । एवमस्मिन् मते जडवादस्य प्रतिपादनं क्रियते । अस्य मतानुसारं जडवस्तु एव एकमात्रं तत्त्वं भवति । इतरदार्शनिकानुसारं यानि भवन्ति अन्यानि तत्त्वानि, तेषां तत्त्वानामुलेखः एतेषां ग्रन्थे न मिलिष्यते, नाङ्गीक्रियते च इति तत्त्वविचारः ।

११) चार्वाकाभिप्रेतः मोक्षविचारः -

एतेषां मते स्वर्गनरकादिकल्पना मिथ्याभूता भवति । मीमांसकादेवः भणन्ति— मानवजीवनस्य परमलक्ष्यत्वेन सन्ति स्वर्गादियः पुण्यलोकाः । स्वर्गादिषु महानानन्दः मिलिष्यति । इह लोके कृतवैदिककर्मानुष्ठानेन परलोके स्वर्गादिसुखात्मकं फलमनुभवति मनुष्यः इति । अस्योत्तरत्वेन चार्वाकाः वदन्ति— परलोकस्वर्गसुखादयः केवलं विश्वासमवलम्बिताः सन्ति । परलोक एव अस्तीति प्रत्यक्षियतुं प्रमाणमेव नास्ति । बुद्धिमान् पुरुषः एतत्सर्वं विचार्ये पुरोहितवाक्ये विश्वासं न विदधति ।

नैयायिकादयः वर्णयन्ति—“आत्यन्तिकदुःखनाशात् सोक्षः” इति, केचन जन्मकारणनाशात् मरणानन्तरं मुक्तिरिति, अपरे अस्मिन्नेव जन्मनि मुक्तिकलमशुभुते इति स्वस्वमतमुपक्षिपन्ति । परन्तु एतेषां सर्वेषां प्रत्युत्तरत्वेन चार्वाकिण्य कथनं भवति— “मरणमेव अपवर्गः” इति । यतः आत्मा इति सत्त्वात्मक दस्तु एव नास्ति । अतः शारीरक-कर्मवन्धनात् आत्मनः मुक्तिः इत्येव न सिद्ध्यति । मोक्षस्यार्थः अयमपि भवितुं न शक्यते— जीवनकाले एव दुःखानामात्यन्तिकत्वमिति । अत्र कारणमेतद् भवति शारीरधारणादेव सुखदुःखयोः मध्ये अविच्छेद-सम्बन्धः तिष्ठति । यदि दुःखस्य न्यूनता भवति तर्हि सुखस्याधिक्यं

भवति, किन्तु दुःखस्य पूर्णविनाशः शारीरत्याशात् अर्थात् मरणादेव भवति— जीवितकाले अधिकाधिकेन क्रियत्पर्यन्तं सुखमवाप्तुं शक्यते, एवं स्वजीवने दुःखानां न्यूनीकरणं कर्तुं शक्यते इति सर्वदा विविच्य बुद्धिमता पुरुषेण स्वजीवनं सुखमयं कर्तुं प्रयत्नः कार्यः । मरणानन्तरं किमपि नास्तीत्युक्तेः मरणात्पूर्वं यदनुभूतं सुखं तदेव आनन्दात्मकं भवति, न त्वन्यत् । एतेषामुक्तिरस्ति— “ऋणं कृत्वा घृतं पिव” इति । अत एव चार्वाकाः सुखवादिनः इति कथन्ते । सुखवादानुसारं जीवन-सुखभोगः एव जीवनस्य अन्तिमं लक्ष्यभूतं भवति । वदन्ति च एते चार्वाकाः—

न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः ।
नैव वणश्चिमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥
अस्मिन्होत्रं त्रयोवेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् ।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति वृहसप्तिः ॥
त्रयो वेदस्य कर्तरी भण्डधूर्तनिशाचराः ।
जर्भरी तुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचस्मृतम् ॥ इति ।

अपिच आस्तिकदर्शनमतानुसारं धर्मर्थकाममोक्षाख्यानि सन्ति । किन्तु चार्वाकिमते कामार्थी द्वावेव भवतः । धर्ममोक्षौ न स्वीक्रियते चार्वाकिण । यतः मोक्षस्यार्थः— पूर्णदुःखविनाशः^१ अयं दुःखविनाशः मरणात्पूर्वं न सिद्ध्यति । कोऽपि बुद्धिमान् पुरुषः स्वसृत्युं न कामयते । धर्मस्य कृते शास्त्रं प्रमाणम्, एतत् शास्त्रं न विश्वासयोर्यं भवति । अतः धर्ममोक्षौ न पुरुषार्थौ । अवशिष्टौ धन्यस्यौ द्वौ पुरुषार्थौ भवतः । यतः बुद्धिजीवी काममोक्षात्मकसुखलाभाय धनस्याजनं करोति । अतः धनकामयोर्मध्ये कामः एव अन्तिमलक्ष्यत्वेन स्वीक्रियते । अर्थात्मकं धनं तु कामप्राप्त्यर्थमेकः साधनं भवति इति चार्वाकस्य मोक्षविचारः ॥

* * * * * * * * * * * * * * *
 * अष्टसोऽध्यायः - जैनदर्शनम् *
 * * * * * * * * * * * * * * *

८-१) जैनदर्शनम् :-

जैनानां कथनानुसारं जिनमतप्रवर्तकत्वेन चतुर्विशतिर्थङ्कराः सन्ति । अतिप्राचीनकालादारभ्य एतेषां तीर्थङ्कराणां परम्परा आसीत् इति निश्चीयते । अस्याः परम्परायाः प्रथमतीर्थङ्करत्वेन ऋषभदेवः आसीत् । वर्धमानः अथवा महावीरनामकत्वेन प्रसिद्धः तीर्थङ्करः अन्तिमः चतुर्विशतिमः भवति । अस्य जन्म अस्ति किस्तपूर्वपट्टशताब्द्याम् । तीर्थङ्करस्य जिनः इत्यपरं नाम । जिनशब्दार्थः भवति - विजेता अथवा जिजीर्षुः इति । तीर्थङ्कराः एते रागदेषादीन् जित्वा निवर्णात्मकं मोक्षं प्राप्नुशन्ति इत्यस्मात् कारगात् एतेषां जिन इत्यपरं नाम भवति ।

२) जैनदर्शनपरिचयः :-

जैनदर्शने प्रत्यक्षानुभानशब्दाः प्रमाणत्वेन स्त्रीक्रियन्ते । यतः एतैः प्रमाणैः यथार्थज्ञान मिलिष्यति । अनुमानं यावत्पर्यन्तं विज्ञान-नियमानुसारं भवति तावत्पर्यन्तं तदनुमानेन यथार्थज्ञानमुदेति । विश्वासयोग्यपुरुषाणां यथावाक्यं श्रूयते यदा तदा तत् शब्दप्रमाणमपि सत्यं भवति । जैनमतानुसारं आध्यात्मिकविषयाणां यथार्थज्ञानं सर्वज्ञानं तीर्थङ्कराणां उपदेशे अर्थात् शब्दप्रमाणेनैव मिलिष्यति । अतः प्रमाण-ऋग्माधारीकृत्यैव जैनदर्शनं तिष्ठति । प्रत्यक्षप्रमाणद्वारा भौतिकद्रव्याणां ज्ञानं सिद्धति । चार्वाकमतानुसारं जैनदर्शनेऽपि भूतज्ञतुष्टयानां मिश्रणेनैव भौतिकद्रव्यस्योत्पत्तिरिति अभ्युपगम्यते । भूतचतुष्टयातिरिक्त-

त्वेन आकाशकालधर्मधिमणिं ज्ञानमनुमानेन प्राप्नुवन्ति जैनाः । एतेषां मतानुसारं भौतिकद्रव्याणां स्थित्यर्थमाकाशस्य अस्तित्वमङ्गीकृतम् । द्रव्येषु अवस्थात्मकं परिवर्तनं कालेनैव भवति । गतिस्थित्यर्थं क्रमशः धर्मधिमौ कारणीभूतौ भवतः । अत्र धर्मधिमौ सामान्यार्थवत्त्वेन न स्वीकर्तव्यौ, किन्तु गतिस्थित्यर्थवाचकौ इति अभ्युपेयते । मतेऽस्मिन् भौतिकद्रव्याणां “पुद्गल” इति व्यवहारः । पञ्च पदार्थतिरिक्तत्वेन प्रत्यक्षानुमानद्वारा प्रमाणितत्वेन एकं चेतनात्मकं वस्तु अस्ति, तदेव जीवः इत्युच्यते । सुखदुःखाद्यनेकानां आत्मगुणानामनुभवेन जीवात्मनः प्रत्यक्षज्ञानं भवति । चैतन्योत्पत्तिः जडपदार्थेभ्यः न भवति । दर्शनेऽस्मिन् आत्मनः अस्तित्वं अनेन साध्यते यत् यदि न भवति चेतना शक्तिः तर्हि भूतचतुष्टयमिश्रणेन सजीवशरीरस्योत्पत्तिरेव न स्यात्, एवं जीवस्य परिचालनेन शरीरान्तर्गतानामिन्द्रियाणां नियमितं कार्यं न भवेत् । यतः मरणानन्तरं शरीरस्य गतिर्न दश्यते । तस्मात् सजीवद्रव्यभिन्नत्वेन चेतनः आत्मा एकः तत्वतः अस्ति इति निश्चीयते । जैनमतानुसारं पशुपक्षिमनुष्यादिषु सकलेषु स्थावरजज्ञमेषु, एवं धूलिकणेषु जीवः वर्तते । परन्तु सर्वेषु स्थावरजज्ञमेषु समानत्वेन चेतनः नास्ति । वनस्पत्यादिषु वर्तमानः जीवः एकेन्द्रियत्वेन तिष्ठति, तेषां केवलं स्पर्शेन्द्रियमस्तीत्यतः स्पर्शवोधः एव जायते । निमन्त्रेणजीवानां इन्द्रियद्वयं तिष्ठति । एवमन्येषां क्रमशः त्रीणि इन्द्रियाणि, इन्द्रियचतुष्टयं भवति । उच्चवर्गाणां ममुष्यादीनां पञ्च इन्द्रियाणि भविष्यन्ति । तेषामिन्द्रियाणां माध्यमेनैव वस्तुज्ञानप्राप्तिः । यावत्पर्यन्तमिन्द्रियाणि समुद्गुद्वानि न भवन्ति तावत्पर्यन्तं शरीरवन्धने प्रविष्टस्य जीवस्य ज्ञानं सीमितमस्ति । यदि इन्द्रियद्वारा आत्मशक्तिरवगुणिता भवति तदा सः जीवः वहुविधात्मकैः दुखैः आक्रान्तो भविष्यति इत्येषां नयः ।

प्रत्येकस्मिन् जीवे स्वाभाविकत्वेन दर्शनज्ञानवीर्यसुखाद्यः अनन्ताः भवन्ति । अनन्तगुणत्वेन वर्तमानस्य जीवस्य स्वरूपं पुद्गलेन आछादयते । अर्थात् पुद्गलयोगेन जीवस्य वन्धनं इति निश्चीयते । कर्मनाशेन जीवस्य वन्धनात् सुक्षिर्भवति, वन्धनस्याभावे सः जीवः

दद्याभाविकगुणेषु एकतां प्राप्नति । तत्पूर्वाणः उपदेशात्मक-
शब्दप्रमाणेन मोक्षप्राप्तिः जायते । एत तीर्थज्ञराः मोक्षप्राप्त्यर्थं
भार्गदर्शनं करिष्यन्ति । बन्धनात् मुक्तिसम्पादनाय आवश्यकत्वेन
मार्गत्रयं तिष्ठति । यथा—प्रथमोपायः सम्यग्दर्शनात्मकः, महात्मना-
मुपदेशं प्रति श्रद्धायाः स्थिरीकरणम् । द्वितीयः भवति—तेषामुपदेशानां
यथाथवोधेन सम्यग्ज्ञानसम्पादनम् । तृतीयः अस्ति— सच्चरित्रता,
इयं भवति नैतिकनियमानामनुकूलाचरणात्मिका । अर्थात् स्वजीवने
अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्माचर्य, अपरिग्रहानां सम्यक् परिपालनं भवति
सच्चरित्रता । सम्यग्दर्शनज्ञानशास्त्राणां सम्मिलितप्रयोगेण वासनानां
नियन्त्रणं भवति, अनेन नियन्त्रणेन कर्मनाशः, कर्मनाशात् जीवस्य
मुक्तिः । यतः पुद्गलादेव जीवः कर्मणि नियुक्तः अस्ति । कर्मभावेन
पुद्गलोऽपि स्वयमेव निवर्तते । अतः प्रथमतया बन्धनत्वेन हेतुतया
वर्तमानस्य पुद्गलस्य नाशाय प्रयत्नः कार्यः सर्वैः जीवैः । पुद्गलनाशेन
जीवस्य अनन्तचतुष्टयं मिलिष्यति । अर्थात् सः जीवः अनन्तदर्शनक्षान-
शक्तिः-आनन्देभ्यः प्रस्फुटितो भवति । इयमेव दशा मोक्षावस्था । जैनाः
ईश्वरं न मन्यन्ते । ईश्वरस्थाने तीर्थकराणां निवेशो भवति । यतः एतेषां
नये तीर्थज्ञर एव ईश्वरवत् सर्वज्ञः एवं सर्वशक्तिमान् भवति । एतेषां
मनुयायिनः तीर्थज्ञरान् एव आदर्शस्वरूपत्वेन मन्यन्ते । एतेषां
दर्शनस्य सामान्यपरिचयः ।

३) प्रमाणविचारः :-

ज्ञानं द्विप्रकारकम् - एकमपरोक्षम् अन्यत् परोक्षं चेति । यद्
ज्ञान साधारणतया अपरोक्षत्वं भजते तत् केवलमपेक्षाकृतमपरोक्षज्ञान-
मित्युच्यते । इन्द्रियैः मनसा च यन् ब्राह्माभ्यन्तरविषयाणां ज्ञानं भवति
तत् अनुमानपेक्षया अवश्यपरोक्षात्मकं भवति, किन्तु एतावश्यानानां
पूर्णतया अपरोक्षत्वं न मन्यते । यतः एतद् ज्ञानं इन्द्रियैः मनसा च
सम्पत्स्यते । व्यावहारिकज्ञानातिरिक्तत्वेन पारमार्थिकापरोक्षज्ञानमपि
भवितुमर्हति । पारमार्थिकज्ञानप्राप्तिस्तु कर्मवन्धनाशानन्तरं भवति ।

पारमार्थिकापरोक्षज्ञाने आत्मनः एवं ज्ञेयवस्तुनां इन्द्रियादिसहायतां त्रिना-
साक्षात् सम्बन्धस्तिष्ठति । यावत्पर्यन्तं कर्मजनितवाधानुभवः अनुभूयते
तावत् एतदपरोक्षज्ञानं नीदेति । अर्थात् पुद्गलनाशानन्तरमेतद्
पारमार्थिकं ज्ञानं देवीष्यते ।

एतद् पारमार्थिकापरोक्षज्ञानं त्रिधा भज्यते-अवधिभूतं, मन-
पर्यायात्मकं, केवलं चेति । तत्र अवधिज्ञानं तु यदा मनुष्यः अंशतः
स्वकर्मणः नष्टतां सम्पादयति तदा तस्मिन् एका शक्तिरुद्देति । अनन्तरं
तया शक्तिच्चास पुरुषः अत्यन्तकृतस्थं सूक्ष्ममात्मानं एवं अस्पष्टद्रव्याणां
स्वरूपं ज्ञातुं समर्थो भवति । अनेन सीमितवस्तुनां ज्ञानं प्राप्यते इत्यतः
अस्य ज्ञानस्य परिधिज्ञानमिति संज्ञा । द्वितीयं भवति - यदा मनुष्यः
रागद्वेषादिमानसिकवाधानां जेता भवति तदा अन्यव्यक्तिषु वर्तमानं
ज्ञानमेवं भूतानां विचारात्मकं ज्ञानं प्राप्नोति । अन्येषां मनसि प्रवेशं
करोति इत्यतः एतद् ज्ञानं मनः पर्याप्तिवेनोच्यते । यदा ज्ञानवाधकत्वेन
वर्तमानानि यानि सर्वाणि कर्मणि तानि आत्मनः सकाशात् सम्पूर्णतया
नष्टानि भवन्ति तदा अनन्तज्ञानप्राप्तिर्जायते । अस्यैव ज्ञानस्य केवल-
ज्ञानमिति व्यवहारः ।

जैनदर्शनानुसारं मतिज्ञानम् श्रुतज्ञानम् इति ज्ञानद्रव्यम् । मतिज्ञानं
नाम न्द्रियेभ्यः एवं मनसः प्राप्तं यद् ज्ञानं तद् भवति । श्रुतज्ञानं
भवति शब्दज्ञानम् । एतेषु ज्ञानपञ्चकेषु मतिज्ञान-श्रुतज्ञानावधिज्ञानेषु
दोषस्य सम्भावना वर्तते । किन्तु मनःपर्यायज्ञानं केवलज्ञानमिति द्वयं
सर्वथा दोषरहितत्वेन तिष्ठति । साधारणतः दर्शनेऽस्मिन् अन्यदर्शना-
नुसारं प्रत्यक्षानुमानप्रबद्धः प्रमाणत्वेन त्रीणि स्वीक्रियन्ते ।

४) स्थाद्वादविचारः :-

जैननये एकपरामर्शवस्तुना एकस्यैव धर्मस्य वोधः जायते ।
वस्तुनि भिन्नविभिन्नप्रकारेण प्रत्यक्षपरोक्षात्मकानि ज्ञानानि उत्पद्यन्ते ।
अनेन एतस्पर्णं भवति यत् वस्तुनि अनेकवर्मणः तिष्ठन्ति । अतः

एतेषां कथनं भवति अनन्तधर्मकं वस्तु इति । केवलज्ञानद्वारा वस्तुनामने के धर्मः प्रत्यक्षीक्रियन्ते । अपितु साधारणजनस्य एकस्मिन् समये वस्तुनि एका इष्टः भवितुं शक्यते । अत एव सः तस्मिन् वस्तुनि एकमेव धर्मं जानाति । वस्तुनः अस्यांशिकस्य नयः इत्युच्यते । नयति प्रापयति सम्बेदनम् आरोह्यतीति नयः, प्रमाणप्रवृत्तेः उत्तरकालभावी परामर्शः भवति । विभिन्नदर्शनेषु भिन्नभिन्नत्वेन संसारस्य वर्णनं लभ्यते । अत्र कारणमेतद्विस्तु सर्वेषु एकाः इष्टः नास्ति । अतः भिन्नभिन्नदार्शनिकमतानुसारं स्वद्विष्टरेब सत्यरूपा भवति । तस्मादेव जीनानां बाग्रहः वर्तते यत् प्रत्येकनयारम्भे “स्यात्” इति शब्दस्य प्रयोगः कर्तव्यः इति । स्यादितिशब्देन एतत् सङ्क्षेपिततं भवति तस्य साकं प्रयुक्तवाक्यस्य प्रसङ्गविशेषे सत्यत्वं निर्भरत्वेन अस्तीति । अन्यप्रसङ्गे तद् वाक्यं मिथ्याभूतमित्यपि भवेत् । तथा च विचारं दोषमुक्तत्वेन कर्तुं स्यादिति प्रयोगः अत्यन्तावश्यकः । यथा - पटं हृष्ट्वा स्यात् पटः अस्ति इति व्यवहारः । स्यादिति पदस्य ज्ञानं भवति पटस्य अस्तित्वं कालविशेषेण, एवं गुणविशेषेण च अनुसरतीति । अपिच स्यादिति पदेन न कदापि अमस्योत्पत्तिः भवति, यतः पटः नित्यत्वेन सर्वव्यापित्वेन च अस्ति । पटः इति वाक्येन अनेकप्रकाराणां भ्रान्तिज्ञानानामुदयः भवति ।

अयं वादः जैनभते “स्याद्वादः” इति प्रथां प्राप्नोति । साधारण-बुद्धिमान् मनुष्यः कस्मिन्वपि वस्तुनि परामर्शत्वेन किमपि करोति तत् कर्म तस्मिन् वस्तुनि एकदेशत्वेन तिष्ठति । अर्थात् तस्य परामर्शस्य सत्यत्वं तत्प्रसङ्गानुसारं भवति, यस्य वस्तुनः कल्पना तस्मिन् पुरुषे सदा तिष्ठति इति स्याद्वादस्य सारभूतो अर्थः भवति ।

५) सप्तभङ्गीनयविचारः :-

सप्तभङ्गीनयः एवं भवति- (१) स्यात् अस्ति, (२) स्यात् नास्ति (३) स्यात् अस्ति च नास्ति च (४) स्यात् अवक्तव्यम् (५) स्यात् अस्ति च अवक्तव्यं च (६) स्यात् नास्ति च अवक्तव्यं च (७) स्यात् अस्ति च नास्ति च अवक्तव्यं च इति । जैनशास्त्रे परामर्शस्यापि नयः इत्युच्यते ।

जैनतात्किकः प्रत्येकनयेन सह स्यात् इति पदं योजयति । स्यात् घटः अस्ति इत्यत्र स्यादिति पदेन घटस्य स्थान-काल-वर्णदीनो सङ्क्षेपे भवति । एतन्मतानुसारं अस्तीति बोधकपरामर्शस्य सामान्यरूपं भवति स्यात् अस्तीति । एवं घटसम्बन्धे नास्तिबोधकपरामर्शः स्यात् नास्ति वाक्यात् लभ्यते । उदाहरणं भवति - स्यात् घटः न शामवर्णः इति । अर्थात् कोऽपि एकः विशेषः घटः विशेषस्थानादिपरिस्थितौ न शामवर्णः इति । अतः नास्तिबोधकपरामर्शेऽपि स्यादिति शब्दस्य प्रयोगः अत्यावश्यकः इति द्वितीयपरामर्शस्य सामान्यरूपं भवति - स्यात् नास्तीति । तृतीयः परामर्शः - स्यात् अस्ति च नास्ति चेति । एकदा घटः रक्तत्वं भजते, तथा अन्यस्मिन् समये अन्येन वर्णेनापि स्थातुं प्रभवति । अस्य घटस्य व्यक्ततासम्पादनाय संयुक्तपरामर्शस्य अपेक्षा अस्ति । घटस्य सामान्यरूपं स्यात् अस्ति च नास्ति च इत्युच्यते । अनेन एकस्मिन् वस्तुनि एकस्मिन्वेब समये अस्तित्वनास्तित्वसम्बन्धेन बोधः जायते । विभिन्नहृष्ट्या विचारकरणार्थमुक्तः तृतीयभेदः आवश्यकः । चतुर्थः अस्ति - स्यात् अवक्तव्यः इति । सर्वसमयेषु एवं सर्वावस्थाषु च घटस्य वर्णः कीदृशः? इति प्रश्नस्योत्तरत्वेन इदमुच्यते, अनया हृष्ट्या घटस्य वर्णसम्बन्धविषये किमपि वक्तुं न शक्यते । यस्मिन् परामर्शे परस्परविरोधिगुणानां सम्बन्धे युगपत यदि विचारः कार्यः तदा तस्य ययार्थरूपं स्यात् अवक्तव्यम् इति भविष्यति । ८. चमः परामर्शः - स्यात् अस्ति च अवक्तव्यं च इति । अर्थात् स्यात् अपि अस्ति अवक्तव्य चास्ति इति । क्यापि विशेषहृष्ट्या अस्माभिः रक्तवर्णः घटः इति वक्तुं शक्यते । किन्तु यदा हृष्टे: स्पष्टनिर्देशो न भवति तर्हि घटमध्ये स्थितस्य वर्णस्य वर्णनकरणं न सम्भवति । अतः व्यापकहृष्टचा घटः रक्तः एवमवक्तव्यं च भवति इति पञ्चमः । षष्ठः परामर्शः भवति - स्यात् नास्ति च अवक्तव्यं चेति । अयं भवति - द्वितीयचतुर्थयोः मेलनेन । अस्य प्रकारोऽपि तथैव भवति । अतः पुनः वक्तव्यस्यापेक्षा नास्ति । सप्तमस्तु परामर्शप्रकारः - स्यात् अस्ति च नास्ति च अवक्तव्यं चेति भवति । अयं परामर्शः तृतीय-चतुर्थपरामर्शमेलनेन सम्पत्स्यते ।

तत्र यथोक्ताः हृष्टान्तादयः अत्रापि भविष्यन्ति । पठ-सप्तश्लोके परामर्शी
द्वाष्टां मेलनेन सिद्धयतः इति कारणात् द्वावपि पृथक्कथितौ इति
विवेचनीयम् ।

६) द्रव्यविचारः :-

यस्मिन् धर्मः वर्तते स एव धर्मी इत्यभिधीयते, एवं धर्मिमध्ये
वर्तमानलक्षणस्य धर्म इत्युच्यते । धर्मिणः एव अपरं नाम द्रव्यमिति ।
प्रत्येकस्मिन् द्रव्ये प्रकारद्रव्यधर्मौ तिष्ठतः - स्वरूपधर्मः एवमागन्तुकधर्मः
इति । इमौ नित्यपरिवर्तनशीलत्वेन भव्येते । स्वरूपधर्मः अयं भवति-
द्रव्ये सर्वदा वर्तमानः यः सः इति । एताहशधर्म विहाय द्रव्यस्य अस्तित्व-
मेव न सम्भवति । उदाहरणेन - चैतन्यमात्मनः स्वरूपमिति ।
अत्रात्मनि स्वरूपधर्मत्वेन चैतन्यं स्वीक्रियते । चैतन्यस्याभावे आत्मा
नास्ति इत्यतः तेन चैतन्येन आत्मनः नित्यत्वमपि प्रसाधितम् ।
आगन्तुकधर्मस्तु - वस्तुनि न सर्वदा तिष्ठति । एते धर्माः वस्तुनि
आगमिष्यन्ति गमिष्यन्ति च । इच्छासङ्कल्पसुखदुखादयः आत्मनः
परिवर्तनशीलधर्माः भवन्ति । एतैः धर्मैः द्रव्यस्यापि परिवर्तनं भवति ।
जैनदर्शने स्वरूपधर्मस्य गुणः इति व्यवहारः एवमागन्तुकस्य पर्यायः
इति कथनं भवति । तथा च गुणः अपरिवर्तनशीलः, पर्यायः परिवर्तनशीलः
इत्युच्यते । संक्षेपतः द्रव्यस्य परिभाषारूपेण एतदाम्नायते यत् यस्मिन्
गुणः तथा पर्यायस्तिष्ठति तद् द्रव्यमिति । अय सासारः विभिन्नद्रव्याणां
संयोगेन जायते । जैनास्तु अस्य सासारस्य एकदृष्ट्या अनित्यत्वं
प्रतिपादयन्ति । यथार्थतः नित्यपरिवर्तनधर्मौ सत्स्वरूपौ । अतः
सासारः नित्यः परिवर्तनशीलत्वं इति बक्तव्ये नास्ति दोषः ।
स्याद्वादकारणेन एकमुखेन संतारस्य नित्यता, अन्यमुखेन तस्यैव परिवर्तन-
शीलता इत्यद्दोषः । द्रव्यं सत् भवति । “उत्पत्तित्ययत्रोवत्वलक्षणं सत्”
इति कथनेन प्रत्येकस्मिन् द्रव्ये उत्पत्तिः, क्षयः, नित्यता इति लक्षणत्रयं
तिष्ठति । स्वगुणकारणव्येन द्रव्यं नित्यं भवति, यतः गुणाः न परिवर्तन्ते
परिवर्तनशीलपदार्थानां उत्पत्तिः तथा अन्तवर्त्वं च भवतः इति हेतोः

तेषु द्रव्येषु उत्पत्तिः एवं विनाशश्च निष्ठतः । एवं द्रव्यनन्तरेवारः
७) द्रव्यभेदविचारः :-

समस्तद्रव्याणि भागद्वयेन विभजति जैनाचर्याः - एकः
अस्तिकायः अपरः अनस्तिकायः इति । कालः अनस्तिकायद्रव्यत्वेन
स्वीक्रियते । अबशिष्टानि सर्वाणि आकाशादीनि द्रव्याणि अस्तिकायत्वेन
भण्यन्ते । एतेषां द्रव्याणामस्तिकायत्वमनेन कारणोच्यते - इमानि
द्रव्याणि सन्ति एवं कायत्वेन भान्ति इति अस्तिकायकथनमेतेषाम् ।
अस्तिकायः द्विप्रकारात्मकः— जीवाजीवभेदेन । आत्मनः अन्यत् नाम
जीव इति । जीवः द्विप्रकारः— मुक्तवद्वभेदेन । मुक्ताः भवन्ति
वन्धनात् मुक्ति प्राप्य ये मोक्षं प्राप्तवन्तस्ते । इदानीं यावत् सासारे
वद्वत्वेन तिष्ठन्ति ये ते जीवाः वद्वाः इति परिगण्यन्ते । वद्वजीवेष्वपि
भेदद्वयं वर्तते - त्रस्तथावरभेदेन । त्रसजीवाः गतिमन्तः सन्ति, स्थावराः
गतिहीनत्वेन स्थास्यन्ति । स्थावरजीवशरीरमपूर्ण भवति । स्थावरजीवाः
पृथिव्यप्तेजीवाद्यव्यात्मकेन वनस्तिरूपशरीरेषु तिष्ठन्ति । स्थावरजीवाः
स्पर्शेन्द्रियमात्रग्राह्याः तिष्ठन्ति । त्रसजीवेषु न्यूनाधिकः विकासः
उपलभ्यते । त्रसजीवाः क्रमशः द्वित्रितुपचेन्द्रियात्मकाः भविष्यन्ति ।
सर्पादीनां त्वक् जिह्वा इति इन्द्रियद्वयम्, पिपीलिकादीनां त्वक् जिह्वा
नासिका इति त्रीणि इन्द्रियाणि, मत्त्वं भ्रमरादीनां - त्वक् जिह्वा,
नासिका, चक्षुरिति इन्द्रियत्रुष्ट्यम्, पशुपक्षिमनुष्यादीनां पञ्च
इन्द्रियाणि- त्वक् जिह्वा नासिका चक्षुः श्रोत्रमिति भवन्ति । अस्तिकायः
अजीवभेदेन चतुर्धा भिद्यते - धर्मः, अधर्मः, आकाशः, पुद्गलः इति एवं
द्रव्यभेदविचारः ।

८) पुद्गलादिविचारः :-

जडद्रव्यं पुद्गलं इत्युच्यते । यस्मिन् द्रव्ये संयोगविभागौ
भवतः तस्य पुद्गलः इति नामना व्यवहारः । जडद्रव्याणां सद्ये संयोगः
भवति एव विभागोऽपि जायते । पुद्गलस्य अतिसूक्ष्मभावः अणुः
इत्युच्यते । अणुद्रव्याधिकत्वंयोगेन संघातः अथवा स्कन्धः उत्पद्यते ।

अस्माहाणां शारोरं अन्यजडव्याणुसंयोगात्मकसंघातेन निर्मितं भवति । मनः प्राणादयः जडतत्त्वेनैव निर्मिताः सन्ति । पुदुगले गुणचतुष्टयं तिष्ठति-स्पर्शरसगन्धवर्णः इति । एते गुणाः अणूनां मध्ये एवं संघाते च मिलिष्यन्ति । अन्यदार्थनिकमतानुसारं जनेमते शब्दः भौतिकगुणत्वेन च स्वीक्रियते । एतेषां कथनं भवति पुद्गलस्य आगत्तुकपरिवर्त्तनात्मककारणेन शब्दः उत्पद्यते इति । एवं पुद्गलविचारः ।

आकाशस्य अस्तित्वकारणादेव अस्तिकायद्रव्याणां स्थानप्राप्तिरस्ति । जीवपुद्गलधर्मधर्माः आकाशे स्थास्यन्ति । आकाशस्तु न दृष्टिगोचरो भवति । अस्यास्तित्वमनुमानेन सिद्धति । द्रव्याणां क्रमिकः विस्तारः स्थानादेव भवति, द्रव्याणां स्थानत्वेन आकाशस्तिष्ठति । आकाशं विना अस्तिकायद्रव्याणां विकासः असम्भवः । द्रव्येण आकाशः व्याप्तत्वेन तिष्ठति, आकाशेन द्रव्यं संसारे व्याप्तं भवति । आकाशे भवति भेदद्वयम्-लोकाकाशः अलोकाकाशः इति । जीवानां एवं द्रव्याणां आश्रयत्वेन यः अस्ति सः लोकाकाशः । लोकाकाशपरत्वेन यः अस्ति आकाशः तस्य अलोकाकाशः इत्युच्यते इति आकाशविचारः ।

अस्तिकायद्रव्यमध्ये कालस्य गणना न भवति । यतः कालः अखण्डद्रव्यत्वेन उच्यते । अखिलप्रपञ्चे एकः एव कालस्तिष्ठति । अयं कालः अवयवं विना विश्वेऽस्मिन् व्याप्तः इति स्वीक्रियते । जैनाः तत्र तत्र कालस्य भेदद्वयमङ्गीकरिष्यन्ति-पारमार्थिकव्यावहारिकत्वेन । व्यावहारिककालः समयः इत्यपि उच्यते । पारमार्थिककालः कारणं भवति वर्तना इति । व्यवहारिककाले अन्यान्यपरिवर्त्तनम् पि कारणत्वेन तिष्ठति । यथा क्षणमुहूर्तादयः । समयस्य आरम्भः अन्तवत्त्वं च भवतः, किन्तु पारमार्थिककालः नित्यः निराकारश्च भवति । पारमार्थिककालस्य विभिन्नोपाधिद्वारा विभागकरणेन दण्डिनमासादयः लभ्यन्ते इति कालविचारः ।

धर्मधर्मो क्रमशः गति-स्थित्यर्थवाचकौ भवतः । जीवादिजडव्यस्तनि गत्यर्थं सहायकद्रव्यस्य अपेक्षां करिष्यन्ति, येन कारणेन तेषां

गतेः सम्भवः स्यात् । स एव गतिरूपः धर्मः इति प्रोच्यते । अधर्मः द्रव्याणां स्थिरीकरणार्थं सहायकत्वेन तिष्ठति । यथा वृक्षच्छाया श्रान्तस्य पथिकस्य विश्रामदानाय सहायकत्वेन तिष्ठति लद्वत् अधर्मोऽपि विश्रामस्थितिसहायको भवति । धर्मधर्मो परस्परविरोधिनौ अथापि द्वयोर्मध्ये सादृश्यं तिष्ठति । धर्मः निराकारकारणत्वेन उच्यते, अधर्मः उदासीनकारणत्वेनाभिधीयते । धर्मधर्मों स्वयं न क्रियाशीलौ । अन्यदार्थनिकानुसारमन्त्र धर्मधर्मों धार्मिकार्थत्वेन न कथितौ, अपि तु विशेषपारिभाषिकार्थे प्रयुक्तौ भवतः इति धर्मधर्मयोः विचारः ।

६) तत्त्वविचारः :-

प्रत्येकं वस्तु अनेकधर्मत्वेन तिष्ठति । एतेषां बाक्यमस्ति—“अनेकधर्मकं वस्तु” इति । प्रत्येकस्मिन् वस्तुनि धर्मः द्विःप्रकारत्वेन तिष्ठति भावात्मकाभावात्मकरूपेण । भावात्मकधर्मस्य स्वपर्यायः इति जैनाः सूचयन्ति, एवमभावात्मकस्य परपर्यायः इति । उदाहरणेन एकस्मिन् मनुष्ये आकारवर्णरूपकुलगोत्रजातिव्यवसायादयः भावात्मकधर्मः इति कथ्यन्ते । तस्मिन्नैव पुरुषं अन्यस्मात् वस्तुनः भेदोऽपि वर्तते, अयमभावात्मकधर्मत्वेन प्रोच्यते । यदा यस्य पुरुषस्य ज्ञानं सम्यक्तया भवितव्य तदा सः पुरुषः अन्यसर्ववस्तुभ्यः भिन्नत्वेन भाव्यः । भावात्मकधर्मपिक्षया अभावात्मकधर्माः अधिकाः, यतः मनुष्योपेक्षया अन्यवस्तुभ्यः यः भेदः स एव अभावात्मकधर्मत्वेनोच्यते । यथा— मूर्खस्वार्थधूर्तदियः । कालपरिवर्तनेन धर्मस्यापि परिवर्तनं भवति, यतः कार्यक्रमानुसारकालानुसारं च धर्मेषु परिवर्तनं दृश्यते । परिवर्तितेषु धर्मेषु तूतनाः धर्माः उत्पत्त्यन्ते । अतः वस्तु अनन्तधर्मकं भवति । तस्मादेव पुरुषेण एकं वस्तु सम्यक्तया शातव्यम् । “एको भावः सर्वथा येन दृष्टः सर्वो भावः सर्वथा तेन दृष्टः” इति बाक्यानुसारं सर्वज्ञः पुरुषः एव सर्वेषां वस्तुनां ज्ञानं सम्पादयति । अन्येषां च जीवानां कृते व्यवहारस्य वस्तुनामांशिकं ज्ञानं पर्याप्तं भवति । ज्ञानद्वारा एव वस्तुनः पूर्णज्ञानसम्पादयितुं शक्यते इति तत्त्वविचारः ।

व्यवहारमाध्यमेनापि प्रत्यक्षज्ञानेनेव आत्मनः अस्तित्वं नुभवते । एवमेव अन्यैः दुःखसृत्याचात्मगुणैः अपि आत्मनः प्रत्यक्षानुभूतिः भवति ।

परोक्षप्रमाणेनापि आत्मनः अस्तित्वं सिद्ध्यति । इज्ञानुमार्गरीरं परिचालयति । शरीरस्यात्म्य परिचालने एकस्यापेक्षा भवति स एव आत्मा इत्युच्यते । यथा रथस्य परिचालनार्थं एकस्य पुरुषात्मक-चैतन्यस्यापेक्षा अस्ति, स एव सारथिगित्युच्यते तद्वद्वत्रापि । ज्ञान-सम्पादनार्थं प्रत्येकमनुज्यस्य विभिन्नसाधनानि चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि सन्ति । इन्द्रियद्वारा ज्ञानप्राप्त्यर्थं प्रयोजनकर्तुरपेक्षा अस्ति । यः कर्त्ता स एव आत्मा इति युक्त्या आत्मस्वरूपं सिद्ध्यति । पुनश्च शरीरोत्पत्त्यर्थं निमित्तकारणत्वेन स एव तिष्ठति । यथा घटस्य उपादानकारणत्वेन मृत्, निमित्तकारणत्वेन कुलालः इति दृष्टः एवमेव चैतन्योपादानकर्त्वेन शरीरे भवति यः आत्मा स एव जन्मान्तरस्वीकरणे निमित्तत्वेन तिष्ठति । एताहाँ युक्तिमिश्च आत्मनः अस्तित्वं सिद्धम् इति आत्मस्वरूपविवेचनम् ।

११) जीवस्य बन्धनविचारः :-

सामान्यतया बन्धनस्यार्थो भवति जन्मग्रहणमिति । विभिन्नदार्शनिकमतानुसारं संसारात्मनोः सम्बूद्धं भिन्न-भिन्नः आतोचनाः प्रस्तुताः सन्ति । विचारभेदमनुसृत्य बन्धनात्मकसम्बन्धार्थेऽपि तेषु पृथक् मतभद्रोऽपि वरयते । जन्ममतानुसारं जीवध्यैव बन्धनं, तेन दुःखमाक् भवति जीवः । जीवस्तु चेतनात्मकं द्रव्यमिति प्रागेवोक्तम् । अयं स्वभावतः पूर्णः, यथार्थतः अनन्तश्च भवति, किन्तु अस्य शरीरधारणकरणेन अनेकाः वाधाः भोक्तव्यत्वेन पुरतः आगच्छन्ति । यदि वाधानां निरासो जायते तदा स एव अनन्तचतुष्टयं प्राप्नोति । यथा आकाशे मेघापसरणेन सूर्यः सकलपृथिवीमध्ये स्वप्रकाशेन प्रकाशयति तथा वाधानां निवृत्तीकरणेन जीवः अनन्तज्ञानादि अन्यान्तर्निहितगुणात् साक्षात्करोति ।

१०) आत्मस्वरूपविचारः :-

‘चेतनालक्षणो जीवः’ इति वाक्येन चेतनद्रव्यस्य कथनं भवति ज्ञोवः, अथवा आत्मा इति । विभिन्नजीवेषु चैतन्यस्य स्वरूपं, तस्य मात्रा च भिन्नभिन्नत्वेन तिष्ठति । मात्राभेदानुसारं जीवे एकं तारतम्यं भवति । तेषु तारतम्येषु सिद्धात्मानां स्थानमुत्कृष्टमास्ते । यः कर्मविजयी सः सिद्धः सच् पूर्णज्ञानी भवति । सर्वाधिकापेक्षया नीचजीवाः वर्तन्ते एकेन्द्रियपुक्ताः पृथिव्यप्तेज आदयः । जीवयुक्तपदार्थेषु एतेषु सबया चैतन्याभावः दरीद्रव्यते, वस्तुतः एतेष्वपि स्पर्शज्ञानं तिष्ठति । एतेषामपेक्षया पञ्चेन्द्रिययुक्तेषु जीवेषु चैतनः मध्यमत्वेन तिष्ठति । ज्ञानात्माप्तये जीवः एवाधिकारी, स एव कमकर्त्ता च भवति । कर्मकरणात् जीवः एवाधिकारी, स एव कमकर्त्ता च भवति । आत्मा स्वयं प्रकाशितः सच् मुखदुखादीनां भोगेऽपि तस्यैव भवति । आत्मा स्वयं प्रकाशितः सच् अन्यानपि प्रकाशयते । स तु नित्यः, तस्मिन् अवस्थाः परिणमन्ते । शरीरभिन्नत्वेन वर्तनानस्य तस्य अस्तित्वं आत्मानुभूत्या एव प्रमाणेन भवति । अयं जीवः शरीरं सर्वत्र व्याप्त्य तिष्ठति ।

सञ्चितकर्मनुसारमयं जीवः चक्रनेमिक्रमेण जन्मात् जन्म इति अनेकशरीरधारणं करोति । यथा दीपः सर्वत्र प्रकाशते तथा जीवः शरीरे आकेशनखादिना प्रकाशते । जीवः न सर्वव्यापी, अस्य व्यापकत्वं शरीरमात्रं यावत् भवति । शरीरगतविषयणमेव अपरोक्षज्ञानं सम्पादयति जीवः । चैतन्यं शरीरान्तः एव तिष्ठति न वहिः । सजीवशरीरस्य प्रत्येकावयेषु द्रव्यते चैतन्यस्य वोधः । अतः आत्मनः स्वरूपलक्षणत्वेन चैतन्यमस्तीति मत्वापि सम्पूर्णशरीरे तस्यास्तित्वाभ्युपगमः युक्तियुक्त एव भवति । शरीरान्तर्गतस्यात्मनः व्यापकत्वं ताम् शरीरस्य विभिन्न-भागानामनुभवेन सः साक्षात्कृतो भवतीति शरीरमात्रं तस्य व्यापकत्वम्, न तु शरीरभिन्नेषु अन्येषु द्रव्येषु तस्य व्यापकता । यस्मिन् शरीरे एकात्मा तिष्ठति तत्र अपरस्यात्मनः सञ्चिवेशोऽपि भवितुं शक्यते इति जनानां सिद्धान्तः । यथा एकस्मिन्नेव प्रकोष्ठे एकेन दीपेन सह अन्यस्य दीपस्य ज्ञानं भवितुं युज्यते तद्वत् । ‘अहं सु द्वी’ इत्यादि

ननु के एवं वाधा: ? वाधा कथंप्रकारेण जीवगत्वाभाविक-
मुणात् आच्छादयति इति चेत् - उच्यते । शरीरादेव जीवस्य वन्धनं
भवति । अनेनैव कारणेन जीवगतगुणाः अभिभूताः भवन्ति । पुद्गलात्
शरीरमुत्पद्यते । तदा विशेषशिल्पकलासम्पादनाय विशेषज्ञानविट्ठितस्य
शिलेषनः अपेक्षा लोके हप्टा एवमेव विशेषप्रकारशरीरसम्पादनाय
विशेषात्मकपुद्गलस्यापेक्षा अस्ति । जीवगतप्रवृत्तिद्वारा जरीरस्य
निभीणं भवति, अर्थात् जीवः स्वसंस्कारवर्गेनैव जरीरधारणं करोति ।
पूर्वजन्मकर्मनुसारं अस्मिन् जन्मनि आचारविचारवचनादिवासनानि
उत्पद्यन्ते । इयं वासना तु भूक्त्वा एव नश्यति । फलमेतद् भवति यत्
येन विशेषप्रकारात्मकस्य जरीरस्य उत्पत्तिर्भवति तादृग्ं पुद्गलं शरीरं
स्ववर्गे आत्मयति । अतः जीवः स्वकर्मनुसारेव जरीरधारणं कृत्वा
लोकेऽस्मिन् व्यस्तचित्तो भवति । जीवः जरीरस्य निमित्कारणत्वेन
तिष्ठति, अस्यैव जरीरस्य उपादानकारणत्वेन पुद्गलः अस्ति ।
जरीरमिति पदेन केवलं स्थूलशरीरं न ग्राह्यम्, अपितु इन्द्रियमनः-
प्राणादयोऽपि स्वीकर्त्तव्याः, यतः येन कारणेन जीवगतस्वाभाविकगुणाः
साक्षात्क्रियन्ते । तस्मात् जीवस्य कर्मणः एव वन्धनं भवति । सकषा-
यत्वात् जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलान् आदत्तं सः वन्धनः इति तस्य
स्वरूपम् । कर्मणः कारणत्वेन पुद्गलं तिष्ठति । अस्य नाशेन जीवस्य
निर्वाणात्मिका मुक्तिर्लभ्यते ।

१२) मोक्षविचारः :-

जीव-पुद्गलयोः संयोगेन वन्धनमिति कथित् । अतः जीवस्य
पुद्गलवियोगादेव मोक्षः सिद्ध्यति । पुद्गलस्य वियोगः तदा भवितुं
शक्यते यदा नवपुद्गलः आश्रवः न स्यात्, एवं जीवे पूर्वमेव प्रविष्ट्य
पुद्गलस्य जीर्णता भवितव्या । नवपुद्गलः सम्वर इति उच्यते,
प्रविष्टपुद्गलः निर्जरा इति भव्यते । अज्ञानमेव कपायाणां कारणत्वेन
तिष्ठति । जीवे पुद्गलाश्रवः एव जीवान्तनिहितकषायाणां कारणं
भवति । कषायाणां कारणमज्ञानमिति प्रागेवोक्तम् । अर्थात् आत्मनः

एवं अन्यद्रव्याणां यशोर्धवान्नाभावकारणादेव ग्रत्येवस्मिन् जीवे मनः-
क्रोधमानमायालोमादीनामुत्पत्तिः जातते । अज्ञातस्य नाशः ज्ञानादेव
भविष्यति । अतः एव जैनमेव सम्यग्ज्ञानस्य अथवा तत्त्वज्ञानस्यैव
अधिकमहत्वं दीयते । सम्यक् ज्ञानस्य प्राप्तिमत्तौर्थद्वारणां मुर्त्तिमहा-
त्मनामुपदेशमननादेव जायते । महात्मानः स्वर्य मोक्षं लब्धवा अन्यान्
उपर्दिष्टति इत्यतः तस्योपदेशः लाभदायकः । उपदेशस्य मनससम्ये
उपदेशदृश् प्रति श्रद्धाभावः अत्याबद्यकः । श्रद्धाभावः अस्याः सम्यक्
दर्शनमिति संज्ञा । सम्यग्दर्शनमाध्यमेनैव सम्यग्ज्ञानस्य प्राप्तर्भवति ।
केवलसम्यग्ज्ञानप्राप्तिरेव मोक्षस्य लक्षात्मिका । सम्यग्ज्ञानानुसारं
जीवनस्य पावनकारणात्मकं कर्म अत्याबद्यकम् । अतः मोक्षोपायस्य
तृतीयत्वेन सम्यक्चरित्रता तिष्ठति । सम्यक्चरित्रानुसारं जीवस्य
वासनेन्द्रियभनोवचनकर्मणां संयतत्वं साध्यितुं शक्यते । अस्य परिणामः
अयं भवति यत् नूतनधर्मणां सञ्चयः विनष्टो भवति, एवं पुरातनानि
कर्मणि नष्टानि भवन्ति । फलतः तस्य पुद्गलस्यापि नाशः सम्भवति,
येन कारणेन जीवः संसारेऽस्मिन् वन्धने पतितः ।

तस्मादेव दर्शने अस्मिन् सम्यग्दर्शनम्, सम्यग्ज्ञानम्
सम्यक्चरित्रम् इति त्रयाणां मोक्षहेतूनां 'त्रिरत्नानि' इति संज्ञा । इमानि
त्रीणि जीवस्य अलङ्कृतणत्वेन तिष्ठन्ति । सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चरित्राणि
मोक्षमार्गः इति दर्शने अस्मिन् शिरोमणिवाक्यं भवति । यद्यप्येते जनाः
शरीरभिन्नत्वेन आत्मानमभ्युपगच्छति, तस्य जीवस्वरूपस्य कर्मनाशात्
मोक्षः इत्यपि कथयन्ति तथापि एते वेदस्य प्रामाण्यं न स्वीकरि-
ष्यन्ति इत्यतः वेदवाह्याः भवन्ति । सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसर्वव्यापित्वेन
सूक्ष्मत्वागोचरत्वेन च बर्तमानस्य ईश्वरस्य स्थाने एते तीर्थद्वारान्
निवेशयति इति भतेऽस्मिन् वैशिष्ट्यम् । वेदवाह्यत्वात् अनीश्वरत्वाच्च
एतेषां दर्शनस्य नास्तिकत्वकथनमागतमिति संक्षिप्तं जैनदर्शनम् ।

बौद्धधर्मः, अप्रवा बुद्धोपादित् बन् ह वान्ददण्डन भव इदानी व्यवहरः ।

२) बौद्धदर्शनविच्चयः :-

बुद्धस्य मतानुसारं चत्वारि आर्थमत्यानि भवन्ति । नानि यथा-
दुःखमस्ति, दुःखस्य कारणमस्ति, दुःखस्य अन्तवर्त्तमस्ति, दुःख
दूरीकर्तुमुपाधः अस्ति इति भविष्यन्ति । दुःखमस्ति इत्यसु मत्यं सर्वे
प्राणिनः अनुभवन्ति अभ्युपगच्छन्ति च । सूक्ष्महृष्ट्या बुद्धस्य अयमनुभवः
आगतः दुःखं केवलविशेषावस्थेष्वेव न भवति, परन्तु लंबारस्य सर्वेषां
जोवानां सर्वास्वपि अवस्थासु विद्यमानत्वेन प्रतिभासते । यद्यन्तु अथवा
यः अनुभवः सुखत्वेन तिष्ठति रदेव वास्तवहृष्ट्या दुःखात्मक भवति
इते चतुणि मध्ये प्रथमः । द्वितीयसत्यस्य स्वस्प भवति - दुःखस्य
कारणमस्तीति । कारणत्वानुसन्धानद्वारा बुद्धेन अय सिद्धान्तः
प्रतिपादेतः । अस्मिन् संसारे भौतेकानि अथवा आध्यात्मिकानि यान
वस्तुनि, इमानि सर्वाणि कारणादेव उत्पन्नानि । कारण यना किमपे
वस्तु न उत्पद्यते, अतः एव वस्तुनः अनित्यत्वमायातम् । सर्वाणि
च वस्तुनि परिवर्तनशीलानि परिवर्तनशीलत्वादेव अस्माकं
जन्ममरणस्यापि दुःखमेव कारणत्वेन तिष्ठति । या सांसारिकनिषयेभ्यः
अन्विष्यते तृष्णा सा एव अस्मान् जन्मनि बहनाति । सा एव तृष्णा
अस्मान् निषयलोलुपान् प्रचोदयति । अस्याः कारणमस्माकमज्ञानमेव
भवति । यदि विषयेभ्यः समीचीन ज्ञान पुरुषस्य उत्पद्यते तदा
तृष्णाकारणस्याज्ञानस्य उत्पादेन भवति : तदानीमस्माकं लुनर्जन्म
नास्ति, एवं दुःखस्यापि विनाशो जायते ।

तृष्णीयसत्यं भवति - दुःखस्य अन्तवस्वमर्हतीति । सत्यमेतद्
सांसारिकजीवने स्पष्टं भवते । दुःखस्य यत् कारण तस्य नाशानन्तरं
दुःखस्यापि अन्तवर्त्तवं हृष्यते लोके । चतुर्थसायं भवति - दुःखं दूरीकर्तु-
मुपाधः । अस्मिन् अष्टौ पञ्चानः सन्ति, यतः इमानि अष्टौ साधनानि
भवन्ति । यथा - सम्यक् हृष्टिः, सत्यक् सङ्कल्पः, सम्यक् वाक्, सम्यक्

* बौद्धदर्शनम्-१०-११-१२ अध्यायः *

३-१२- १) बौद्धदर्शनम् :-

इदानीं बौद्धदर्शनस्य उपोदधातात्मकः उपक्रमः आरम्भयते ।
मध्ये अध्यायचतुष्टयेन वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचार-माध्यमिक-
दर्शनानि बुद्धतत्त्वानन्यतमानि प्रतिपाद्यन्ते । अन्ते उपसंहारेण पुन
बौद्धदर्शनं प्रतिपाद्यते । उपक्रमोपसंहारात्मकेनैकेन लिङ्गेन अध्याय-
चतुष्टयानां कृते बौद्धदर्शनम् इत्येवं शीर्पकं दीयते । मध्ये बौद्धचतुष्टयाना-
मवान्तरभेदः प्रदर्श्यते । इदानीं बौद्धदर्शनं नाम किमिति पश्यामः ।

बौद्धधर्मस्य प्रवर्तकः भगवान् गौतमः बुद्धः । अस्य वाल्यसमये
सिद्धार्थः इति नाम आसीत् । यौवनदण्डायामेव अयं गृहत्यागं कृत्वा
संन्यासं स्वीकृतवान् । जरामरणात्मकसंसारं हृष्ट्वा अस्य मनसि अयं
विश्वासः समजनि यत् जीवनं दुःखात्मकं भवतीति । अतः दुःखस्य
मुक्तये सिद्धार्थः संन्यासं स्वीकृतवान् । संन्यासप्रहणं कृत्वा अयं बुद्धः
दुःखस्य मूलकारण किम् ? एवं दुःखनिवृत्तये उपायान्वेषणे च स्वमति
निवेशयामास । अतः अयं धर्मनिर्देशकानां एव प्रगाढपण्डितानां सकाशे
स्थित्वा आत्मविषयकशिक्षां प्राप्तः । ग्रहीतशिक्षां तोः साक्षात्करणाय
तपस्तेषै । वाह्यविषयेषु तपस्यादिषु सफलता न प्राप्ता इति कृत्वा
सम्पूर्णतः अयमात्मनिर्भरः अभूत् । दृढसङ्कल्पेन सह शुद्धमनसा
घौरसाधनां कर्तुं सन्नद्वौ भूत्वा दुःखस्य रहस्यं ज्ञातुं चेष्टा कृता ।
अन्ते प्रयत्नानुसारमेतेषां सिद्धिः प्राप्ता । बौद्धिवृक्षस्य अधः उपविश्य
तत्त्वज्ञानं सम्पादितदाय इति वृक्षस्यास्य बौद्धिपदमाधारीकृत्य

सम्बोधः सम्यक् आजीवः सम्यक् वाग्यावः सम्यक् घूर्णि, सम्यक् सम्बोधः इति ते तिष्ठन्ति । एते: अष्टसाश्रव्यैः अविद्या एवं तृष्णा द्वारीकर्तुं शब्दयते । साधनद्वारा निर्मला बुद्धिरूपेण, अनन्तरं तस्यां हठता जायते । एवं शान्तिर्मिलिष्यति । तदा दुःखस्य पूर्णविनाशो भवति । अनेन पुनर्जन्मस्य सम्भावना एव न तिष्ठति । अस्याः अवस्थायाः निर्वणः इति संक्षा । निर्वणः एव भोक्तो भवति । एतेषां मतानुसारं एकजीवितस्य कर्मनुसारमन्यत् जन्म उत्पद्यते । एवं प्रकारेण जननमरणप्रवाहः जन्मतः जन्म इति चलति, वीजाङ्गुरवत् ।

अनन्तरकाले वौद्धभते सम्प्रदायद्वयस्य प्रादुर्भावोऽभूत् । हीन्यानमहायानभेदेन । हीन्यानस्य प्रचुरप्रचारः दक्षिणभारतलङ्घा-व्रह्मादिस्थानेषु प्रचलितत्वेनास्ति । महायान मुख्यतः तिब्बतचीनाजापान-प्रदेशेषु विस्तृतत्वेन वर्तते । विज्ञान-शून्यवादौ महायानान्तर्गतौ, वैर्भाष्यकसौत्रान्तिकौ हीन्यानान्तर्गतौ भवतः । अनयोः सम्प्रदायद्वययोः भैरव्योद्देश्य किमित्यत्र मतभेदौ वर्तते । हीन्यानानुसारं निर्वण-मेतद भवति यत् तद्वारा मनुष्यः स्वदुःखानाभन्तवत्वं कर्तुं प्रभवति इति । महायानभानुसारं निर्वणोद्देश्य भवति एतद् केवलं स्वदुःखानाभन्तवत्वं नास्ति अपिनु सः पूर्णज्ञानप्राप्तो येन सहायेन दुःखग्रस्तानां सर्वेषां प्राणिनां दुःखात् विमोचनं कर्तुं प्रभवेत तादृशं ज्ञानं प्राप्नोति इति वौद्धदर्शनस्य सक्षिप्तः परिचयः ।

३) उपदेशविचारः :-

अन्यद्भौपदेशकानुसारं भगवता बुद्धेनापि स्वधर्मप्रचारः मौखिकरूपेण कृतो दृश्यते । बुद्धस्य शिष्याः वौद्धाः अपि वहुकालपर्यन्तै तेषामुपदेशानां मौखिकरूपेण प्रचारं कृतवन्तः । एकदा मज्जमनिकाय-ग्रन्थानुसारं माणिक्यपुत्तः जैनवने बिहारं कुर्वतः बुद्धस्य समीपं गत्वा इमान् प्रश्नानकरोत्- किमयं लोकः शाश्वतः अथवा किमयं लोकः अशाश्वतः ? अयं लोकः अन्तवत्वं भजते किवा लोकोऽयमनन्तः ? शरीरजीवौ किमेकत्वेन अभिज्ञात्मकं वस्तु अथवा शरीरजीवौ

परस्परभिन्नौ ? सम्बोधिव्राप्तयै प्रगन्त तुर्वेन शनौर्व भवति । अनन्तर सम्बोधि प्राप्तोनि, अथवा मरणानन्तरं सम्बोधं न प्राप्तोनि ? मरणानन्तरं पुश्पः तथागतत्वेन भवति न भवति चेत्यस्ति ? उत्तमरणानन्तरं तथागतो न भवति न भवितुं शब्दयते ? इति । एतेषां प्रश्नानामुत्तरं दातुं तेन कृताग्रहेण बुद्धः प्रत्यभाषत । एते सर्वे कथनायोग्यत्वेन अव्याकृताः भवन्ति इति । एतेषां प्रश्नानां सम्यक्तया उत्तरं दातुं न शब्दयते, यतः आचार्यमार्गप्राप्तर्थं वैराग्योपशमलोकोत्तरज्ञानपरमज्ञाननिर्वणानामुत्पत्तिकरणानि यानि, एतेषां ज्ञातव्यत्वे नास्ति अपेक्षा, अनवश्यकविषयवत्त्वे नास्ति अस्तु इति स्वाभिप्राप्तं प्राचीकर्त् गौतमो बुद्धः ।

बुद्धस्योपदेशेषु अयं मुख्यः भवति— सांसारिकजीवते दुःखं तिष्ठति, दुःखसेतद सत्यम्, नास्तीति केनापि अपलापितुं शब्दयते । यदि दुःखमस्ति तर्हि तस्योत्पत्तिरपि स्यादेव, तदर्थं चिन्ता करणीया । यतः उत्पत्तिज्ञानाभावे तस्य निरोधार्थं प्रयत्नोऽपि न कृतो भवेत् । दुःख-निवारणाय प्रयत्नः तिष्ठति इत्यतः दुःखस्य उत्पत्तिरपि अस्ति । दुःखनिरोधानन्तरं विचारणीयो विषयः भवति यत् केन मार्गेण तस्योपलब्धिरिति । अतः प्रागेवोक्तानां चतुर्विधदुःखसमस्यानां सम्यक् ज्ञानसम्पादनं भानवमात्रस्य मुख्यं कर्म । बुद्धेन एताः समस्याः सम्यक् प्रतिवोधिताः सन्तः गुत्थिरूपेण कथिताश्च, अतः एते सम्यक् सम्बुद्धाः इति नाम्ना व्यवह्रियते ।

इदानीं बुद्धस्योपदेशाः त्रिपिटकद्वारा मिलिष्यन्ति । वौद्धानां चचनानुसारं बुद्धस्योपदेशाः एवं तस्य वचनानि च तच्छिष्यैः त्रिपिटकेषु लिखितत्वेन वर्तते । त्रिपिटकानि भवन्ति— विनयपिटकं, सुत्तपिटकं, अभिधर्मपिटकमिति । प्रत्येकस्य पिटकस्य सन्ति अनेके ग्रन्थाः । अतः एव ग्रन्थसमूहस्य पिटकमित्युच्यते । पिटकं नाम पेटिका भवति । विनयपिटके— सञ्चान्तियमाः उक्ताः, सुत्तपिटके बुद्धस्य वार्तालापाः एवं तस्योपदेशाः प्रतिपादिताः, अभिधर्मपिटके— दार्शनिकविचाराणां

मंग्रहः कृतः । एतेषु विभिन्ने च वचनानि तद्युभ्यस्मैव वर्णना हृता अस्ति ।

४) आर्यसत्यविचारः :-

दुःखस्य शिक्षासारांशः सस्य आर्यसत्यचतुष्टये पुनिहितः अस्ति । इमानि आर्यसत्यचतुष्टयानि जनमाधारणानां हृते उपदेशात्मकानि भवन्ति । इदानीं तेषां स्वरूपविचारः क्रियते—

४-१) दुःखम् :-

रोगजराभरणम्यः जीवनं हुःखमयं हष्टदा सिद्धार्थस्य अतः अतोच वलान्तः अभूत् । किन्तु यदा अय भिन्नाथः मुद्दृत्वं प्राप्तः तदा मानवानां तथा मानवेतराणां च सर्वेषां जीवनं हुःखात्मकं भवति इति निष्कर्प कृतवान् । जन्म, जरा, रोगः, मृत्युः, शोकः, वैषेषः, आकृक्षा, नैराश्यम्, इत्याद्यः आसक्त्या एतोत्पदान्ते । अतः तद एते हुःखात्मकाः भवन्ति । क्षणिकविषयभोगस्य कृते प्रवर्तमाना आसक्तिरेव पुनर्जन्मादिवन्धनस्य कारणं भवति । अतः दुःखस्य वचनं सांसारिकजीवनमेतद् हुःखात्मकम् इति । सांसारिकसुखानि न वास्तविकानि, इमानि क्षणिकानि । एतेषां सुखानां नाशानन्तरं हुःखमुत्पद्यते । सर्वे च चिन्तयन्ति यत् सुखं मे स्यात्, हुःखं मा भूयात् इति । एवमनेके विषयाः हुःखत्वेन परिणमन्ते । तस्मात् अनेन कारणेन सांसारिकसुखानि न वास्तविकसुखानि, आसक्त्या हुःखात्मकानि भवन्ति इति हुःखस्वरूपम् ।

४-२) हुःखस्य कारणम् :-

सर्वे दार्शनेकाः हुःखस्यास्तित्वं मन्यन्ते, किन्तु हुःखस्य कारणं प्रतिपादनविषये तेषु ऐकमत्यं नास्ति । बुद्धः प्रतीत्यसमुत्पादानुसारं हुःखस्य कारणं ज्ञातुं प्रयत्नं कृतवान् । प्रतीत्यसमुत्पादानुसारं तदुःखस्य कारणं ज्ञातुं प्रयत्नं कृतवान् । प्रतीत्यसमुत्पादानुसारं तदुःखस्य विषयः विना कारणं तिष्ठति । सर्वं वस्तु किमपि कारणमधिष्ठाय प्रतिभासते । अतः यावत्पर्यन्तं कारणं तिष्ठति तावत् हुःखमनुभूयते, कारणभावे हुःखोत्पत्तिः न भवति । जीवनहुःखानां

संकेतिकत्वेन जरामरणे तिष्ठतः । इमे जरामरणे शरीरधारणादेव भवतः । सति शरीरे तस्य जरामरणे इति व्याप्तरपि तिष्ठति । अर्थात् जन्मग्रहणं या जातिः सा एव हुःखस्य कारणोभूता भवति । प्रतीत्यसमुत्पादानुसारं जन्मनः अपि एकं कारणं तिष्ठति, तदेव भवात्मकत्वेनोच्यते । भवः एव प्रवृत्तेरस्ति । प्रवृत्तेः कारणं तु सांसारिकविषयाणां प्रति यदस्माकमुपादानं तदेव भवात् । एतदुपादानम् विशेषणां द्वितीयावासनया उत्पद्यते । तृणायाः कारणवेन पूर्वानुभूतविषयस्तिष्ठति । अर्थात् इन्द्रियद्वारा अस्थाक सुखानुभूति जयिते, तथा अनुभूत्या एव तृणा उदेति, तृणायाः कारण वेदना अस्ति । इय वेदना इन्द्रियानुभूति विना केवल इन्द्रियस्पशमात्रण न जागति । तथा च इन्द्रियाणां विषयेषु सह सम्बन्धः आदर्शकः । अतः वेदनायाः अस्ति स्पर्शस्थापेक्षा, स्पर्शोऽपि ज्ञानेन्द्रियद्वारा उदेति । तस्मात् स्पर्शः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणामेव सनसः च साक भविष्यतीते वक्तव्यम् । वौद्धमते मन आदिषणामेतां पडायतनमेति सज्ञा । गर्भस्यस्य भूणशरीरमनसोः नामरूपत्वेन व्यवहारः । याद गर्भस्थाशेषौ चैतन्यं न तिष्ठति तर्हि नामरूपस्य वृद्धिरपि न जायते । किन्तु गर्भविस्थायां चैतन्यस्य सम्भावना तदा भवति यदा पूर्वजन्मसंस्कारस्य स्थितिः जाग्रत्वेन तिष्ठति । यतः पिण्डाचिदर्शनवत् अकस्मात् चैतन्यस्य सम्भवः न भवति । पूर्वजन्मनः अन्तिमावस्थायां तज्जन्मगतानां सर्वेषां कर्मणां प्रभावः तिष्ठति । कर्मानुसारं यः सस्कारः उदेति तस्य कारणत्वेन चैतन्यस्य सम्भवो नाम अस्तित्वमभ्युपगतव्यम् । सस्काराणामुपादानकारणमविद्या भवति । इयमविद्या मिथ्याज्ञानमिति भण्यते । एतदेव भवति जन्मनः सूलकारणम् ।

एवं प्रतिपादितप्रकारेण एतत्सिद्धं यत्— (१) हुःखं सकारणम्, (२) हुःखस्य कारण जातिः, (३) जातेः कारणं भवः, (४) भवस्य कारणमुपादानम्, (५) उपादानस्य कारणं तृणा, (६) तृणायाः कारणं वेदना, (७) वेदनायाः कारण स्पर्शः, (८) स्पर्शस्य कारणं पडायतनम्, (९) पडायतनस्य कारणं नामरूपये भवतः (१०) नामरूपयोः

कारणं चेतन्यमयवा विज्ञानम्, (११) विज्ञालम्ब कारण संस्कारः, (१२) संस्कारस्य कारणमविद्या इति द्वादशनिदानानामेका शृङ्खला जाता इति । इय शृङ्खला भूतभविष्यद्वत्मानत्वेन विभक्ता अस्ति । तत्र अविद्यासस्कारौ भूतजीवनत्वेन, भवजरामरणज्ञातयः भविष्य-जीवनत्वेन, अवशिष्टाः विज्ञाननामरूपपडायतनस्पशेवेदनातृष्णा-उपादानादयः वर्तमानजीवनत्वेन इय निदानशृङ्खला विभज्यते । एवं द्वितीयस्य आर्यसत्यस्य विधारः ।

४-३) दुःखनिरोधः :-

दुःखनिरोधः एव निर्वाणमित्युच्यते । दुःखकारणं यत् तस्मिन् नप्ते सति दुःखस्यापि अन्तबत्त्वबश्यं भवति । दुःखनिरोधावस्थामेव सम्यक् ज्ञानेन ज्ञातव्या । इयमवस्था एव निर्वाणावस्था इति गीयते । निर्वाणस्य प्राप्तिः जीवनकाले एव भवति । रागद्वेषादिषु विजयं प्राप्य शुद्धाचरणेन आर्यसत्यानां निरन्तरं ध्यानं कृत्वा यदि कोऽपि मनुष्यः समाधिद्वारा ज्ञानं प्राप्नोति तदा तस्य चित्तं लोभमोहादिभ्यः मुक्तं भवति । दशायामश्यां तृष्णा न तिष्ठति । समयेऽस्मिन् स. मनुष्यः आध्यात्मिकशत्रोरुपरि सम्पूर्णविजयप्राप्ति साध्यति, सर्वथा मुक्तश्च भवति । मोक्षं प्राप्तस्य पुरुषस्य बौद्धमते “अहं” इति पदेन व्यवहारः । मोक्ष एव निर्वाणमित्युच्यते । निर्वाणार्थः न अकर्मण्यता । यद्यपि आर्यसत्यानां सम्यज्ञानप्राप्त्यर्थं बाह्यवस्तुभ्यः मनसः एवं आन्तरिक-भावानां त्यागः, कर्तव्यः, एवं आर्यसत्येषु केन्द्रीकृतचित्तः सत् तेषां सत्यानां निरन्तरविचारः, एवं धननमपि करणत्वेन विधीयते तथापि अखण्डसमाधिद्वारा स्थायीरूपप्रज्ञाप्राप्त्यनन्तरं समाधौ मननस्यापेक्षा नास्ति, एवं जीवनकर्मभिः वैराग्यसम्पादनस्यावश्यकत्वमपि नास्ति । यतो हि ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमपि बुद्धः परिभ्रमणधर्मप्रचारसञ्चास्थापनादिकार्येषु सक्रियः आसीत् । अनेन एतद् ज्ञातुं शक्यते यत् स्वयं बौद्धधर्म-प्रवर्तकः जीवननिर्वाणनन्तरमेव सम्पूर्णतया कार्यरतो भवति । अतः कर्मसावत्वेन मोक्षः नोच्यते । रागद्वेषादयः कर्तुं त्वकर्मत्वादिना एवं

वस्थ्यनहेतवः भवन्ति । बुद्धयतानुसारं कर्म द्विविधम् — एक कर्म रागद्वेषमोहादिकारणात्मकम्, अन्यत् रागद्वेषमोहाद्यभावात्मकम् इति । प्रथमप्रकारात्मकं कर्म अस्माकं विषयानुरागस्य वृद्धिकरोति एवं तत्कर्म संस्कारजनकत्वेन तिष्ठति, तेन संस्कारेणैव जन्म अविरतं स्वीक्रियते । द्वितीयं तु कर्म अनासक्तभावेन अनुष्ठीयते. एवं संसारस्य अनित्यत्वं वृद्ध्यते, अनया भावनया पुनर्जन्मसम्भावना नास्ति । स्वयं बुद्धोऽपि निर्वाणप्राप्त्यनन्तरं स्वस्मिन् निष्ठिक्यो भूत्वा अन्येषां दुःखपीडितानां मानवानां कृते करुणया लोककल्याणकार्यप्रवर्तनाय बुद्धदीक्षो भूत्वा देशान्तरपर्यटनं कृत्वा जनानां दुःखनिवारणोपार्यं वोधयित्वा लोकरथं हितं चकार । अनेन वाक्यजातेन एतद् स्पष्ट भवति यत् निर्वाणप्राप्त्यनन्तरं सः अहंत् निष्ठिक्यत्वेन त्वं तिष्ठति, परं च तस्मिन् निर्वाणानन्तरमेव अन्येषां प्रीतिः दया इत्यादयः वर्धन्ते । निर्वाणार्थः न जीवनस्य नाशः अपितु दुःखनामन्तवत्त्वमित्युच्यते । मरणानन्तरं निर्वाणप्राप्तस्य अवस्थासम्बन्धे बुद्धेन किमपि न भणितमित्ययं प्रश्न. निराधारात्मकस्तिष्ठति ।

निर्वाणेन लाभद्रव्यं मिलिष्यति । एकः लाभः निर्वाणप्राप्त्यनन्तरं पुनर्जन्म एवं दुःखस्य सम्भवः न भवतीति । अन्यः भवति — यदा यस्य निर्वाणप्राप्तिर्जायते तदा तस्य जीवनं मरणपर्यन्तं पूर्णज्ञानेन शान्त्या च तिष्ठति । निर्वाणानन्तरं या शान्तिर्लभ्यते तस्याः तुलना सांसारिकदुःखैः सह न भवति । निर्वाणावस्था पूर्णतया शान्ता स्थिरा तृष्णाविहीना च भवति । साधारणैरनुभवैः अस्याः वर्णनं न कर्तुं शक्यते । पूर्णनिर्वाण-प्राप्तेः पूर्वमपि वासनानां आंशिकनाशेनैव निर्वाणस्य केचन लाभाः मिलिष्यन्ति, निर्वाणं तु वर्णनातीतं इति निर्वाणस्वरूपम् ।

४-४) दुःखनिरोधे मार्गः :-

निरोधप्राप्त्यर्थं मार्गः स एव दुःखनिरोधमार्गः । अस्मिन् मार्गे अष्टौ अङ्गानि सन्ति । तानि यथा - (१) सम्यक् दृष्टिः (२) सम्यक्

संकल्पः (३) सम्यक् वाक् (४) सम्यक् कर्मनिः (५) सम्बोधा जीवः (६) सम्यक् व्यायामः (७) सम्यक् स्मृतिः (८) सम्यक् समाधिः इति । एतपासनुसरणे नवे भगवान् वुद्धः दुःखातीतामवस्थां लब्ध्यवान् । ये कारणे दुःखस्योत्पत्तिर्भवति तदां नाज्ञकरणाय यः उपायः सः एव निर्वाणमागं इत्युच्यते ।

सम्यक् वृष्टि- - अविद्यावशात् आत्मनः एवं संस्कारसम्बन्ध प्रियवाहव्येश्च उत्पत्तिर्भवति । सर्वदुःखानामविद्या एव मूलकारणात्मिका अस्ति । अविद्यया एव हि मिथ्यावृष्टिरुदेति । अनया एव जीवाः अनित्ये दुःखदायके अनात्मवस्तुनि नित्यत्वं सुखकरत्वमात्मरूपत्वं दम्यन्ते । एतादर्शी वृष्टि त्यक्त्वा वस्तुनां यथार्थस्वरूपज्ञानाय ध्यानं दम्यन्ते । ध्यानात्मिका इयं वृष्टिः सम्यग्वृष्टिरिति व्यवहित्यते । व्याकृत्यम् ।

सम्यक् संकल्पः - आर्यसत्यानां ज्ञानमाध्यनेन न कोऽपि लाभः, याबहपर्यन्तं सत्यानुसारं स्वजीवननिर्वर्तने वृद्धसंकल्पः न स्यात् । यदा मुमुक्षुर्भवति तदा तेन सांसारिकविषयाणामासाक्तिः, अन्येषां प्रति विद्वपः, एवं हिंसा इति त्रयाणां परित्यागकरणे वृद्धसंकल्पः कर्तव्यः । अयनेव सम्यक् संकल्पः ।

सम्यक् वाक्—सम्यक् संकल्पः केवलं मानसिकत्वेन न, किन्तु सः संकल्पः कार्यरूपेण परिणतो भाव्यः । सम्यक् संकल्पानुसारं प्रथमं वचननियन्त्रणं कार्यम् । अर्थात् मिथ्यावादिता, निन्दा अविद्यवचनानि न कदापि उच्चारणीयानि । दशायामस्यां वाक् भम्यक् वाक् भवति, उपदेशयौग्या च तिष्ठति ।

सम्यक् कर्मनिः - सम्यक् संकरण केवलं वचनेन नानुष्ठानम्, अविनु कर्मण्यपि परिणितत्वम् । अहिंसा, अस्तेयः, इन्द्रियनिग्रहादयः सम्यक् कर्मनिः भविष्यन्ति ।

सम्यग्जीवः - दुष्टवचनं, दूषितं कर्म च त्यक्त्वा त्यगेन सह मनुष्येण शुद्धोपायैः जीविकोपार्जनं सम्पादनीयम् । जीवननिर्वाहार्थ उच्चतंभागानुसरणं एवं निषिद्धोपायानां वर्जनं कृत्वा स्वसंकल्पस्य सुदृढा आरक्षणीया इति सम्यग्जीवः ।

सम्यक् व्यायामः - सम्यक् वृष्टि-साङ्कृत्य-कान-कर्म च जीवा-मूलारं गच्छतः पुरुषस्य पूर्वसंचित्युत्सर्काराणां कारणेण उचितमागति त्वद्विनित्यं स्थादेव, एवं संकारानुसारं मनसि नूननानां ज्ञावानां मुत्पत्तिरपि भवत् । अतः अस्य नाशाय निरन्तरश्रयत्वः तन्त्रयः । अयं प्रयत्नः चतुर्विधः - पुरातनातां कुम्भकाराणां सम्मुर्णतया नाशकरणे इच्छा, नूतनतुष्टभावाः मनसि यथा नाशच्छेषने लभा प्रयत्नः, समीक्षीनविषयविचारेषु मनसः संकरनीकरणम्, एवं मनसि शुभविचाराणां धारणं सर्वदा भवितुं सन्ततं चण्टा इति । एतैः प्रयत्नैः साध्यानानस्य कर्मणः सम्यक् व्यायामः इते उच्यन्ते । उनेन पठनाङ्गेन अस्यार्थस्य बोधो जायते यत् अर्थगार्थे गच्छतः उत्तमकोटिपुरुषाणामि अवप्रयत्नभज्ञाय स्वप्रयत्ननाशाय वा कदापि अवमरो न देयः । अर्थात् धर्ममार्गात् स्खलनं सर्वेषां सदा सम्भावदसान तिष्ठति ।

सम्यक् स्मृतिः - अस्मिन् मार्गे गच्छतुं मनुष्येण नक्षता भवितव्यम् । येषां विषयाणां ज्ञानप्राप्तिर्जीता ते सर्वे सर्वदा स्मृत्या साधात्कर्तव्याः ततद्वय्युनिष्ठसत्यत्वेन । यथा शरीरस्य-शरीरम्, वेदनायाः- वदना इत्यादि । सर्वदा ततद्वस्तुत्वेन आत्मनः व्यवहारः न कार्यः । यथा - अनेन रूपेण, अहमस्मि, एतन्मदीयमित्यादयः । कस्यापि वस्त्रः आच्छादितस्वरूपं विना तस्य स्वाभाविकस्वरूपज्ञाने प्रयत्यते । विचार्यमाणे सति सर्वेषां विषयाणां स्वाभाविकस्वरूपज्ञाने नास्ति वलेशः इति इदं तत्वशायादि । शरीरमेतद् विषयाज्ञानेन सम्बलितत्वात् तस्य यथार्थस्वरूपं ज्ञातुमस्ति महत् वलेशः । यतः शरीरेऽस्मिन् विषयाविचाराणामनुसारं कर्तुत्वमोरुत्वादीनां ज्ञान-सम्पादनमेव स्वाभाविक भवति । सायान्त्रः सर्वः जनः शरीर-चित्तदेव नामादसिकः वस्त्रद्वात् नित्यसुखदायकत्वेन मन्यते । अतः एव तेवु शरीरादषु प्राणिनः आसक्तिः वधते, आसक्तिवशेन वलेशः अनुभूयते च । एवं सर्वे शरीरात्मकेऽस्मिन् वन्धने पतिताः सन्तः फलस्वरूपेण ते दुःखं भजन्ते । चदि कोऽपि यथार्थज्ञानेन वक्तुर्त्य

सर्वाकारप्रयत्निं तदा अनित्यादिषु दुःखदायकेनु इति किः स्मृता संवर्ष्यति, गते काले सर्ति सम्पूर्णतया सा आसक्तं नष्टा भवते । आसक्ते नाशानन्तर दुःखस्योत्पत्तिं जायते । अवस्थाविदां सम्पादयेतुं सम्यक् स्मृतेरपेक्षा अस्ति ।

दीघनिकाये, दुद्धेन सम्यक्समृते: स्वस्य विस्तरेण प्रपञ्चित स्थित । शरीरसम्बन्धे तेन भणितं यत् शरीरमेतत् बायादादिभूतचतुष्टयैः निर्वितमस्तीति । शरीरमध्ये क्षिताः मांसश्विरकफवातपितादयः हेयवस्तुभिरुत्पन्नाः इति एतेषु विषयेषु मवीचीना स्मृतिः सम्पादनीया । यतः जीवस्य मरणानन्तरं शरीरमेतद् समणाने नायते, तत्र शुनकादीनां भद्रण्यत्वेन स्थास्यति एतच्छरीरम्, अथवा अस्मसात्कृत्य खननमाध्यमेन भूमौ निक्षिप्य अन्ते भूतचतुष्टयेष्वेव विलीनं भवति शरीरमेतत् । एवमादीनां विषयाणां अविरतस्मरणेन जरीरस्य बास्तविकं दृष्टं किमिति ज्ञातुं शक्यते । अन्ते पूर्णतः तेषु बाह्यविषयेषु अनासक्तो भूत्वा तज्जनितदुःखानां भागी अपि न भवति । तस्मात् सक्षमतः एतत् वक्तुं शक्यते यत् सम्यक्समृत्या एव मनुष्यः सर्वेष्यः विषयेष्यः विरक्तो भवति, एवं सांसारिकवन्धनात् मुक्तो भवतीति ।

सम्यक् समाधिः— एवं प्रतिपादितसप्तमाग्निपरिं गच्छन् मनुष्यः बुद्धौ आगतकष्मलवृत्तीः दूरीकृत्य सम्यक्समाधौ प्रवेष्टुं योग्यो भवति । एवमेव क्रमशः समाधैः अवस्थाचतुष्टयं तीक्ष्णं निर्वाणिस्य प्राप्तिं लभते । समाधि-अवस्थाचतुष्टयेषु प्रथमः भवति— शान्तचित्तेन आर्यसत्यानां सतर्कविचारः कर्तव्यः । अनेन विरक्तिः एवं शुद्धविचारकारणेन तर्स्मक् अपूर्वानन्दस्य एवं शान्तेरनुभवः भवति इयं द्यानस्य प्रथमावस्था । ध्यानमेव समाधिरित्युच्यते । द्वितीया अवस्था भवति— पूर्वविद्यायां सर्वे सन्देहाः दूरीकृताः भवन्ति । अनेन यदा आर्यसत्येषु अद्वा वर्धते, एवं विषयविचारः अनवश्यकत्वमापद्यते तदा द्वितीयावस्था जागति । अस्यां दशायां प्रशाठचित्तनकारणेन शान्तिः, तस्याः स्थिरता च उत्पद्यते, शान्त्यानन्दयोः ज्ञानमपि युक्तत्वेन तिष्ठति । तृतीया-

क्रमवाचोऽ— शान्त्यानन्दव्रोः मानमिकव्यापारं दूरीकृत्य एकमपेक्षाभावं लघ्यं प्रयत्नः क्रियते । अनेन प्रयत्नेन चित्तस्य साम्यावस्था एवमनवा सह दैहिकसुखभावोऽपि तिष्ठति । अनयोः चित्तसुखयोः वोधः जायते, किन्तु समाधानन्दं प्राप्त उदासीनता आगमिष्यति इति विवेकः । द्यानस्य चतुर्विद्यायां चित्तस्य साम्यावस्था, दैहिकसुखानुभवः एवं द्यानानन्दे एतेषां भावं न भवति । चित्तवृत्तेः निरोधः जायते । इयसबन्धानुर्णग्नानिः, पूर्णवैराग्यम् पूणनिरोधात्मिका सुखदुःखरहिता च भवति । यदा हुद्भानां सर्वथा निरोधः जायते तदा अर्हत्वं निर्वाणं वा ग्राण्मोक्षं पुहः । इयं पूर्णप्रज्ञावस्था इत्युच्यते इति चतुर्थ-आर्यसत्यविचारः ।

५) प्रतीत्यसमुत्पादः :-

‘बाद्यस्मु’ भगवान् बुद्धः यहत्वपूर्णतया अभ्युपागच्छत् । एते अव्य बादस्य ‘धर्मः’ इति नाम दत्तवन्तः । विषयेऽस्मिन् बुद्धस्य आप्रहः असील—पदार्थस्व आचन्तविचारः निरर्थकः । अहं धर्मोपदेशं कर्तुं बाच्छामि । अनेन अस्य एवं भवतीति धर्मदेव सिद्धयति । वस्तुनः आगमनानन्तरं धर्मस्योत्पत्तिर्जायते । धर्मस्याभावे किमपि न तिष्ठति । यदा येन प्रतीत्यसमुत्पादः ज्ञातो भवति तदा तेन धर्मोऽपि ज्ञातः भवति, यदि प्रतीत्यसमुत्पादः न ज्ञातः तद्विधानं धर्मोऽपि न ज्ञातपूर्वो भवति इति । एवं बुद्धः धर्मस्य तुलनां सोपानमागेण करोति । अमुं सोपानमागेमारुद्धमनुष्ठः बुद्धवृष्ट्या संसारं हृष्टुं प्रभवति । अस्माकं दुःखकारणमेतदस्ति यत् वयं सांसारिकविषयान् बुद्धवृष्ट्या न पश्यामः । बुद्धः अमुं प्रतीत्यसमुत्पादं अत्यन्तभावश्यकमिति अमन्यत् ।

६) क्षणिकवादः :-

प्रतीत्यसमुत्पादानन्तरं सर्वेषां सांसारिकवस्तुनां अनित्यत्वं प्रमाणितं भवति । सर्वाणि वस्तुनि परिवर्तनशीलानि अन्तवन्ति च सन्ति । वस्तुनः उत्पत्तये किमपि कारणमवश्यं तिष्ठति । अतः कारणनाशानन्तरं कार्यस्य वस्तुनः अपि नाशः । यस्य आदिमत्वं तस्य

अन्तर्गतवायमपि अवश्य तिष्ठति । किमिति उत्त्वत्तिप्रद्रव्याणि सत्त्वं
तेषामुत्पत्तिः कारणानुसारं जाता, सर्वं पदार्थः मर्वविधत्वेन अनित्यारच
भवते इति बुद्धये डिहेडः । नित्यत्वेन हृष्णने पर्वतादयः तेषामपि
नामः कान्तरे अस्त्येव । यः महान् लस्यापि पतं सम्भवते ।
वस्त्रंयोगः हृष्ण वियोगोऽपि भवति । यत्र जन्म तत्र मरणमव्यमायति ।
सांसारिकविषयाणां वर्णनसमये बुद्धः अनेत्यवादमुपस्थापयति । बुद्धस्या-
नुवायिनः अनित्यवायस्यास्य अणिकधादस्य रूप इहुः । क्षणिकादस्यार्थं
अथ नास्ति यत् किमपि वस्तु नित्य द्वायतं च नास्तीति । किन्तु
एतद्वयतिरिक्तत्वेन अन्योऽपि अर्थः भवति — वस्तुनः अस्तित्वं
एकत्रकालवर्षत्वं न तिष्ठति, यथितु एकं क्षणं वावत् वस्तु तिष्ठति ।
अनन्तरकाले काञ्जकवादसमर्थनाय अनेकाः युक्तयः प्रदिशिदाः । तत्र
एका युक्तेः — वस्तुनः सत्ता लक्ष्यत्वेन तिष्ठति, “अर्थक्रियाकारणस्वं
सत्त्वं” इत्युक्तया अर्थक्रियाकारत्वन् सत्त्वं वस्तुनि अवतिष्ठत ।
शक्तशूद्धादयः असद्भूताः, यतः तपु अर्थक्रियाकारित्वं नास्ति । यदि
सत्तायाः लक्षणमिदमुच्यते अनेन एतासिद्धं यत् सदृप्त तत् क्षणिकमिति ।
अस्यैव वादस्य क्षणिकवादः इति व्यवहारः ।

७) अनात्मवादः :-

सर्वाणि च वस्तुनि वरिकर्त्तव्यं विना न तिष्ठति । जनानां सद्ये
एका धारणा अस्ति यत् देहान्दर्घत्वेन आत्मनामकमेकं चिरलथायि
वस्तु अस्तीति । शरीरस्य परिवर्तनं अवत्पयि आत्मा अपरिणतः सत्
कालत्रयेष्वपि तिष्ठते । अस्य सत्ता शरीरजन्मनः प्राक् एवं मरणानन्तर-
मपि सिद्धति । सः एकत्र्य शरीरस्य नाशानन्तरं अन्यस्मिन्
तस्य प्रवेशो भवति इत्यादि सर्वं भावं बुद्धः न सनुते । यतः प्रतीत्य-
समुत्पादानुसारं पारवर्तनशीलहृष्टधर्मोत्तिरिक्तत्वेन किमपि अदृष्टं
स्थायीभूतं वस्तु कालत्रयवत्तित्वेन नास्ति, नाभ्युपगम्यते च । अतः बुद्धः
शरीरातिरिक्तत्वेन आत्मानं न सनुते । अतः अस्य वादः अनात्मवादः
इति लोके ग्रथा ग्राप ।

ननु यदि बुद्ध न आत्मनः नित्यत्वं न मन्यते तहि पुनर्जन्मनि
तस्मिन् विश्वासः कथं भविष्यति ? इदानीं जीवति शरीरे वाल्यादारस्य
वात्रवयपर्यन्तं विभिन्नासु अवस्थासु कर्त्तव्यावस्थानि स्थायित्वेन सं तिष्ठते
इति चेत् - उच्यते । स्थिरत्वेन आत्मनः अस्वीकारेऽपि जीवनमेतद्
विभिन्नक्रमत्रातां अवश्यविष्वतावस्थानां सन्तानत्वेन तिष्ठति इति
पक्षमिमं स्वीकरोति । विभिन्नावस्थानां सन्ततिरेव जीवनमिति
व्यवहारः । अस्याः सन्तदेः अन्तरत्वेन वर्तमानायाः अवस्थायाः उत्पत्तिः
पूर्ववर्ति-अवस्थातः जायते, एवगेव जीवने वर्तमानावस्था अन्यानवस्था-
मुत्पादयति, जीवनस्य विभिन्नावस्थासु पूर्वपिरत्वेन कार्यकारणसञ्चात-
स्थिष्ठति । अतः एव जीवन एकत्वेन अनुभूयते । जीवनस्य एकसूत्रता
सायंकालादारस्य प्रभातपर्यन्तं जाज्वल्यमानशीपवत् प्रतिपादयेतुं
शब्दयते । क्षणे क्षणे दीपस्य अवस्थाः विपरिणामन्ते, सत्यप्येव तस्य
दीपस्य एकत्वमुच्यते यथा तथा आत्मा इति द्रष्टव्यम् । दीपमध्ये
प्रलिङ्गं ज्योतिः भिन्ना भिन्ना भवति तथापि अविच्छिन्नत्वेन या ज्योतेः
एका इत्युच्यते । पुनर्जन्म-विषयकविचारं दूरीकर्त्तुमेव बुद्धेन
दीपदृष्टान्तः प्रतिपादितः । तथा च यावत्पर्यन्तं दीपः ज्वलति
तावत्पर्यन्तं दीपे प्रकाशः अस्तीति उच्यते । दीपनाशानन्तरं ज्योतिः
न तिष्ठति, अन्यस्मिन् दीपे इवं ज्योतिर्न भवति इति हृष्टान्तानुसारं
दाष्टान्तिकः आत्मा अभ्युपेयः । एकाग्निकणेन अन्यस्य अग्निकणस्य
सृष्टिर्भवितुं शक्यते यथा तथा वर्तमानजीवनस्य अनित्यावस्था एव
भविष्यजीवनस्य प्रथमावस्थात्वेन तिष्ठति, किन्तु अन्तियप्रथमावस्थे
परस्परं भिन्ने इत्युपगमान् एकस्य जीवनस्य अन्येन जीवनेन सह
सम्बन्धो नास्ति । एवं पुनर्जन्म सर्वथा सम्भवति । वौद्धाभेदतः
पुनर्जन्म इत्यत्र अन्यदर्जनानुसारं प्रतिपादितः आत्मा नित्यः, सः
शरीरात् शरीरान्तरं प्रविशति इन्ययमर्थः न स्वीकर्तव्य इति सिद्धति ।

दर्तमानमानसिक्तवस्त्रायाः कारणं पूर्ववर्ती मानसिकावस्था भवति ।
अतः एव पूर्ववर्ति-अवस्थायाः प्रभावः वर्तमानावस्थायाः पर्तति । एवमात्मनि
विश्वासं विनापि उक्तरित्या हमृते: उपपादतं करुं शक्यते । अयमनात्मवदः

बुद्धोपदेशं ज्ञातुं महदुपकरोति । बुद्धः स्वर्णप्येपु आग्रह कृतवान्-भवद्भिः सर्वैः आत्मविषयक-मिथ्याविचारः अवश्यं पारत्यक्त्वयः इति । आत्मनः यथार्थस्वरूपं न ज्ञातुं शक्यते यस्य तस्मिन् तद्भान्तिविचारः अवश्यं तिष्ठति । एताहाशः पुरुषः आत्मनः सत्य ज्ञात्वा तस्मिन् आसक्तो भवति । अनया आसक्त्या आकांक्षा तिष्ठति यत् भोक्षप्राप्त्या आत्मनः सुखमनुभवितुं शक्यते इति । बुद्धस्य कथनानुसारं यप्रमाणिते आत्मनि प्रमनिधानं हास्यास्पद भवति । तथा च आत्मनः नित्यत्वाभ्युपगमेन आत्मनि आसक्तिः वधते, इयमासाक्तः दुःखात्पत्तये कारणं भवत । सति दुःखकारण दुःखस्य नाशः न जायते । दुःखनाशाभावे कैवल्यं नास्ते । तस्मात् आत्मनि विश्वास न विधातुं शक्यते इत्यतः अनात्मवाद प्रत्युपस्थापयति ।

समष्टिभूतस्य एकस्य वस्तुनः नाम भनुष्यः इति । यथा च क्रधुरीनेभादिसमूहः रथः इत्युच्यते तथा रूपयुक्तं वाह्यं शरीरं भानसिकावस्थाः, विज्ञानं एतेषां समूहात्मकसञ्चातस्य भनुष्यः इति व्यवहारः । यावत् समष्टिः तिष्ठति तावत्पर्यन्तं भनुष्यस्य अस्तित्व-मध्युपगम्यते । यदा समष्टेनाशः तदा भनुष्योऽपि अन्तवर्तं भजते । सञ्चातातिरिक्तत्वेन आत्मनामकमन्यद् वस्तु नास्ते । अन्यदृष्ट्या तु भनुष्यः पञ्चप्रकारात्मकपरिवर्तनशीलतत्वानामेकः समूह इति भवति । अयमेव पञ्चस्कन्धः । पञ्चस्कन्धमाध्यमेनैव जीवस्य स्वरूपं ज्ञातुं शक्यते । इमे त पञ्चस्कन्धाः - प्रथमस्कन्धः रूपम्, भनुष्यशरीरे चर्तमानाः आकारः वर्णः इत्यादः रूपाः तगतत्वेन तिष्ठन्ति । द्वितीय-स्कन्धं भवति वेदना, सुखदुःखविषयादानां वोधः अनेन जायते । तृतीय-स्कन्धः - सज्ञा, अथात् नानाविधानि ज्ञानानि । चतुर्थस्कन्धस्तु संस्कारः । पूर्वकर्मणां कारणत्वेन यासां प्रवृत्तीनामुत्पत्तिर्जयिते तासां संस्कारः इति अभ्युपगमः । पञ्चस्कन्धत्वेन शरीरं मेलनं वा तिष्ठति । तथा च बौद्धदर्शने पञ्चस्कन्धसंयोगः एकः भनुष्यः अथवा जीवः इत्युच्यते इति विवेचनीयम् ।

इ) हीनयानविचारः :-

दक्षिणदेशे हीनयानस्य प्रचाराः, एवमुत्तरदेशे महायानस्य प्रचारः इति प्रागेव अवोचाम । बौद्धदर्शने धार्मिकविषयमधिकृत्य मतद्वयमुत्पन्नम् । हीनयानम् अन्वत् महायानमिति । हीनयानं थेरावादः इत्यप्युच्यते । अस्मिन् हीनयाने बौद्धधर्मस्य प्राचीनस्वरूपं ज्ञातुं शक्यते । हीनयानानुयायिनः जैनधर्मवत् अनीश्वरवादिनः । मतेऽस्मिन् ईश्वरस्थाने कमे एवं धर्मः स्वीकृतौ भवतः । संसारस्य परिचालनं धर्मद्वारा भवति । धर्मेण कर्मफलस्य नाशो न भवति, प्रत्युत स्वकर्मानुसारमेव प्रत्येको जीवः मनशरीरनिवासस्थानानां प्राप्तिं लभते । बुद्धस्य जीवन्मेवं उपदेशान् स्वजीवनस्य लक्ष्यत्वेन स्वीकरोति, एवं वन्धन-ग्रस्तः स्वयमपि निर्वाणं प्राप्नोति । स्वधर्मानुयायिनां सह सञ्च्छवद्वत्वेन तिष्ठन्नपि सः आध्यात्मिकजीवनसहायता मिलिष्यति । अतः एव एते “बुद्धं शरणं गच्छामि, धर्मं शरणं गच्छामि, सञ्च्छं शरणं गच्छामि” इति ब्रुवन्ति । एतन्मतानुयायिनां स्वशक्तेरूपरि सम्पूर्णः विश्वास-स्थितिष्ठते । एवं नियामके धर्मे सम्पूर्णा श्रद्धा स्थास्यति । बुद्धेन प्रतिपादितमार्गानुसारेण अवश्यं निर्वाणप्राप्तिः भविष्यति । हीनयानस्य लक्ष्यमस्ति यत् अर्हत्वमध्यवा निर्वाणप्राप्तिः इति । एतन्मतानुसारं भनुष्यः स्वप्रयत्नैव लक्ष्यभूतं निर्वाणं प्राप्नोति । बुद्धस्योपदेशो भवति-“आत्मदीपो भव” इति । अयमुपदेशः एव एतेषां मूलमन्त्रः, एतदनुसारं एककोऽपि भनुष्यः स्वचेष्टया स्वकल्याणाय एव निर्वाणस्वरूपं प्राप्नुयात् । सावयवपदार्थः अथवा सञ्च्छः सर्वविद्यदुःखनाशकत्वेन तिष्ठति । स्वपरिश्रमद्वारा स्वस्य मुक्त्ये उपायान्वेषणं कर्तव्यम् इति एतेषां सुवाणी भविष्यति ।

क) महायानविचारः :-

महायानसम्प्रदायोऽयं अश्वघोषस्य समये प्रादुर्भूतः । सम्प्रदाय-स्यास्य प्रवर्तकाः स्वसम्प्रदायस्य महत्त्वदानाय निर्वाणप्राप्तौ स्वयमेव

प्रधानसाधनत्वेन किञ्चित् इच्यते । मतमस्माकं महत् इति विषयः ।
स्वपर्तं महायानमिति, स्थानवरवादना मतं हीनयानमिति च व्याच्चारणुः ।
तथा च मौलिकविवारे भग्निस्तस्थितिं इति सम्प्रदायद्वयं समुद्देश्यतम् ।
महायानसाम्प्रदायिकाः मुख्यतया इमान् रिद्वान्तान् प्रत्यपीदयत् ।
(१) वौधुस्तवस्य कल्पना (२) पट्पारमितस्त्वानामनुष्ठानम् (३)
वौधिचित्तस्य विकासः (४) आठ्यात्मिकभावस्य उच्चतये दशं भूमिकाः
पृष्ठवुद्धत्वे एव चरमलक्ष्यम् (५) धर्मकायः संयोगकायः तथा निर्णयकायः
इति त्रिविधकार्याणां कल्पना (६) धर्मजून्यतायाः अथवा धर्मसमनायाः
कल्पना इति सप्त । महायानसाम्प्रदाये वौधिस्तवस्य कल्पना
महद्वैषिष्ठ्यं भजते । वौधिस्तवस्य शाहिदकार्थं भवति — वौधो सत्त्वं
अभिप्रायो अस्थेति वौधिस्तवः इति । यद्यपि स्वाभ्युदयः तथा
व्यक्तिगतकल्पाणसाधनकरणमेव सम्प्रदायद्वयोरत्तुष्ठानस्य अन्तिम
उद्देश्यं तिष्ठति तथापि वौधिस्तवः संसारस्य सकलप्राणिनां सर्वद्वृत्त्वात्
नाशयित्वा तेषामपि निर्वाणप्राप्तिं कारण्यन् स्वजीवनमन्येषां लक्ष्योदयये-
नैव यापयति । संसारेऽस्मिन् वर्तमानानां जनानां मध्ये एकोऽपि मनुष्यः
यावत्पर्यन्तं मुक्तिं न लभते तावत् अशमपि वौधिस्तवः स्वनिर्वाणसु वृ-
भोजने न उद्युक्तो भवति इति हीनयानापेक्षया महायाने विशेषः ।
अम्नातं च वौधिचयवितारे —

एवं सर्वमिदं कृत्वा यन्मयाऽसादितं शुभम् ।

तेन ख्यां सर्वतत्त्वानां सर्वदुःखप्रशान्तिरुत् ॥

मुच्यमनेषु सत्त्वेषु ये ते प्राप्नोदसागरः ।
तेरेव ननु पर्याप्तं भोक्तोनारसिकेन किम् ॥

三

१०) बौद्धदर्शने विभिन्नाः सम्प्रदायाः :-

दार्शनिकप्रतेभ्यः बुद्धस्थ उदासीनतावाः कारणात् वोद्धर्षने
अन्यानि वहने दार्शनिकमतानि उत्पन्नानि । बुद्धोपदेशं पु ऐहिकवादः
प्रतीतिवादः एवं अनुभववादः एतेषां प्राचान्यस्मीत् । एवं तत्त्वाद-
जट्टया वौद्धदर्शनं प्राचान्यमन्वयत् । वौद्धदर्शनं यदा भारतवर्षे अन्यान्य

प्रजापरितमभूत् तदा सर्वत्र असुः देशनमधिकृत्य आलोचनाः
मञ्जाताः । अतः बुद्धमतप्रवर्तकाः वौद्धाः स्वधर्मसंरक्षणाय तथा
अन्यान् स्वधर्मे आकृष्टुः च विभिन्नेषु मार्गेषु बुद्धस्य मतं परिवर्धयितुः च
बुद्धपरिकराः अभैव् । यदा दार्शनिकप्रश्नानां समाधानं न दातुः शक्यते
तदा बुद्धः मौनवत् स्वीकरोति स्म । अस्य अनुयायिन् बुद्धस्य मौने वहुविद्या-
व्य खां चक्र । केचन दार्शनिकाः बुद्ध अनुभववादी, अन्ये सशयवादी
इत्याचक्षन् । बुद्धस्तु अप्रत्यक्षविषयाणां ज्ञानमसम्भवमिति मतुते,
अप्रत्यक्षविषयेषु भवति यदि प्रश्नः तदा बुद्धः मौनी भवति । महायानिनः
बुद्धस्य मौनविषये अन्यमर्थं व्याच्छयुः । एतेषामनुजारं बुद्धः अतोन्द्रिय-
पारिभाषिकसत्तायाः वहिष्कारं न करोते य, किन्तु तां सत्तामज्ज्ञयत्वेन
परिगणति स्म इति । तस्य मौनस्य एतदेव तात्पर्यमहितं यत् सत्तासम्ब-
न्धिज्ञानमवर्णनीयम्, वर्णनातीतत्वात् तत्योत्तरं मौनं भवतीति ।
साधारणतः प्रत्यक्षवादिनां मतमेतद् — प्रत्यक्षां एकाभावं प्रमाणमिति ।
अतीन्द्रियं ज्ञानमेतैः नाभ्युपगम्यते । किन्तु बुद्धेनोत्तम् यत् निर्विणाव-
स्थायां ज्ञानस्योदयो जायते तद् ज्ञानं इन्द्रियातीतिविति । बुद्धन्
चरमज्ञानत्वेन प्रज्ञा स्वीकृता । एवं केचन वौद्धदार्शनिकाः बुद्धस्य
मौनमाधारीकृत्य गहस्यवादस्य तथा अतीन्द्रियवादस्य चोपपादनमकार्षुः
बुद्धस्य परिनिर्विणानन्तरं वौद्धधर्मे वहवः दार्शनिकवतभेदाः समुत्पन्नाः ।
फलतः अस्मिन् धर्मे चत्वारः शाखाः मुख्यतया प्रादुर्भूताः । तत्र वाह्य-
प्रत्यक्षवादी वैभाषिकः, वाह्यानुमेयवादी सौत्रात्मिकः विज्ञावादी
योगाचारः, शून्यवादी माध्यमिकः इति ते मतप्रवर्तकाः । शून्यवाद-
विज्ञानवादौ महायानसम्प्रदायान्तर्गतौ, अशेषटौ द्वौ हीनयानान्तर्गतौ
भवतः । सत्यव्येवं एतद् स्मर्तव्यं यत् महायान-हीनयानान्तर्गतत्वेन
वहव्यः शाखाः सन्ति । तत्र हीनयानान्तर्गतत्वेन एकोन्तर्विशतिशाखाः
(२१), महायानान्तर्गतत्वेन अष्टौ (८) शाखाः सन्ति । एतद्
गणनान्तिरिक्तत्वेन अन्या अपि शाखाः अप्रछाताः भवतीति । एवं
वौद्धदर्शनं शाखाचतुष्टयेषु वर्गीकृतं सञ्ज्ञातम् ।

एतद्विज्ञानात्मूर्ते प्रस्तुद्यं वर्तमानत्वेन तिष्ठति एकः अस्तित्व-
सम्बन्धी, अपरः ज्ञानसम्बन्धी इति । अस्तित्वसम्बन्धनामके विषये
अयं प्रश्नः— मानसिकं वा वाह्यं वा वस्तु किमपि अस्ति उत न इति ।
अस्य प्रश्नस्य उत्तरव्यं मिलिष्यति । माध्यमिकानुसारं— मानसिकं
वाह्यं वा वस्तु अस्तित्वं न भजते, सर्वं शून्यम् इति । अतः एते
शून्यवादिनः इति प्रथां प्रापुः । योगाचारमतानुसारं— मानसिकावल्याः
विज्ञानधारामाध्यमेन अस्तित्वं भजन्ते, वाह्यवस्तु असत् इति मध्ये
पक्षमेकमङ्गीचक्रुः । अतः एते विज्ञानवादिनः इति कथ्यते । अन्ये
केचन एवभिप्रयन्ति— मानसिकं वाह्यं च वस्तु सदिति । एते भवन्ति
वस्तुवादिनः । सर्वास्तित्ववादिनः सर्वास्तिवादिनः इति एते वस्तुवादिनः
समानायन्ते । सर्वास्तित्वसिद्धान्तः प्रथमरया वैभाषिकेण प्रकाशं
प्राप । एतेषां पक्षे सर्वाणि च वस्तुनि अस्तित्वेन स्वीक्रियन्ते ।
ज्ञानसम्बन्धिविषये अयं प्रश्नस्तिष्ठति— वाह्यवस्तुनां ज्ञानसम्पादनाय
किमपि प्रमाणम् ? इति । अस्य उत्तरद्युमिलिष्यति । ये भवन्ति
सौत्रान्तिकाः ते मन्यन्ते— वाह्यवस्तुनां ज्ञानं प्रत्यक्षेण न भवति, तस्य
ज्ञानमनुमानद्वारा सिद्ध्यतीति । अन्ये वैभाषिकनाम्ना विख्याताः एव
कथ्यन्ति— वाह्यवस्तुनां ज्ञानं प्रत्यक्षद्वारा एव मिलिष्यति, न त्वन्येन
प्रमाणेन इति ।

एवं वौद्धधर्मस्य प्रमुखाः चत्वारः शाखाः विजूम्भन्ते । एतेषां
शाखाचतुष्टयेषु पृथक् पृथक् विचारधारा तिष्ठति । पाश्चात्यदार्शनिक-
द्वष्ट्या एते चत्वारः भिन्नभिन्नत्वेन उल्लेखनीयाः भवन्ति, मतमेतत्
समुचितं च । तस्मात् भिन्न भिन्नत्वेन वैभाषिक-सौत्रान्तिक योगाचार
माध्यमिकपक्षचतुष्टयं विभक्ताद्यायचतुष्टयेषु निविश्य तेषां पक्षाणां
विचारात्मकं स्वरूपविवेचनमिदानीं आरभ्यते ।

५०७) देशार्थिकदर्शनम् :-

अस्मिन् मते वाह्यमेवं आश्वन्तरमुमे अपि नत्यत्वेन तिष्ठतः ।
वाह्यवस्तुनि अस्माभिः प्रत्यक्षं दृश्यन्ते । वाह्यवस्तुनां प्रत्यक्षं
ज्ञानभस्माकं भानसिकंप्रतिरूपाणां द्वारा अनुमानेन न
लभ्यते । यदि कदापि कस्यापि वस्तुनः प्रत्यक्षज्ञानं न भवति तर्हि
तत् कुत्रापि अस्तित्वेन न स्यात् । यतः भानसिकप्रतिरूपाणां द्वारा
एव तेषामानुमानिकज्ञानमपि भवेत् । एतमतानुसारं सर्वेषां वाह्य-
वस्तुनां ज्ञानं प्रत्यक्षेणैव सिद्ध्यति । अतः एतेषां वादस्य प्रत्यक्षवादः
इति नाम ।

२) देशार्थिकदर्शनपरिचयः :-

यद्यपि वैमाधिकसौत्रान्तिकौ आश्वन्तरवस्तुनामेवं वाह्यवस्तुना-
मस्तित्वं अश्युपगच्छतः । किन्तु आधुनिकनव्यवादिनां कथनानुसारं
एतेऽपि कथ्यन्ति यत् वस्तुनां ज्ञानं प्रत्यक्षं विना अन्येन न केनापि
प्रमाणेन उपायेन वा सिद्ध्यति, अनुमानेऽपि प्रत्यक्षमेव तिष्ठति ।
दृश्यतामुदाहरणेन— धूमं दृष्ट्वा वहनेः अनुमानं क्रियते, किन्तु अतीत-
काले वाहनधूमयोः एकत्र वर्तमानत्वेन ज्ञानं सम्पादितम् । येन
पुरुषेण अनयोः वाहनधूमयोज्ञानमेकत्र न दृष्टम् तेन धूमं-दृष्ट्वा
वहनेरनुमानं कर्तुं न शब्द्यते । यदि वाह्यवस्तुनां प्रत्यक्षं कदापि
नाभूत् चेत्तर्हि केवलभानसिकप्रतिरूपाण्याधारीकृत्य सिद्धिर्न वत्येव ।
यः कोऽपि कदापि किमपि वस्तु न दृष्टवान् सः एताः भानसिकवस्थाः
कस्यापि वस्तुनः प्रतिरूपाः इति वक्तुं न समर्थो भवति । प्रत्युत स
तु एवं कथ्यति यत् भानसिकावस्था एव मौलिकी एवं स्वतन्त्रसत्ता
च इति, तस्याः अस्तित्वं कस्मिन्नपि वस्तुनि निर्भरं न तिष्ठति । अतः
यदि विज्ञानवादस्य स्वीकारः कर्तव्यः तर्हि एतद्यपि मन्तव्यं भवति यत्
वाह्यवस्तुनां ज्ञानं प्रत्यक्षेणैव सिद्ध्यति । अस्मादेव वैभाषिकमतं
“वाह्यप्रत्यक्षवादः” इत्युच्यते । अस्य मतस्योत्पत्तिः मुख्यतः काश्मीरे
अभूत् । वाह्यप्रत्यक्षवादिनां वैभाषिकानां मते संसारोऽपि सत्यः,
निवाणमपि सत्यं भवति इति संक्षिप्तं वैभाषिकदर्शनम् । ●

*** * *** * *** * *** * *** * *** * ***
 * इतमोऽध्यायः - सौत्रान्तिकदर्शनम् *

१०-१) सौत्रान्तिकदर्शनम् :-

एतदर्शनानुसारं वाह्यमाभ्यन्तरं च सत्यत्वेन वर्णितं भवति । वाह्यदेशे क्रियन्ति वस्तुति प्रतीयन्ते यदि तानि सर्वाणि असत्यानि तहि कस्यापि वस्तुनः दर्शनार्थं वाह्यवस्तुनः अपेक्षा न कर्तव्या भवेत् अथापि मन एव तदर्थं पर्याप्तं भवति । किन्तु स्वेच्छया मनः कस्यापि वस्तुनः अवलौकनं न करोति । यद्यपि यत्र कुत्रापि क्रिमन्तपि समये वाह्यवस्तुदर्शने इच्छा स्यात् तथापि तस्य वस्तुनः दर्शनं न सम्भवति । अनेन एतत्सिद्ध्यति यत् वाह्यवस्तुनः दर्शनसमये अस्माकं मनसि यादृशी प्रतीतिः सा न तु कल्पिता, परं तस्यास्तित्वं वहिः स्थितस्य कस्यापि वस्तुनः उपरि निर्भरतां करोति । उदाहरणेन—यदा अस्माभिः कोऽपि वृक्षः सांकात्कियते तदा वस्तुनः वृक्षस्य मानसिकगतः आकारः एव प्रथमतः प्रत्यक्षेण स्वीक्रियते, अनन्तरं च तस्याकारानुसारै मानसिक-प्रतीतेः कारणभूतस्य वाह्यवृक्षस्य अनुमान क्रियते इति सिद्ध्यति । एवमेव वाह्यवस्तुनि अनुमानेन साध्यितुं शक्यन्ते । एतेषां वादस्य “वाह्यानुभेदयादः” इति नाम तिष्ठति ।

२) सौत्रान्तिकदर्शनपरिचयः :-

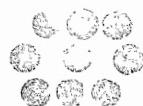
सौत्रान्तिकः प्रमाणद्वयं मनुते - एकं चितं, अन्यत् वाह्यजगत् । अस्य कथनं भवति यत् वाह्यवस्तुनः अस्तित्वं यदि नाभ्युपगम्यते तर्हि वाह्यवस्तुनां प्रतीतिः कथं भवितुं शक्यते ? इति । यदि प्रतीतिर्न

स्यात् तहि धत्तेमानस्यास्य वस्तुनः प्रतिपादन न कर्तुं शक्यते । एवमेव वाह्यवस्तुनः प्रत्यक्षं विना भ्रमवशेन वाह्यवस्तुनः सकाशत्वेनापि मानसिकावस्था प्रतीयते । येन वाह्यवस्तु प्रत्यक्षण न दृष्टम् तेन मानसिकावस्था एव भ्रमवशेन वाह्यवस्तुसदृशत्वेन प्रतिभाति इति वक्तुं न शक्यते, यथा बन्ध्यापुत्रः । विज्ञानवादिनः अनुसारं वाह्यवस्तु सत्तावत्त्वमेव न भजते इति । सौत्रान्तिकमतानुसारं सत्यमेतद् भवति यत् वर्तमानत्वेन वस्तुनः भावेऽपि तस्मिन् प्रत्यक्षत्वं जायते । किन्तु वस्तु एवं तस्य ज्ञानं च समकालीनत्वेन तिष्ठतः, एव तौ अभिज्ञौ इतीयमपि युक्तिः न समीचीना । यतः अस्माकं यदा घटप्रत्यक्षो भवति तदा घटः शरीरात् वाह्यप्रदेशे तिष्ठति, तस्य ज्ञानं तु अन्तस्तिष्ठति इत्ययमनुभवः स्पष्टः । अतः वस्तु ज्ञानाभिज्ञत्वेन स्वीकार्यम् । यदि घटमनुष्ययोः न कोऽपि भेदः तहि एकेनोच्येत् अहं घटः अस्मीति । एवं व्यवहारः न हश्यते लोके । अन्यदपि कारणं तिष्ठति यदि वाह्यवस्तुनां न किमपि अस्तित्वं तर्हि घटपटालयादिज्ञानेषु अयं घटः अयं पठः इति भेद एव न तिष्ठेत्, यतः ज्ञानत्वेन घटपटयोः एकत्वं सिद्धम् । व्यवहारदशायां घट एव पटज्ञानेन न स्वीक्रियते । तस्मात् स्पष्टं प्रतिभाति - ज्ञानवस्तुनोः वस्तुसम्बन्धी भेदः अवश्य-मस्तीति । यथा मानसिकावस्थायाः सत्यत्वं तथा वाह्यवस्तुनः सत्यत्वमपि अवश्यमध्युपगम्नतव्यम् ।

ज्ञानस्य कारणचतुष्टयं तिष्ठति । आलम्बनम्, समनन्तरम्, आधिपत्यम्, सहकारिप्रत्ययात्मकामति तानि चत्वारि ।

(१) घटादिवाह्यविषयज्ञानस्य कारणमालम्बनम् । यतः ज्ञानस्य आकारः तेनैव उत्पद्यते । (२) ज्ञानस्य अव्यवहितपूर्ववर्तिना मानसिकावस्था ज्ञाने चैतन्यमागमिष्यति, अतः अस्य नाम समनन्तरमिति, । (३) विषयः एवं पूर्ववर्तिज्ञानं सत्वेऽपि विना इन्द्रियेण वाह्यविषयकं ज्ञानं नानुभूयते । कस्यापि विषयस्य ज्ञानं इन्द्रियमाध्यमेनैव भवति, यथा शब्दादिरूपज्ञानं तत्तदिन्द्रियमाध्यमेनैव जायते न त्वन्येन । अतः इन्द्रियाणामधिपतित्वेन ज्ञनमेक स्वीकार्यम्, एतद् ज्ञानं नियामक-

१०८ वृक्ष...त्रुच्यते । ८ ग्रन्थदेवन आलोक-जावश्यक-
वृक्ष वा कारादि सहस्राङ् । ९ मृतपद्मने ! एतादश ज्ञानं
सहकारिप्रत्ययात्मकमित्युच्यते । एतैः चतुभिः कारणैः संशोगेन
कास्यापि वस्तुनः ज्ञानं सम्भवति । अतः ज्ञानस्य आकारं तद्रस्त्वधिति-
तमेव भवति । विशेषतः एतद्वा वस्तुण्य यत् वाह्यवस्तुनः यः आकारः
अस्माभिः दृश्यते, स एव अकारः ज्ञानस्यापि, इमानि ज्ञानानि
मनसि एव तिष्ठन्ति इति । वाह्यवस्तुनः ज्ञानं वस्तुजनितमानसिका
कारेण अनुकालद्वारा प्राप्यते । अतः एतमत भवति - 'वाह्यानु
भेयवादः' इति । भतमेतद् सौक्रान्तिकस्य इति एतदर्थं कथयते -
सूत्रपेटकमेव स्य मूलाधारः भवति । दर्शनेऽस्मिन् प्रतिपादितस्यास्य
सत्यं प्रतिष्ठाता भवति श्रीकुमारिकाभृः इति सौक्रान्तिकदर्शनम् ।

* एकादशोऽध्यायः - योगाचारवर्णनम् *

(११-१) योगाचारवर्णनम् :-

ब्रह्म वादस्य ब्रवते काः असङ्गवद्वन्विद्यरमतिदिङ् ज्ञानवर्म-
पालवर्मशीलशान्तिरक्षितकमलशीलादयः ब्रमुखः विद्वांसः रुदिष्टन्ति ।
बादस्यास्य विज्ञानवादः इति नाम । अस्य यतानुसारं सर्वे वाह्यवदाथीः
अस्त्याः । यद्वस्तु वाह्यत्वेन दरीहश्यते तत् चित्तस्य ब्रह्मात्मेणात्मकं
भवति । किन्तु चित्तस्य अस्तित्वे न कोऽपि सन्देहः तिष्ठति । यदि
चित्तस्य अस्तित्वं न स्यात् तर्हि कथनमेव विरोधात्मकं स्थात्, यतः
अयं चित्तस्यैव विचारः भवति । चित्तस्य विचारः चित्तं विना न भवितुं
शकनोति । यदि आध्यन्तरं किमपि वस्तु न स्यात् तर्हि विचारस्योत्पत्तिरेव
न सम्भवेत । अतः चित्तस्य अस्त्रीकरणेन वदतोव्याघातः समुत्पद्यते ।
तस्मात् चित्तमेकमस्ति । तच्चित्तमेव विज्ञानमित्युच्यते । न तेऽस्मिन्
विज्ञानस्यैव प्राधान्यदानेन अयं "विज्ञानवादः" इति लोके प्रथितयश-
स्तिष्ठति ।

२) योगाचारवर्णनपरिचयः :-

याध्यमिकमतानुसारं वाह्यवस्तुनामस्तित्वं न मनुते विज्ञानवादी
इति प्रागेवाचोच्चाम । किन्तु माध्यमिकाः चित्तस्यापि अस्तित्वं न
अन्यन्ते इत्ययं विशेषः तत्र तिष्ठति । भवतु नाम यदि चित्तं मनः वा न
भवतः तर्हि कस्यापि विचारस्य प्रतिपादनं न सम्भवेत । यन्मतं मनसः
अस्तित्वं नास्तीति, तदानीं स्वयमेव असिद्धतां प्राप्नोति । अतः मनस्य

अथवा विचारय सम्भावनाय चित्तस्य मीव प्रवाहादेश्यकं भवति । वाह्यपदार्थः चित्तस्य विज्ञानमात्रत्वेन तिष्ठन्ति । विज्ञानस्य यः प्रवाहः तदेव चित्तमित्युच्यते । मनसः वहिर्गतत्वेन ये दरीहश्यन्ते अन्यान्य-पदार्थः शरीरं च, एते सबू मनसि अन्तर्भूताः भवन्ति । यथा—स्वप्नमतिभ्रमादयः । ज्ञानमेव सर्वत्र सत्त्वावस्थेन तिष्ठति । अतः न केनापि प्रमाणेन सिद्ध्यति ज्ञानभिन्नत्वेन अन्यत् वस्तु सत्यत्वेन स्थास्यतीति । यदि वाह्यवस्तुनां सत्यत्वमङ्गीक्रियते तर्हि वह्यचः कठिनसमस्याः आगच्छन्ति । किं वाह्य वस्तु अणुमात्रं भवति उत अणुभ्यः सृष्टम् । यदि अणुमात्रं तर्हि तत्तु सूक्ष्मत्वात् प्रत्यक्षेण हट्टुं न शक्यते । अथवा अधिकाणुभ्यः निर्मितं वस्तु इत्युच्यते तर्हि सम्पूर्णस्य वस्तुनः प्रत्यक्षोऽपि न सम्भवति । अतः मनसः वाह्यत्वेन कस्यापि वस्तुनः अस्तित्वं बद्यप्यभ्युपगम्येत तथापि तस्य ज्ञानमुत्पद्यते इति कथनमसम्भवमेव इति एका समस्या । द्वितीया तु—वस्तुनः ज्ञानं तावत्पर्यन्तं न भवति यावत् तस्योत्पत्तिरेव न स्यात् इति । अयमपि ग्रन्थः कथं सङ्घच्छते । यतो हि वस्तु क्षणिकं तिष्ठति । तस्योत्पत्तेः साकं तस्य नाशोऽपि तिष्ठति । किमपि वस्तु तस्य च ज्ञानं क्षणमेकं तिष्ठति इत्यतः वाह्यवस्तुवादिना एतदपि वक्तुं न शक्यते यत् ज्ञानस्य कारणत्वेन वस्तु अस्तीति । कार्यस्य प्रथमं कारणं तिष्ठति, कार्यकारणौ न समसामयिकौ । वस्तुनाशानन्तरं तस्य प्रत्यक्षं भविष्यति इत्यपि वक्तुं न शक्यते । यतः यदा वस्तु नष्ट भवति, अनन्तरं तस्य प्रत्यक्षत्वं कथ साधयिनुं शक्यते । अत वाह्यवस्तुनां ज्ञानसम्भवः नाविष्ठति । तथाच विचारेण अनेन सिद्धयेत् ज्ञानातिरिक्तत्वेन वस्तुनामस्तित्वं नास्तीति ।

एतन्मतं “विज्ञानवादः” इति प्रथां प्राप । अस्मिन् वादे अस्तित्वेन विज्ञानमेकमेव तिष्ठति । यद्वस्तु वाह्यत्वेन प्रतीयते तत् यथार्थेन मानसप्रत्यक्षात्मकं भवति । मनस्तु प्रवाहरूपेण तिष्ठति, अस्मिन् प्रवाहे अतीतानुभवस्य संस्कारस्तिष्ठति । यस्मिन् समये यस्य संस्कारस्य परिस्थितिरनुकूला भवति तस्मिन् समये तस्य संस्कारस्य

प्रादुमांवं भवति । अतः एतद्वक्तुं शक्यते यत् भतेऽस्मिन् संस्कारस्यात्य दरिपाको भवतीति । फलतः यस्मिन् समये यावशः संस्कार तादृजं ज्ञानं समुत्पद्यते । एवमेव विशेषसमये विशेषप्रकारात्मकं ज्ञानं प्रादुर्भवति । एतद् स्मृतिहष्टान्तानुसारं स्पष्टोभवति । यद्यपि इदानीमस्माकं मनसि अनेके संस्काराः निहिताः सन्ति तथापि एते सर्वे विशेषसमये विशेषसंस्कारत्वेन स्मृतिसम्भवं प्राप्नुवन्ति । आलयविज्ञानत्वेन मनः उच्यते । यतः मनसि एव बिध्वन्नविज्ञानानि तिष्ठन्ति । अस्मिन् सर्वाणि ज्ञानानि वीजरूपेण तिष्ठन्ति । अतः अन्यदर्शनानुसारमस्मिन्नपि मते आत्मा अस्ति । किन्तु मनसि एवमात्मनि अस्ति महान् भेदः । आत्मा यथा अपरिवर्तनशीलः नित्यश्च तथा आलस्यविज्ञानमिति वक्तुं न शक्यते । मनस्तु परिवर्तनशीलचित्तवृत्तिनां एकं प्रवाहाप्तमकम् । अभ्यासेन एवमात्मसंयमद्वारा आलयविज्ञान वशीकृत्य अनेन वशीकृतेन मनसा विषयज्ञानस्योत्पत्तिमवरोद्धु शक्यते । एवं विषयज्ञानाभावे मनः निर्वाणप्राप्तये प्रयत्नं करोति, आत्म-संयमस्य तथा योगाभ्यासस्युच मार्गनिःसरणं यदि न क्रियेत तर्हि तृणाभूतेभ्यः आसक्तिभ्यः मुक्तिन् मिलिष्यति । फलस्वरूपेण काल्पनिकवाह्यजगतः बन्धनमपि न नष्टं भवति, पुनश्चासक्तिः वधते । केवल विज्ञानमेव स्वतन्त्रतया परिनिष्पन्न भवति । अस्मिन् विज्ञाने जगत् आधारितमस्ति, अतः अयं प्रपञ्चः परतन्त्रः । यथा रज्जुसर्पस्वप्नहष्टान्तादयः जगतः वस्तु आधारीकृत्य एरिकलिपताः तथा ज्ञानमाधारीकृत्य अयं प्रपञ्चः तिष्ठति ।

योगाचारः इति पदस्य अर्थद्वयं तिष्ठति । तत्र प्रथमः - आलय-विज्ञानस्य अस्तित्वप्रतिपादनाय योगस्य आचरणम् इति योगाचारः । अर्थात् वाह्यजगतः काल्पनिकतायाः समीचीनज्ञानसुम्पादनाय योगस्य अस्यासः क्रियते । द्वितीयस्तु अयं भवति - योगश्चासौ आचारश्च योगाचारः इति । योगस्य तात्पर्यम् - जिज्ञासा, आचारः सदाचारः इति । एवं भवति सक्षिप्तं योगाचारदर्शनम् ।

३) आत्मस्वरूपविवेचनलूः ।-

विज्ञानमेव आत्मा इत्युच्यते । सः एव विज्ञानस्वरूपः आत्मा आध्यात्मिकदेहाद्याकारे अहमित्यनुभवेन भासते । मतेऽस्मिन् ज्ञानं संस्कारत्वेन तिष्ठति, सापेक्षात्मकं ज्ञानं प्रतिभासते इति युक्तियुक्तमेव । अस्यामवस्थायां जीवात्मनि यां प्रादेशिकत्वस्थूलत्वादीनां प्रतीतिजयिते सेयं प्रतीतिरूपज्ञा भवति । अर्थात् प्रादेशिकत्वादयः नोत्पद्यन्ते । एवं शरीरावयवच्छेदेन आत्मनि छेदः न जायते । अत्र कारणमेतद् भवति विज्ञानं प्रतिक्षणं विभिन्नत्वेन भासते । अर्थात् वस्मिन् समये शरीरसंस्थानं तिष्ठति तदिन् समये तादृशं विज्ञनं भासते । विज्ञानावयवाः शरीरावयवसदृशत्वं प्राप्नुवन्ति । विज्ञानस्य विशुद्धावयवः कोऽपि नास्ति । यस्योत्पत्तिः अवयवान्तराधीना न भवति सः विशुद्धावयवः इत्युच्यते । मतेऽस्मिन् विज्ञानावयवस्योत्पत्तिः शरीरावयवाधीना इत्यतः अयं न शुद्धः । मूर्तपरमाणूनां सङ्घातस्य नाम शरीरमिति, यदान्तरं विज्ञानं तत पञ्चस्कन्धानां समवायत्मकं भवति । तदपि कल्पनामयस्थप्नवस्तुतुल्यमस्ति । अनेन कारणेन अवयवः पृथग्गिति न सिध्यति । एवं क्षणभङ्गवादिनामस्मिन् मते नित्यत्वेन स्थिरत्वेन च न किमपि वस्तु तिष्ठति । एवमेते “क्षणिकविज्ञानमात्मा” इति आत्मस्वरूपं प्रतिपादयन्ति ।

* द्वादशोऽध्यायः - माध्यमिकदर्शनम् *
* *****

१२-१) माध्यमिकदर्शनम् :-

एतद्वर्णनं शून्यवादिनां हृते भवति । एतन्मतानुसारं हप्टिगोचरत्वेन प्रपञ्चे ये ये पदार्थीः ते सर्वे एव असत्तात्मकाः असद्बूपाश्च भविष्यन्ति । तथा च संसारः शून्यत्वेन तिष्ठति । वाह्यत्वेन एवमान्तरत्वेन च सन्ति ये विषयाः एतेषां व्यवहारः अवस्तुनिष्ठः । अतः एव अस्य मतस्य “शून्यवादः” इति सज्ञा ।

२) माध्यमिकदर्शनपरिचयः :-

शून्यवादस्य प्रवर्तकं नागार्जुनः । द्वितीयशताब्द्यां दक्षिणभारतस्य एकस्मिन् ब्राह्मणकुटुम्बे अस्य जन्म आसीत् । बुद्धचरितप्रणेता अश्वघोषोऽपि वादस्यास्य समर्थकः । नागार्जुनस्य मूलमाध्यमिककारका एव आधारशिला भवति शून्यवादस्य । आर्यदेवस्य चतुःशतिका अपि अस्मिन् वादे मुख्यो ग्रन्थः । वर्णऽस्मिन् भारते वौद्वेरदाशनिकाः शून्यवादात् अंशममुः स्वीकृतवन्तः यत् संसारः शून्यमयः; अर्थात् कस्यापि वस्तुनः अस्तित्वं नास्तीति । विचारममुः समर्थयन् श्रीमान् माधवाचार्यः स्वसर्वदर्शनसंग्रहे युक्तिमिमां प्रकटितवान् - ज्ञाता, ज्ञेयम्, ज्ञानम् इष्टानि श्रीणि परस्पराश्रितानि भवन्ति । एकस्य अस्तित्वमवशिष्टयोर्द्धयोर्मध्ये तिष्ठति । यदि एकस्य असत्त्वमागतं अवशिष्टौ द्वावपि असद्भूतौ इति सिद्ध्यतः । यथा - रज्जुसंपर्षिष्ठान्तः । एतद् हष्टान्तानुसारं प्रतीयते यत् स्वप्नप्रपञ्चवत् ज्ञाता ज्ञानं शेयं च इमानि सर्वाणि असद्भूतानि इति । एवमस्माभिः साक्षात्क्रियते - सर्वेषां वस्तनां वान्नामग्नां नामे -

ब्रह्मदर्शनामेतत् अतः संसारः असत्यः इति । भारतीयदर्शनेषु तत्र तत्र असत्य शून्यवादस्य 'सर्ववैनासिकवाद' इत्युल्लेखः कृतः । यतः एतन्मतानुसारं कस्यापि वस्तुनः सत्ता नास्ति । किन्तु यदि सम्यगालोच्य विचारिते सति तर्हि माध्यमिकमतमेतत् न वैनाशिकवादः इति सिद्ध्यति । अस्मिन् भूते इन्द्रियप्रत्यक्षेण जगतः असत्यत्वमुपकल्पितं भवति ।

प्रत्यक्षजगतः अपेक्षया एका अस्ति पारमार्थिकी सत्ता । इयं सत्ता अवर्णनीया । अस्याः सम्बन्धे न किमपि वक्तुं शक्यते यत् इयं प्रात्मिकी वाह्या वा इति । साधारणलौकिकजनानां विचारानुसार-भूदर्शनीयत्वात् इयं शून्यत्वेन भष्यते । किन्तु अस्याः पारमार्थिकसत्तायाः वणन नकारात्मकं भवति । यत्सत्यं तन्निरपेक्षम् । निरपेक्षो स्वस्य अस्तित्वसम्पादनाय कस्यापि वस्तुनि न निर्भरतां प्राप्नोति । साधारणतः अस्माभिः कियन्ति वस्तुनि साक्षात्क्रियन्ते तानि सर्वाणि यस्मिन् क्रिमिन्नपि वस्तुनि निर्भरत्वेन तिष्ठन्ते । अतः इमाने वस्तुनि न सत्यत्वेनाभ्युपगम्यन्ते । एवमेतेषां वस्तुनामसत्यत्वमपि वक्तुं न शक्यते । यदै इमानि आकाशकुसुमवत् सर्वथा असद्भूतानि तर्हि एतेषामस्तित्वं प्रत्यक्षेण नानुभूयते, प्रपञ्चस्तु अनुभूयत एव । अतः आकाशकुसुमवत् न अप्रत्यक्षः अयं प्रपञ्चः । अस्मिन् सत्यत्वमध्यास्ति एवमसत्यत्वमपि च । अयं प्रश्नः उदेति यत् सत्यमपि नास्ति, असत्यमपि नास्ति इत्यय व्यवहारः सर्वथा विश्वद्वे भवतीति । विचारस्यास्य समाधानाय पारमार्थिकसत्तायाः अवर्णनीयत्वं प्रतिपादितम् । वर्णनातीतत्वस्य शून्यवादः इति व्यवहारः । वस्तुनां यथार्थस्वरूपं सत्येन, असत्येन वा अथवा सदसत्येन उत्त सदसद्विभेन इति निश्चेतुं न शक्यते । वस्तुनां स्वरूपं कोटिचतुष्टयरहितमित्यतः शून्यम् इत्युच्यते । यदि शून्यं तर्हि तस्य पारमार्थिकं स्वरूपमर्वणीयं भवति । अस्याः अवर्णनीयत्वायाः प्रमाणयितुमेव ग्रतीत्यसमुत्पादः बुद्धेनाभिहितः । नागार्जुनस्य कथनं भवति प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यत्वं बौद्धयतीति । वस्तुनां कोऽपि धर्मः

नाति, यस्योत्पतिः अन्यस्योपरि न तिष्ठते । अर्थात् कियन्तः धर्माः सन्ति ते सर्वे शून्यात्मकाः । अनेन विचारेण एतत् स्पष्टीकियते यत् वस्तुनां परावलम्बनम्, तेषां निरन्तरपरिवर्तनशीलतां, तेषामवर्णनीयतामेव शून्यमिति वदन्ति ।

मतमसुं मध्यममार्गः इत्युच्यते, यतः एतत् एकान्तिकमतेभ्यः भिन्नम् । अस्मिन् भूते वस्तुनां सर्वथा निरपेक्षत्वं एवमात्मनिर्भरता चाङ्गोक्रियते, एव नेत्र वस्तुनां सम्पूर्णतया असत्यत्वमपि प्रतिपाद्यते । शून्यवादस्य माध्यमिकत्वमेतदर्थमुच्यते यत् अयं वादः ग्रतीत्यसमुत्पादेनैव उत्पन्नः । परनिर्भरत्वेन वस्तुनां स्वभावः अर्थात् स्वस्वरूपमर्वणीयत्वेन तिष्ठति । केचन मतमसुं सापेक्षवादत्वेनापि व्यवहृत्वं । वस्तुनां प्रत्येकतया विशिष्टो धर्मः अन्यवस्तुनामुपरि निर्भरो भवात् । गतः तस्यास्तित्वमेव तेभ्यः वस्तुभ्यः अपेक्षतां भवति । सापेक्षवादानुसार कस्याप वस्तुनः विषयस्य च स्वत्वेन क्रिमपि निश्चितत्वम्, निरपेक्षत्वम्, तथा स्वतन्त्रस्वभाववत्वं नास्ति । वादेऽस्मिन् प्रपञ्चविचारेण सह पारमार्थिकसत्तासम्बन्धिविचारोऽपि क्रियते । एतेषां कथनमस्ति यत् बुद्धस्य प्रतीत्यसमुत्पादः अथवा अनित्यवादः केवलं दृश्यमानप्रपञ्चस्य प्रतिपादनार्थ आरब्धोऽस्ति, यं वयं प्रत्यक्षद्वारा अभ्युपगच्छामः । अत्र एकः प्रश्नः उदेति-यैः संस्कारैः इन्द्रियज्ञानमुत्पद्यते, निर्वणिदशायां तेषां यदा निरोद्धो जायते तदा कीदृशः अनुभवः स्थास्यति ? इति । अस्योत्तरं भवति - तस्मिन् समये या अनुभूतिः सा न सापेक्षा भवति । अतः माध्यमिकाः वदन्ति-सा अनुभूतिरेव पारमार्थिकी, या दृश्यवस्तुनां परा, नित्या, निरपेक्षा एवं साधारणधर्मः रहिता च भवति । नागार्जुनमतानुसारं सत्यद्वयं तिष्ठति - एका संवृत्यात्मिका, अन्या पारमार्थिकी चेति । संवृत्तिसत्यं तिष्ठति साधारणजनानां कृते । उत्तमानां कृते पारमार्थिकी तिष्ठति । पारमार्थिकसत्यप्राप्तये संवृत्तिसत्यं साधनं भवति । निर्वणिप्राप्त्यनन्तरं मनुष्यः साधारणव्यावहारिकनामरूपभ्यः उपरि गमिष्यति । अतः एव इयमवस्था केवलं

साध्यने । नामर्जुनवा अथनानुसारं - साभारणं पाणिपदं अधिकारित्वेन यदज्ञनं, तत्य ग्राहत्वं भवत, अर्थात् सदनं ग्राहत्वमात्रं, तत्य वेनामो नास्ति यत् नित्यमपि नास्ति, यन्निलङ्घं न भवति यस्य उत्पत्तिरपि नास्ति तादृगी अवस्था निर्विणावस्था भविष्यति । निवणिस्य तथाभूतस्वरूपं यः जानाति सः तथागतः इत्युच्यते । तथागतस्य स्वरूपमयि वर्णयितुं न जबयने ।

३) अध्यात्मविवेचनम् :-

शून्यवादिनां माध्यमिकानां कथनमस्ति यत् इदं रजतमित्यत्र रजतस्य यः भ्रमः शुक्तिकायां भविष्यति, तत्य भ्रमस्य आलम्बनं शून्यमेव भवनि अर्थात् किमपि सत् नान्तीति । एतेषां मते परमार्थवस्तुत्वेन शुक्तिरिति एकः पदार्थः नास्ति, किन्तु शून्यमेवाभ्यु । इदं रजतमित्यत्र रजतभ्रमस्थानम्बन असदेव भवति इति सिद्ध्यति । शून्यवादिनां कथनमस्ति यत् असत्प्रकाशनशक्तिमति या वासना सा स्वय असत्स्वरूपा सती अपि सत्सद्शत्वेन भासते इति । अर्य प्रकाशः अनादिकालादारभ्य निरन्तरं धाराप्रवाहरूपेण चलत् वागच्छति । असत्प्रकाशनशक्तिमति या वासना सा असद्विज्ञानमयि सत्सद्शत्वेन प्रकाशयाति, एवं स्वसत्त्वां असत्प्रकाशनशक्तिमयि प्रकाशयति । अस्याः वासनायाः विज्ञाने या अस्ति असत्प्रकाशनाशक्तिः सा एव स्वप्नहष्टान्ते सिद्ध्यति । येन प्रकारेण स्वप्नदशायां असत्पदार्थस्यैव भानं भविष्यति, एवमेव संसारदशायां असत्पदार्थस्यैव सदा भानमवतिष्ठते । अस्याः असत्प्रकाशनशक्ते एव अविद्या अथवा संवृत्तिरित्युच्यते । अतः एव असत्प्रकाशनशक्तिमत्या अविद्यया एव असद्रूपः यः प्रपञ्च सः एव सत्सद्शत्वेन भासते इति अध्यात्मविचारः ।

तथा च माध्यमिकदर्शने सत्यद्वय तिष्ठति-संवृत्ति - पारमार्थिकेति । प्रपञ्चस्य असत्यत्वं मन्यते । पारमार्थिकसत्यस्य नकारात्मकवर्णं क्रियते । निर्विणावस्था - पारमार्थिकसत्यस्यानुभूतिरिति स्वीक्रियते । सामान्यतः एतेषां विचाराणां सहयोगः अद्वैतवेदान्तदर्शनेऽपि मिलिष्यति । भवति चैव माध्यमिकदर्शनम् ॥ ००

४) बौद्धधर्मस्य वेदवाहिरतः :-

प्रकृतमनुसारमः । केचन विद्वांसः वौद्धधर्मस्य उपनिषद्मार्गति नि तान्तपृथक्त्वेन मन्यते । यतः बुद्धेन यज्ञाद्विकर्मकाण्डस्य समधिक-प्राप्नदा कृता । तस्मात् सः अवैदिकः इति भवता तस्य सिद्धान्तसर्वथा वेदविरुद्धः इत्यङ्गीक्रियते । वेदोक्तेष्वरे अस्य प्रामाण्याभावात् दर्शनस्पास्य नास्तिकत्वयागतम् । यद्यपि अनेन ईश्वरस्य स्तित्वं देवादिपूजादयः खण्डिताः तथापि बुद्धेन अनेकाः उपनिषच्छ्रुतयः स्वमतदाड्यत्य ख्वीकृताः । यथा - तद्द एक एवाद्वः असदेवेदमग्र वासीत् तस्मादस्तः सज्जायते (छा० उ१ ६-२-१ इत्यादयः) । आश्रमचनुष्टयेषु अन्यतमान्तिमत्वेन यः अस्ति संन्यासः च बुद्धेनापि मुख्यत्वेन स्वीकृत्य तासां श्रुतीनामुपरि स्वसिद्धान्तः समुपस्थापितो श्वतीति ।

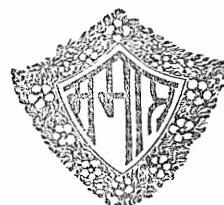
एतदत्र चिन्तनीयं भवति यत् आस्तिकैः पूर्वपक्षत्वेन सिद्धान्तः-विरोधत्वेन च याः श्रुतयः परिगणिताः सन्ति ताः श्रुतीः बुद्धेन मुख्यत्वेन स्वीकृत्य तासां श्रुतीनामुपरि स्वसिद्धान्तः समुपस्थापितो श्वतीति ।

१२) आत्मनि पुनर्विश्वासः :-

महायानपन्थानुसारं पारामार्थिकत्वेन एकः आत्मा अस्ति, तस्यात्मनः मिथ्या नास्तीति महायानिकाः प्रतिपादयन्ति । प्राचीन-बौद्धदर्शने हीनयाने तु आत्मनः अस्तित्वं न मन्यते । अतः साधारणमनुष्टस्य इयंमाशङ्का अशान्तिश्च समुत्पन्ना - यदि आत्मनः अस्तित्वं नास्ति तर्हि कस्य मुक्तिः ? कथं वा सा भविष्यति इति । महायानानुसारं केवलहीनात्मनः मिथ्यात्वमुपकल्प्यते । एवं यदा हीनात्मस्थाने महात्मनः अस्तिवं स्थापितं भवेत् तदा महायानिषु आशायाः पुनर्जन्मचारः तिष्ठति । वर्तमानसमये हीनयानमहायानयोर्मध्ये परस्परविरोधो वर्तते ।

१३) वौद्धसते मोक्षसम्बुद्धविचारः :-

अन्यदार्शनिकेषु उच्यते यः मोक्षः सः वौद्धसते निर्वाणि ।
 भिधीयते । बुद्धस्य विचारदण्ड्या ज्ञानप्राप्तिः निर्वाणमिति भण्यते ।
 विच्छिन्नप्रबाहरूपादुत्पन्नामल्लपतृष्णायाः वशीभूतत्वेन या जीवन-
 प्रबाहरूपात्मकत्वेन सन्ततं गतिषीला, तस्याः प्रबाहात्मकगःया
 विच्छिन्नप्राप्तिरेव निर्वाणमित्युच्यते । यथा - ज्वलनात्मके दीपे यद्य-
 तैलसमाप्तिर्भवति तदा स्वयमेव सः दीपः शान्तो भूत्वा अस्तं गमिष्यति
 एवमेव कामादिभागात्मकपुनर्जन्मादि नित्यत्वेन वर्तमानानाभात्मा
 श्रवादीनां क्षयानन्तरं पुनः तस्य जीवस्य संसारवन्धने अवर्गागमन-
 नष्टं भवति । यत्र तृष्णा सम्पूर्णि नष्टा भवति, एवं भोगाद्याश्रवाग
 किमपि अस्तित्वं न तिष्ठति, तस्याः अवस्थायाः एव भगवान् बुद्ध
 निर्वाणमिति सज्ञा कृतवाच् । इति संक्षिप्तं वौद्धदर्शनम् ॥ इति शम् ।

The writer of this book belongs to South Kanara Udupi Taluk, Parampalli Village, Karnataka. He come from respected Brahmin family and his ancestors were great Sanskrit Scholars. So Sanskrit's blood flows in him also. He learnt Sanskrit from his childhood, took

Dr. P. S. Hebbar. full knowledge in Rig-Veda from his father up to 1962, then went to Madras to take education in Adwaita Vedanta in Mylapoor Sanskrit College. After that he got Siromani degree from Madras University. He researched from 1970 to 72 in Kendreeya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati and acquired Vidyavaridhi (Ph.D.) from Varanasey Sanskrit University for the thesis "ऋग्वेदे अद्वैत-सिद्धान्तानां समीक्षणम्". In between 1974-76 he worked Vidyavachaspati (D. Litt) degree and wrote thesis on "तैतिरीयसंहितायाम् अद्वैतसिद्धान्तानां समीक्षणम्". He also worked as Research Assistant in S. V. Universit, Tirupati under Sankar kosa project and it was completed under his great service. In 1978 he was part-time lecturer in K. S. Vidyapeetha, Tirupati and now he is giving his service as Lecturer in "Adwaita Vedanta" in Sri Sadashiva Kendriya Sanskrit Vidyapeetham Puri. DWADASHA DARSHANA SAMEEKSHANAM is the first book coming from him and he believes that it may be useful to all Sanskrit students. ●

